

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA

MƏSƏLƏLƏRİ

№ 14

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyatda alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13). Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2021

REDAKSİYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, akademik Rafael Hüseynov, AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Quliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Nadir Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Rüfət Rüstəmov, filologiya elmləri doktoru, prof. Fəxrəddin Veysəlli, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Kazımov, filologiya elmləri doktoru, prof. Əsgər Rəsulov, filologiya elmləri doktoru, prof. Məsud Mahmudov, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Rəcəbli, filologiya elmləri doktoru, prof. Cəlil Nağıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İsmayıl Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Həbib Zərbəliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İlham Tahirov, filologiya elmləri doktoru, prof. Tofiq Hacıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Mübariz Yusifov, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Paşayev, filologiya elmləri doktoru, prof. Kamilə Vəliyeva, filologiya elmləri doktoru, prof. Azadə Musayeva, filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimov, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos. Nəzakət Məmmədli

Redaktor: akademik Teymur Kərimli

Buraxılışa məsul: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2021, № 14

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2021

[www. filologiyameseleleri.com](http://www.filologiyameseleleri.com)

DİLÇİLİK

ZEMFİRA ƏHMƏDOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında

Dövlət İdarəçilik Akademiyası

Azərbaycan, Bakı, Lermontov küç., 74 AZ1001

zemfira.ahmadova@teams.dia.edu.az

DİLÇİLİKDƏ SIYASI ÜNSİYYƏT

Xülasə

Müasir dilçilikdə siyasi ünsiyyət bu və ya digər ideaların təbliğinə, ölkənin vətəndaşlarına emosional təsir və onaları ictimai razılıq əldə etmək üçün siyasi hərəkətlərə çağırışa, cəmiyyətdə fikirlərin çox olduğu halda sosial-siyasi qərarların qəbul edilməsinə əsaslanan nitq fəaliyyəti hesab olunur.

Siyasi kommunikasiya həm şifahi, həm də yazılı mətnlərin geniş spektrunu əhatə edir. Kütlə hesab olunan adresatın şifahi ünsiyyət forması həmçinin ictimai ünsiyyət adlanır.

Siyasi dildə və ictimai verbal ünsiyyətdə evfemiya probleminə həsr edilmiş linqvistik ədəbiyyatın tədqiqi göstərdi ki, siyasi evfemizmlər siyasi ünsiyyətdə aktiv istifadə olunur, çünki onlar bir-birinə iki əks olan ənənələr arasında tərtib (balansı) saxlamağa kömək edir:

Siyasi ünsiyyətin əsas məqsədi quruluşun (strukturun) qiymətləndirməyə, propaqandaya və inandırmağa yönəlməsi və müasir ictimaiyyətdə hüquqi və mədəni korrekliyə riayət etməsindən ibarətdir. İngilis yazıçısı Corc Oruelin siyasi dil haqqında fikrini xatırlatmaq istədik. O deyir: “Siyasi dil yalanı həqiqət, qatili isə hörmətəlayiq göstərmək üçün yaradılmışdır”.

Tədqiqat nəticəsində tərifi verdiyimiz və siyasi diskursda dünya siyasət dili təcrübəsində geniş vüsət alan siyasi evfemizmlərin analoji misallarına nə Ümummilli Liderimizin nitqində, nə də onun siyasi yolunun uğurlu davamçısı olan Hörmətli Prezidentimiz İlham Əliyevin nitqində rast gəlinmir.

Hər iki liderin nitqində konkret hadisəyə, real vəziyyətə heç bir kamuflyaj ifadələrdən, evfemistik əvəzlənmələrdən istifadə etmədən auditoriyaya olduqca aydın, lakonik şərh verildiyi nəzər-diqqəti cəlb edir. Əminliklə qeyd edə bilərik ki, uğurlu siyasi irsin təməli də elə bu yolun üzərində qurulmuşdur.

Açar sözlər: Siyasət, kommunikasiya, emosiya, siyasi evfemizmlər, diskurs, natiqlik

Müasir dilçilikdə siyasi ünsiyyət bu və ya digər ideaların təbliğinə, ölkənin vətəndaşlarına emosional təsir və onaları ictimai razılıq əldə etmək üçün siyasi hərəkətlərə çağırışa, cəmiyyətdə fikirlərin çox olduğu halda sosial-siyasi qərarların qəbul edilməsinə əsaslanan nitq fəaliyyəti hesab olunur (1, səh 139).

Siyasi kommunikasiya həm şifahi, həm də yazılı mətnlərin geniş spektrunu əhatə edir. Kütlə hesab olunan adresatın şifahi ünsiyyət forması həmçinin ictimai ünsiyyət adlanır.

Siyasi diskurs gerçəkliyini bəzəmək və real hadisələri ört-basdır etmək üçün yaradılıbdır, buna görə də evfemizasiya ənənəsi siyasi dilin pragmatik qanuna uyğunluqlarından biri hesab olunur.

Siyasi dildə və ictimai verbal ünsiyyətdə evfemiya probleminə həsr edilmiş lingvistik ədəbiyyatın tədqiqi göstərdi ki, siyasi evfemizmlər siyasi ünsiyyətdə aktiv istifadə olunur, çünki onlar bir-birinə iki əks olan ənənələr arasında tərtib (balansı) saxlamağa kömək edir: Siyasi ünsiyyətin əsas məqsədi quruluşun (strukturun) qiymətləndirməyə, propaqandaya və inandırmağa yönəlməsi və müasir ictimaiyyətdə hüquqi və mədəni korrekliyə riayət etməsindən ibarətdir.

Siyasi düzgün leksikanın yaranmasında ən effektiv vasitələrdən biri evfemiyadır. Siyasi evfemizmlər Vyetnam müharibəsindən sonra dilçilərin daim diqqətini cəlb edir. Siyasi diskurs gerçəkliyini bəzəmək və real hadisələri ört-basdır etmək üçün yaradılıbdır, buna görə də evfemizasiya ənənəsi siyasi dilin pragmatik qanuna uyğunluqlarından biri hesab olunur.

Siyasi evfemizmləri öyrənən tədqiqatçılar (E.İ. Şeyqal, E.A. Zenskaya, R. Vodak, L.P.Krisin, R. Baxem, K.Berk və başqaları) siyasi evfemizmlərin aşağıdakı növlərinin qeyd edir:

- 1) motivləşmə;
- 2) müəyyən çalarlı dominantların mövcudluğu,
- 3) dilin sehrlili funksiyalarının yaradılma bacarığı, onların köməyi ilə yeni mifologemlər yaradılması;
- 4) semnatik planda disfemizmlərlə birləşən "mənim başqasının" baza oppozisiyasını yaratmaq bacarığı;
- 5) şüarlar (siyasi affektlər);
- 6) evfemistik əvəzlənmənin dialektliyi;
- 7) icmayi fikrin mobilizasiyasında ritorik strategiyanın mövcudluğu;
- 8) disfemizmlərlə birləşən atonal işarələrin bir sinfə aidiyyəti.

Siyasi evfemizmlərin əsas xüsusiyyəti onların sehrlili gücə malik olmalarıdır. Ad dəyişərkən denotativ xüsusiyyətləri də dəyişir, onun mahiyyəti də dəyişir. Əslində hadisənin mahiyyəti yox, potensial resipientə çatdırılma üsulu dəyişir

(E.İ.Şeyqal, V.İ.Karasik). Məsələn, «Комсомольская правда» qəzetinin nəşrlərindən birində Beslanda uşaqları girov saxlayan terroristlərin adlarının sadalanmasına nəzər salaq: *attackers* (hücüm edənlər); *captors* (işğalçılar); *fighters* (silahlılar); *guerrillas* (partizanlar); *insurgents* (üsyancılar); *radicals* (radikallar); *rebels* (üsyancılar); *separatists* (separatistlər) və *activists* (aktivistlər) («Комсомольская правда», 9 sentyabr 2004 il). Buna baxmayaraq, fikrimizcə, burada siyasi korrektlik yox, hadisələri əsl olduğu kimi açıq təsvir etmək istəməməyi və ikili standartlar siyasəti irəli sürməkdən söhbət gedir.

Siyasi evfemizmlərə semiotik oppozisiyaya yönümlülük xasdır «Mənimki – Səninki» (T. van Deyk, M.L.Makarov, N.Xomskiy, E.İ.Şeyqal, A.A.Filinskiy, V.İ.Jukov) (2, səh 194). Bu halda zidd tərəflərin hər hansı bir siyasi hərəkətlərini qiymətləndirərkən ikili standartın mövcudluğu haqda qeyd etməliyə: hər şey tərəfin hansı mövqedən çıxış etməsindən asılıdır.

Hal-hazırda dilçilik ədəbiyyatında başqa evfemizmlərdən fərqli xüsusiyyətlərə görə siyasi evfemizmin bir neçə yolları mövcuddur: siyasi mətnlərdə evfemizmlərin əsas funksiyası təsvir olunan faktın mənasının yumşaldılması hesabına reallığın xoşagəlməz tərəflərini gizlətmək məqsədindən ibarətdir.

Siyasi mətnlərdə siyasi evfemizmlərin geniş istifadəsi bir neçə fakta əsaslanır:

- siyasi mətnlərdə mənfi mənəni bildirən dil vasitələrinin istifadəsini məhdudlaşdıran bir sıra hüquqi terminlər .
- müasir ictimaiyyətdə mövcud olan mədəni korrektlik (düzgünlük) qaydalarına riayət etmək ehtiyacı;
- məlumatı implisit ötürərək auditoriyaya güclü təsir etmək.

Siyasi evfemizmlərin tezarus sistemləşməsi siyasi kommunikativ mətnlərdə siyasi evfemizmlərin köməyilə kütləvi auditoriyaya bilərəkdən təsirinin mexanizminin bəzi xüsusiyyətlərini üzə çıxartmaq üçün imkan yaratdı.

Təsir adresatın siyasi ünsiyyət zamanı bəzi hadisələrin qiymətləndirilməsini bilərəkdən dəyişməsi üçün siyasi evfemizmlərin istifadəsi nəticəsində həyata keçirilir. Bundan başqa, təsir həyatın bəzi sahələrində anlayışların tamamilə siyasi evfemizmlərlə əvəz olunması sayəsində həyata keçirilir. Bu kütləvi ünsiyyəti adresatın bilərəkdən dünyəvi, siyasi, ideoloji, siyasi, mənəvi dəyişməsinə səbəb olur, yəni bu cür təsirin praqmatik effekti ideoloji xarakterə malikdir (3, səh 47-49).

İngilis dilində siyasi evfemizmlərin tezarus sxemində insanın cəmiyyətdə problemlərini qabartmaq kimi ideoloji ənənələr əks olunur;

Tədqiqatımıza görə, siyasi evfemizmlərin ümumi evfemizm lüğətlərindən ayrılma meyarı onların ictimai, siyasi ünsiyyətdə funksiyasından və “siyasi” sözün mənası ilə bağlı olan dildə istifadəsinin xüsusi sahələrindən ibarətdir: hökumət, ictimai həyat, sosial məsələlər, siyasətçi və dövlət qulluqçularının ictimai fəaliyyəti.

Lakin siyasi evfemizmlər lüğətinin sərhədlərinin qeyri-müəyyənliyi, struktur eyniliyi və elementlərinin kifayət qədər dəyişkənliyi mövcuddur, bu da evfemiyanın araşdırılmasında və öyrənilməsində çətinlik törədir.

Frazeoloji evfemizmlərin xüsusiyyətlərinin təhlili göstərir ki, onlar dil sahəsinin xüsusiyyətlərində öz əksinin tapır, belə ki, evfemiya və siyasi evfemiya hadisəsi dil sahəsi terminində təsvir oluna bilər, siyasi evfemizmlər lüğəti isə sahə strukturu-tezarus kimi təsvir etmək olar. Y.N.Karaulovanın lüğətinin sistemləşməsi tezarus metodu əsasında ingilis dili siyasi evfemizmlərin lüğətlərinin sistemləşməsi üçün istifadə olunan metodika ilə işlənmişdir (4, 388 p).

Lüğətin tezarusunun sistemləşməsi onun daxili strukturunu anlamağa imkan yaratdı və siyasi evfemiya hadisəsinin abstraklaşmanın daha yüksək səviyyəsində - yeganə təsnifat sxemində təsvir etdi. Tezarus lüğətində təbii sahələr prinsipinə uyğun mikro sahələrin (parsellər) seçilməsi lüğətin daxili strukturunu anlamağa və onun ekstra-lingvistik reallıqla müqayisəsinə imkan yaratdı.

Lakoff iddia edir ki, siyasət dil, dil ilə öz növbəsində siyasətdir. Siyasi evfemizmlər siyasi propoqanda kimi ictimaiyyəti inandırmaq və ona təsir etmək məqsədi daşıyır .

Heç də təəccüblü deyil ki, ABŞ-ın İngilis dili Müəllimləri Şurası bir dəfə Müdafiə Nazirliyinə ən yaxşı Siyasi Euphemiya Mükafatını layiq görmüşlər.

İngilis yazıçısı Corc Oruelin siyasi dil haqqında fikrini xatırlatmaq istədik. O deyir: “Siyasi dil-yalanı həqiqət, qatili isə hörmətəlayiq göstərmək üçün yaradılmışdır”. Bu məqamda Corc Oruelin fikrinə evfemistik əvəzlənmə olaraq “siyasi korreklik” frazeoloji evfemizmlini gətirsək lap yerinə düşərdi. Çünki, siyasi nitq onu istifadə edənlərin təsvir olunan faktın mənasının yumşaldılması hesabına reallığın xoşagəlməz tərəflərini gizlətmək məqsədindən ibarətdir və “siyasi korreklik” adı altında siyasi evfemizmlərin köməylə kütləvi auditoriyaya bilərəkdən təsir edilərək hadisələrin yalnız qiymətləndirilməsi həyata keçirilir. Bəs siyasi evfemizmləri qeyd etdiyimiz məqsədlərlə istifadəni şərtləndirən səbəblər nədir? Bu suala belə bir cavab vermək istədik: “Bəhsi gedən məqsədlərlə siyasi nitqdən yalnız təcavüzkar, işğalçı siyasi liderlərin öz alçaq niyyətlərinə çatmaq məqsədi ilə dünya ictimaiyyətini yanıltmaqdır”.

Beləliklə siyasi evfemizmlərin yaranmasında əsas motivlər bunlardan ibarətdir: münaqişədən qaçmaq üçün sosial sahədə problemin həll olunma zəruriyyəti; “siyasi subyektin üzünü saxlamaq” vasitəsi kimi evfemizmlərin istifadəsi; insan hüquqlarını pozan, ictimaiyyət qınağından, müxtəlif formalı qeyri-əxlaqi hərəkətlərdən can qurtarmaq məqsədilə reallığı gizlətmək cəhdi; subyektin daha aşağı sosial statuslu və ya digər irqi mənsubiyyəti təhqirindən can qurtarmaq; günahın bölüşməsi nəticəsində məsuliyyətdən qaçmaq.

Siyasi diskursun fenomeni, politoloqların fikrincə, demək olar ki, siyasəti əvəz edən anlamın çox tərəflilik, çoxmənəlilik və mürəkkəbliyinə görə təyin oluna bilər. Semiotik nöqtəyi-nəzərdən siyasi diskurs ölkənin siyasi strategiyasını əks edən siyasi mətnlərdə istifadə olunan nitq aktları ilə birgə real və potensial (virtual) ölçüyə malik olan kommunikasiya sistemidir .

Müasir dünyada siyasi dil vasitəsilə kütləyə təsir məqsədyönlüdür və hüquqi və mədəni korreklik tələblərinə uyğun həyata keçirilməlidir. Belə ki, siyasi evfemizmlərin istifadəsi xüsusi mahiyyətə malik olur. Tədqiqat işimizdə evfemizm sinfinə aid olan bir sıra xüsusiyyətlər qeyd olunur: denotatın mənfi mənasının yumşaldan semantik qeyri-müəyyənlik; danışan və ya dinləyicidə mənfi emosiyaları oyatmaq bacarığı; müsbət və ya neytral konnotasiyanın yaradılması; ifadənin dürüstlüyünü saxlamaq; denotatın yaxşılaşmasının öləri xüsusiyyəti; adlandırmanın məcazlığı.

Evfemizmləri siyasi diskursta araşdırarkən yuxarıda qeyd olunan təriflərə əks olaraq Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin siyasi nitqinə nəzər salmağı özümüzə borc bilirik. H.Əliyevin nitqində dil haqqında söyləmiş olduğu fikirlər onun Azərbaycan dilinin inkişafındakı əvəzedilməz rolunu və mövqeyini hər zaman göstərir.

“Hər bir xalq öz dili ilə yaranır. Ancaq xalqın dilini yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsində qaldırmaq xalqın qabaqcıl adamlarının, elm, bilik xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur”.

H.Əliyevin siması, təsirli, nüfuzlu nitqi gözlərimiz önündə canlanır. O, bütün sahələrdə olduğu kimi, dil məsələlərində də çox həssas və tələbkardır. Onun əsas silahı – sözdür.

H.Əliyevin nitqinin səlistliyi, gözəlliyi, dəyəri və əhəmiyyəti onun məntiq, dil elementləri, emosiya, tələffüz ahəngi ilə auditoriyaya çatdırmasıdır. Güclü müşahidə etmə qabiliyyəti, hadisələrə vaxtında müdaxilə etmək, faktlara əsalanmaq, auditoriyanı səfərbər etmək, güclü yaddaş, əks tərəfi dinləmək, əsas məqamları tutmaq, anında reaksiya vermək və qərar qəbul etmək Ulu Öndərin siyasi liderlik qabiliyyətinin bariz nümunəsidir. Onun hər bir auditoriyanın dilini, səviyyəsini məharətlə müəyyənləşdirməyi, nitqini bu istiqamətdə qurmağı diqqəti cəlb edən xüsusiyyətlərindən biridir.

Onun çıxışlarında yeri gəldikcə dil siyasəti, dil quruculuğu, dil mədəniyyəti, yazı, əlifba, üslublar və sair yerli-yerində əsaslandırılır. Ana dilinin ifadə-üslub imkanlarından yüksək sənətkarlıq, güclü məntiq və məharətlə istifadə edən natiq həm fikrini dəqiq və hadisələri düzgün bir şəkildə auditoriyaya - cəmiyyətə çatdırır bilir, həm də bu işlərin yalnız vacibliyinə deyil, eyni zamanda böyük şəxsiyyətin iradəsi ilə mütləq görülcəyinə qəti inam yaratmağa nail olur.

Siyasi-ictimai enerji ilə zəngin olan nitqlə çıxış edən lider bu günün reallığından çıxış edərək konkret hadisələri xalqa, çatdırır.

Emosional, lakin eyni zamanda olduqca realist bir şərh verib birmənalı şəkildə nəticələr çıxarır. Nətiq konkret hadisəni, yəni real vəziyyəti çox lakonik, dahiyənə bir aydınlıqla izah etdikdən sonra yenidən xalqımız müdrikliyi, çətin vəziyyətdən çıxmaq gücünün, təpərinin olmasından bəhs edir (5, 202 p). O reallığı düzgün qiymətləndirir və vaxtında böyük ustalıqla çatdırır. H.Əliyevin nitqi: giriş, analitik təhlil, uğurlu nəticə və qərar qəbul etmə mərhələlərindən ibarətdir.

Tədqiqat nəticəsində tərifini verdiyimiz və siyasi diskursda dünya siyasət dili təcrübəsində geniş vüsət alan siyasi evfemizmlərin analoji misallarına nə Ümummilli Liderimizin nitqində, nə də onun siyasi yolunun uğurlu davamçısı olan Hörmətli Prezidentimiz İlham Əliyevin nitqində rast gəlinmir.

Hər iki liderin nitqində konkret hadisəyə, real vəziyyətə heç bir kamuflyaj ifadələrdən, evfemistik əvəzlənmələrdən istifadə etmədən auditoriyaya olduqca aydın, lakonik şərh verildiyi nəzər-diqqəti cəlb edir. Əminliklə qeyd edə bilərik ki, elə uğurlu siyasi irsin təməli də bu yolun üzərində qurulmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Караулов Ю.Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. М.: Наука, 1981, 363 с.
2. Чудинов А.П. Политическая лингвистика (общие проблемы, метафора): Учеб. пособие. Екатеринбург: Уральский гуманитарный институт, 2003, 194 с.
3. Шейгал Е.И. Эвфемизм, ирония в политическом тексте // Филология. Краснодар: 1997, № 11, с. 47-49.
4. Politically Correct // The Penguin dictionary of politics. London, New York, etc: Penguin books, 1993, 388 p.
5. Keane J. The media and democracy. Cambridge: Polity Press, 1993, 202 p.
6. <http://en.wikipedia.org/wiki/Doublespeak>

З.Ахмедова

ПОЛИТИЧЕСКАЯ КОММУНИКАЦИЯ В ЯЗЫКОЗНАНИИ

Резюме

В современном языкознании под политической коммуникацией понимается речевая деятельность, основанная на продвижении той или иной идеи, эмоциональном воздействии на граждан страны и призыве к политическим движениям заручиться общественным согласием, принятием

общественно-политических решений в общественном мнении. Политическая коммуникация охватывает широкий спектр как устных, так и письменных текстов. Форма вербального общения адресата, считающаяся массовой, также называется публичным общением. Изучение лингвистической литературы по проблеме эвфемизмов в политическом языке и социальной вербальной коммуникации показало, что политические эвфемизмы активно используются в политической коммуникации, поскольку они помогают поддерживать баланс между двумя противоположными традициями: оценка, пропаганда и убеждение, соблюдение правовой и культурной корректности в современном обществе. Хотим напомнить вам мнение английского писателя Джорджа Оруэлла о политическом языке.

Он говорит: «Политический язык создан для того, чтобы показать, что правда есть ложь и что убийца достоин уважения».

Подобные примеры политических эвфемизмов, выделенные нами в результате исследования и широко распространенные в практике мирового политического языка в политическом дискурсе, не встречаются ни в речи нашего общенационального лидера, ни в речи Президента Ильхама Алиева, успешного продолжателя его политического пути.

Примечательно, что в выступлениях обоих лидеров слушателям давалась очень четкая, лаконичная трактовка конкретного события, реальной ситуации, без использования каких-либо камуфляжных выражений, эвфемистических подмен. Можно с уверенностью сказать, что на именно этом пути построен фундамент столь успешного политического наследия.

Ключевые слова: Политика, коммуникация, эмоции, политические эвфемизмы, дискурс, ораторское искусство

Z.AHMEDOVA

POLITICAL COMMUNICATION IN LINGUISTICS

Summary

In modern linguistics, political communication is a verbal activity based on the promotion of certain ideas, emotional impact on the citizens of the country and the call to political movements to gain public consent, the adoption of socio-political decisions while there are many opinions in society. Political communication covers a wide range of both oral and written texts.

The form of verbal communication of the addressee, which is considered as a mass, is also called public communication. A study of the linguistic literature on the problem of euphemisms in political language and social verbal communication has shown that political euphemisms are actively used in political communication because they help maintain a balance between two opposing traditions:

The main purpose of political communication is structure focus on evaluation, propaganda and persuasion, and adherence to legal and cultural correctness in modern society. We would like to remind you of the opinion of the English writer George Orwell on political language. He says: "Political language is created to show that truth is a lie and that a murderer is worthy of respect."

Similar examples of political euphemisms, which we have defined as a result of research and are widespread in the practice of world political language in political discourse, are not found in the speech of our National Leader or in the speech of President Ilham Aliyev, the successor of his father's political path.

It is noteworthy that in the speeches of both leaders, the audience was given a very clear, laconic interpretation of a specific case, the real situation, without the use of any camouflage expressions, euphemistic substitutions.

We can definitely say that the foundation of such a successful political legacy can only be built on this path.

Key words: Politics, communication, emotions, political euphemisms, discourse, public speaking

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.08.2021

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.012.2021

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,

Osmanova Mələhət Nazim qızı

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏLİYEVƏ LƏTAFƏT ƏLİŞAH QIZI
BDU
Zahid Xəlilov 23
Filologiya, dosent

**KOMMUNİKASIYADA EMOSİONALLIĞIN
MORFOLOJİ-SİNTAKTİK
İFADƏ VASİTƏLƏRİ**

XÜLASƏ

Məqalədə kommunikasiya prosesində emosionallıq kateqoriyasının xarakterik cəhətləri, xüsusilə, emosionallığın dilin morfoloji-sintaktik səviyyəsində təzahür vasitələri araşdırılır. Burada emosiyanın iki tipi fərqləndirilir: emosionallıq və emotivlik. Onlar kommunikativ məqsəd daşıyır, lakin istiqamətləri müxtəlifdir. Emosionallıq instiktiv, plansız, qeyri-iradi, təbii xarakter daşıyır, insanın daxili emosional durumunu əks etdirir. Emotiv isə şüurlu, düşünülmüş, nəzarətdə saxlanılan emosiyadır. Burada strateji məqsəd, niyyət mövcuddur, emotivlik adresata yönəldilir.

Dilin qrammatik quruluşunun nitqin ifadəliliyini, təsir gücünü, emosionallığını artırmaq imkanları genişdir. Demək olar ki, hər bir morfoloji və sintaktik vahid kommunikativ məqsəddən asılı olaraq fikrin emosional ifadəsi üçün yararlı sayılır.

Tədqiqat işində emosional-ekspressivlik ifadə edən sadə cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növlərinin kommunikativ keyfiyyətləri izah edilmişdir. Məqalədə emosionallığın ifadə vasitələrindən-xitab, söz cümlələr, morfoloji və sintaktik təkrarlar, söz sırasının dəyişməsi (inversiya) və s. haqqında danışılır. Burada kommunikasiyada emosionallığı və ekspressivliyi gücləndirən sintaktik hadisələr-kondensasiya və parselyasiya geniş təhlil olunmuşdur.

Beləliklə, məqalədə Azərbaycan dilinin nitq və kommunikativ məkanında emosional kommunikasiyanın əhəmiyyətindən bəhs edilmişdir.

Açar sözlər: kommunikasiya, nitq, mətn, situasiya, morfoloji-sintaktik vasitələr, emosionallıq, emotivlik, kondensasiya, parselyasiya, kommunikativ funksiya.

Emosionallıq canlı danışmaq və bədii dilin xarakterik əlamətlərindəndir. Bu keyfiyyətə malik olan söz və ifadələr Azərbaycan dilinin ən təsirli, ən kəsərli, ən münasib nitq vahidləridir. Ünsiyyət yaratmaq, müəyyən məlumatı vermək və ya almaq, insanlara, əşyalara, hadisələrə, deyilənlərə münasibət göstərmək baxımından danışmaq nitqinin məzmunu konkret və müəyyəndir, ifadələri sərbəst, sadə və təbiidir. Burada əsasən nitq dialoqlar şəklində qurulur. Danışan deyilənlərə subyektiv

münasibətini bildirmək üçün özünəməxsus cümlə tipləri, sintaktik konstruksiyalar seçib işlədir.

Kommunikasiyada emosionallığın təzahür imkanları daha geniş və daha müxtəlifdir.”Emosionallığın özü “emosional leksika” nı formalaşdırır. Bəzən bu “ekspressiv leksika” eləcə də “emosional-ekspressiv” leksika da adlanır(7,s.69). T.Əfəndiyeva yazır ki, ”emosionallıq kateqoriyası hiss və həyəcan bildirmək üçündür. Bu xüsusiyyətlərə malik sözlər insanın məhz hissələrini ifadə edən nitq vahidləridir.Emosional məna sözdə həm müstəqil şəkildə , həm də əşyavi -məntiqi məna ilə yanaşı mövcud ola bilər. Belə ki, dilimizin tərkibində elə sözlər var ki, onlar hec bir əşyavi-məntiqi məna ifadə etmir, yalnız emosiya bildirir: müəyyən sözlərlə yanaşı işlənmək onlara və hətta bütöv bir cümləyə , mətnə də emosiya çaları verir”(2, s.236-237).

“Dilin başlıca funksiyalarından biri də emosionallıqdır. Emosionallıq kommunikasiyada hiss və həyəcanın ifadəsidir. Emosional funksiya kommunikasiyada çox vacibdir, hər kəs məhz bu vasitə ilə öz hissələrini, daxili aləmini, düşüncələrini, və s. təqdim edə bilər”(5,s.63).

Kommunikasiyada emosiyanın meydana çıxması təbiidir. Məlumdur ki, danışan müsahibinə fikrini məntiqi, dəqiq və aydın çatdırmaqla yanaşı, onun qəlbinə, hissələrinə təsir etmək, onda müxtəlif emosiyalar oyatmaq, eşidənləri nəyəyə sövq etmək, nədənsə çəkindirmək və s. kimi məqsədlər də qarşısına qoyur. Belə hallarda nitq rəngarəng ifadə çaları kəsb edir, emosional boyalarla müşayiət olunur. Bu şəraitdə iki tip emosiya fərqləndirilir: 1)İnsanın vəziyyəti ilə əlaqədar emosiya (bu emosiya təbii, spontan xarakter daşıyır, insanın daxili emosional durumunu əks etdirir, bunu emosionallıq adlandırmaq olar); 2)İkinci emosiya qabaqcadan düşünülmüş , nəzarət altında olan emosiyadır. Burada məqsəd, niyyət mövcuddur, kommunikativ hərəkət, davranış nümayiş etdirilir. Bu emosiya emotivlik adlanır. Həm emosionallıq, həm də emotivlik kommunikativ məqsəddən ötrü istifadə olunur, lakin bunların istiqaməti müxtəlifdir. Belə ki, emosionallıq instiktivdir, plansızdır, qeyri-iradidir. Bu cür emosionallıq insanda bilmədən, düşünmədən ortaya çıxır. Emotivlik isə şüurlu şəkildə, düşünülərək meydana çıxır. Emotivlik adresata istiqamətlənir.

Emosionallıq psixoloji hadisədir, insanın daxili – psixoloji gərginliyini əks etdirir. Bizim fikrimizcə, emosionallıq həmçinin kommunikativ funksiyanı təyin edir, subyektiv durum haqqında informasiya ötürür. Buraya subyektin nitq situasiyası da aiddir.

Beləliklə, iki tip kommunikasiya- emotiv və emosional kommunikasiya mövcuddur.

Kommunikativ emosionallıq dildə müxtəlif vasitələr sayəsində yaranır və müxtəlif funksiyalarla çıxış edir. Kommunikasiyada emosionallıq qiymətləndirici xarakter daşıyır. Kommunikasiyada təkcə leksik yox, qrammatik vasitələr də emosionallığı təzahür etdirir: nidalar, adatlar, ara sözlər, sual əvəzlilikləri, ellipsis və

yarımçıq cümlələr, söz-cümlələr, sintaktik təkrarlar, sual və nida cümlələri, eləcə də ritorik nida cümlələri, bağlayıcısız tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrin işlənməsi, söz sırasında inversiya və s. Bu vasitələr danışıq nitqində fikir, iradə, hiss və duyğuları təsirli, kəsərli və mənalı formada izah etmək qabiliyyətini şərtləndirir.

Kommunikasiyada emosionallığın vasitələri dil və nitqdə bir sıra funksiyaları yerinə yetirir:

- 1) informativ-kommunikativ funksiya (informasiyanın həcmi);
- 2) interaktiv (ünsiyyət, qarşılıqlı əlaqə) funksiya;
- 3) qneseoloji(dərketmə) funksiya;
- 4) aksioloji (mənəvi və mədəni dəyərləndirmənin dəyişdirilməsi-əvəzlənməsi) funksiya;
- 5) normativ (normanın ötürülməsi) funksiya;
- 6) sosial-təcrübi (biliyin, məlumatın və s. ötürülməsi) funksiya.

Qeyd edilən bu funksiyalar əsas etibarilə emosional kommunikasiyanın məzmun və mahiyyətindən, kommunikasiya vasitələrinin istiqamətindən, eyni zamanda informasiyanın qarşılıqlı şəkildə əvəzlənməsindən asılıdır.

Dilin morfoloji-sintaktik quruluşunun nitqin ifadəliliyini, təsir gücünü, emosionallığını artırmaq imkanları genişdir. Kommunikativ məqsəddən asılı olaraq sintaktik vahidlər fikrin emosional ifadəsi üçün yararlı sayılır. “Sintaksis dilin qrammatik sistemində mərkəzi yer tutur, fikir mübadiləsinə xidmət edir, obyektiv reallıqla əlaqəsi olur”(1,s.5).

Kommunikasiyada emosionallığın ifadə vasitələrindən biri müraciət – xitabdır. V. Şaxovski bu ifadə vasitələrini sosial məkanda ən mühüm vasitə hesab edir(8,s.314). Müəllif həmin emosionallığın konseptual- kulturoloji tərəflərini açıqlayır, hansı ki, onlar emosiyanın (kommunikativ) linqvokulturoloji nəzəriyyəsinin işlənməsinə yol açır. Bu istiqamətdə sözün emosional- müraciət mənasını, nitqin emosional paraqmatikasını, emosional konsept tiplərini açar söz kimi öyrənmək mümkündür.

Xitablar dinləyicinin diqqətini söylənilən məsələyə cəlb etmək məqsədilə işlədilir. Xitablar insanlar arasında ünsiyyət yaradan əsas vasitələrdən biridir.” Xitablar qiymətverici-səciyyələndirici funksiyasına görə müxtəlifdir. Xitabların bir qismi heç bir ekspressiya daşımır, sadəcə müraciət bildirir, digər qismi isə həm müraciət funksiyası daşıyır, həm də müraciətin emosional-ekspressiv rənglərini və boyalarını gerçəkləşdirir”(3,s.377). Xitablar danışanın əhval-ruhiyyəsini yüksək hiss-həyəcanla ifadə etməkdə əvəzedilməz dil vahidləridir. Onların nitqində təkrarlanan xitablar intonasiyanı qüvvətləndirir, müxtəlif çalarlıq yaradır və danışanın hiss-həyəcanını daha təsirli, daha mənalı ifadə edir. Məsələn:

- Dadaş, ay Kərbəlayı dadaş, hey!
- Mirzə, qonağı yorma! Sənin çənənə hər adam dözə bilməz axı!
- Fayton, fayton, bəri sür!
- Dostum, iyirmilikdən qalan beş manatı neylədin?

-Ay ana, kefin necədir, özünü necə hiss edirsiniz?(6) və s.

Kommunikasiyada nitqin emosionallığını, ekspressivliyini, ahəngdarlığını artırən vasitələrdən biri də cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləridir. Nəqli cümlədə məntiqi vurğulu sözlər emosional çalar ifadə edir. Məsələn: Siz məktubu idarəyə göndərmisiniz; Məktubu idarəyə siz göndərmisiniz; Siz idarəyə məktubu göndərmisiniz cümlələrində məntiqi vurğulu sözün yerinin dəyişməsi danışanın nəzərə çarpdırmaq istədiyi fikrin emosional ifadəsinə imkan yaradır. Sual cümlələri məqsəddən asılı olaraq təəccüb, narazılıq, nigarançılıq, intizar və s. kimi mənalarda işlənərək , hiss və həyəcanın ötürülməsinə xidmət edir. Məsələn:

- De görüm, bir korrektor kimi səhifəni oxuyub , qol çəkmisən, ya yox?(şübhə);
- Bu nə sözdü, yoldaş redaktor? Siz məni o qədər məsuliyyətsiz sayırsınız ki, guya oxumamış da qol çəkərim?(narazılıq);
- Soruşuram, neçə yerdə işləyirsiniz?(təhrik);
- Biz ki, gecə-gündüz çalışırıq, tər tökürük, bu da mükafatımızdır?(məzəmmət);
- Bu nədir? Bu nə hərrac bazarıdır?(etiraz);
- Mənim cer-cehizim hanı? Hanı mənim ev-eşiyim, paltarlarım, ata-ana yadigarlarım?..(nigarançılıq) (6) və s.

Əmr cümlələri arzu, istək, məsləhət, nəsihət, təskinlik, yalvarış, qəzəb, xahiş, təklif, təkid və s kimi mənalar ifadə edərək, danışana müsahibin hiss və duyğularına təsir göstərmək imkanı verir. Əmr cümlələri nitqin təsir gücünü artırır, emosiyaların hərtərəfli səciyyələndirilməsinə xidmət edir.Məsələn:

- Qaz boynu kimi boynunu uzatma..
- Qadan alım, Ramiz, qalarsan, tez ol!
- Həkim yoldaş, tələsmək lazımdır!
- Nə qədər kefinizdi yeyin, qorxmayın, xörək tapılar!(6) və s.

Nida cümlələri də danışanın məqsədinə uyğun mənə çaları yaradır ki, bunlar nitqin ekspressivliyini, emosionallığını artırır, təsirini gücləndirir. Nidalar müxtəlif hissi halları-qorxu, həsrət, yalvarış, kədər, müraciət, təəccüb, çağırış, istehza, mehribanlıq, sevinc və s. ifadə edir. Nida cümlələri həm danışanın emosional duyğu və həyəcanlarını, həm də onun başqa şəxs və əşyalara olan emosional münasibətlərini əks etdirir.Məsələn,

- Heyif! Heyif zəhmətinə!
- Əlini bunların ətəyindən üzənin vay halına!
- Mir Əli! Mir Əli! Sənin dalınca gəlmişəm!
- Qohumlarınıza mənim dilimdən salam!
- Nazimə nənədən mənə bir xəbər!
- Qədrini bilən gərək!
- Yaşasın bəyimizin qayınanası!(6)

Kommunikasiya sosial proses olub insanlar arasında qarşılıqlı əlaqə və ünsiyyəti təşkil edən işarələr sistemidir. Kommunikasiya geniş anlamda iki və daha artıq subyektin bir-birinə qarşılıqlı təsiridir.Kommunikasiya dar mənada isə

informasiyanın ötürülməsi vasitəsidir. Bir insana məxsus informasiyanın başqasına ötürülməsi prosesində ən çox emosionallıq özünü göstərir, çünki bu zaman mimika və jestlər, komplimentlər, sosial məsafə və s. bunu idarə edir.

Kommunikasiya emosionallığı ifadə etmək üçün istifadə olunan effektiv vasitələrə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

- . gözlə əlaqə;
- . gülümsəmək;
- . şəxsin adı;
- . əl sıxma, əl vermə;
- . sosial məsafəni dəyişmək;
- . partnyorla əlaqə;
- . komplimentlər.

Qeyd edək ki, bu effektiv vasitələr Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti nəzəriyyə və praktikasında geniş öyrənilməyib. Yalnız İ.B. Kazımovun müəllifi olduğu “Azərbaycan dilində komplimentlər” adlı geniş bir yazı sosial şəbəkələrdə yayılmışdır.

Kommunikasiyanın ən maraqlı növü emosional kommunikasiyadır. Burada spontan, təbii və s. xüsusiyyətlər özünü göstərir. Emosional-emotiv kommunikasiya süür və düşüncə mahiyyətini əks etdirir. Emosiyanın hər hansı bir kommunikativ münəvişənin həll edilməsində rolu böyükdür. Nitqin zəngin ifadə vasitələri danışıq prosesində psixoloji cəhətdən hiss və duyğuların köməyi ilə problemləri yoluna qoyur. Emosiyanın psixoloji təbiəti və mexanizmi bunu tələb edir. Ona görə ki, kommunikativ emosiya bu gün dəb halını almışdır. ”Emosiyalar, necə deyərlər, kommunikativ məkanə əhatə edir”(Homo Loquens). Demək olar ki, insanlar ünsiyyəti emosiya vasitələri ilə qurur. Emosiya düşüncənin, ağılın mühüm komponenti kimi çıxış edir, müasir insanın dil şüurunu, linqvokulturoloji mənsubiyyətini və s. formalaşdırır. Beləliklə, Azərbaycan dilinin nitq və kommunikativ məkanında emosional kommunikasiya rezonans doğurur.

Kommunikasiyada emosionallığı formalaşdıran vasitələrdən biri də kondensasiya hadisəsidir. “Kondensasiya” termini Azərbaycan dilində sıxılma anlamındadır. Sıxılma dilin , nitqin, kommunikasiyanın , demək olar ki, bütün səviyyələrində özünü göstərir. Bunlardan biri “semantik” sıxılmadır.

Nitq axınında dil vahidləri ayrılıqda yox, bir-birilə münasibətə girir. Bu da onların müxtəlif durumda semantikasına təsir göstərir. Adətən, dildə çox istifadə olunan və aramla təkrar olunan dil vasitələrinin , demək olar ki, hər komponenti kondensasiyaya məruz qalır, bu hadisə nəticəsində ifadənin qalan bir üzvü başqasının da semantikasını öz üzərinə götürür və burada xarakterik bir semantik zənginləşmə baş verir.

Kommunikasiyada ən geniş yayılmış salam-eleyküm // əssəlamün-əleyküm // salam -məlik(Bağda ərik var idi, salam-məlik var idi) , əleyküm-salam // əlekəssalam ünsiyyət vahidləri indi yalnız “salam” biçimində sıxılmışdır.

Sözlərin semantik cəhətdən inkişaf edərək zənginləşməsində sözügedən sıxılma qanununun təsiri böyükdür. Adəti üzrə, eyni kökdən əmələ gəlmiş obyekt-feil birləşmələri vahid semantikaya malikdir. Kommunikasiyada istifadə tezliyi nisbətən daha yüksək olan sözlər semantik sıxılma qanununun təsirinə ən çox məruz qalır. Məsələn, insanlar “metropoliten” sözü əvəzinə onun sıxılma variantını (metro, metronun yanı, metroya girmək, metroda getmək və s.) işlədirlər.

Beləliklə, həm semantik, həm də sintaktik hadisə kimi özünü göstərən kondensasiya müntəzəmliyə meyil kimi görünür. Bu cəhət dilin fikrin, düşüncənin, kommunikasiyanın emosional ifadə vasitəsi olma funksiyalarından irəli gəlir. Müntəzəmliyə zidd olan ikinci meyil emosionallıq və ekspressivlikdir. Bu faktlar da göstərir ki, indi Azərbaycan dilinin kommunikativ sintaksisində, eləcə də leksik-semantik sistemində analitizm güclənmişdir. Bu da kommunikasiya prosesində emosionallıq əlamətlərini yüksəldir.

Kommunikasiyada emosionallığı yüksəldən sintaktik vasitələrdən biri də parsel bölünmələridir. Parelyativ quruluş kommunikasiyada sintaktik vahidlərin rema hissəsini təşkil edir. O, temada olan aktual informasiyaları dəqiqləşdirərək, konkretləşdirərək ötürür, əlavə mənalara üzə çıxarır. Kommunikasiyada bu hadisə nəticəsində konstruksiya qoşan və qoşulan hissələrə parçalanır ki, bu zaman qoşulma sadə və qoşulma budaq cümlələri formalaşır. İ.Kazımov yazır ki, “Parselyasiya hadisəsi belə bir fakta əsaslanır ki, kommunikasiya prosesində struktur-semantik cəhətdən üzvlənmiş sintaktik vahid bir cümlədən və ona əlavə kimi qoşulmuş frazalardan təşkil olunur. Parselyasiya hadisəsinə uğramış cümləyə dil invariantının vahid üzvlənmiş cümləsinin nitq variantı kimi baxmaq olar. Parselyasiya zamanı bazis cümlə ilə parselyat arasında əlaqə, münasibət pozulmur. Hər iki struktur – tam cümlə parselyat və frazaların sayından asılı olaraq, bir və ya bir neçə sintaktik vahiddən ibarət söyləmə yaradır” (4, s.100-101).

Beləliklə, kommunikasiyada emosionallığın, eləcə də ekspressivliyin gücləndirilməsi üçün parsellər, yəni cümlənin bir hissəsinin parçalanaraq ayrıca bir cümlə şəklində qurulması geniş yayılan hadisələrdəndir. Məsələn: Qədiri həmişə qəmli görmüşəm. Kəndlərində ; Hamı kədərlənmişdi. Komandirlər də, əsgərlər də (6) və s.

Emosionallıq bildirən söz - cümlələr kommunikasiya prosesində fəal iştirak edən təktərkiibli cümlə növüdür. Belə cümlələr quruluşca bir sözdən (və ya sözlərin sabit birləşməsindən) ibarət olub, sintaktik baxımdan üzvlənə bilmir. Kommunikasiya şəraitində belə cümlə tipləri intonasiya və mətnin yardımı ilə yaranır. İntonasiya predikativliyi təmin edir, söz cümlələrin modal semantikasının müəyyənlişməsinə köməklik göstərir. Bu sahədə kommunikasiyanı formalaşdıran mətnin də rolunu göstərmək yerinə düşər. Mətn şəraiti olmadan (kommunikasiyada situasiya) söz-cümlələr vasitəsilə danışan şəxsin nəyi nəzərdə tutduğunu dərk etmək çətinidir. Belə konstruksiyalarda icraçı, haqqında söhbət gedən şəxs, predmet, onların əlamət və dinamikası təkcə mətnin, situasiyanın iştirakı ilə müəyyən edilir.

Emosionallıq ifadə edən söz- cümlələr nidalarda, nidalaşan sözlər və bir sıra ədatlar vasitəsilə ifadə olunur, söylənilən hadisəyə adlandırma yolu ilə yox, birbaşa emosional münasibət bildirir, mənası mətnin, situasiyanın , intonasiyanın koməyi ilə aydınlaşır: sevinc, təəssüf, təəccüb, nifrət və s. ifadə edir. Bunların bir qismi emosionallıq, bir qismi isə emosionallıqla yanaşı, emosional münasibət də ifadə edir və əksər hallarda nida cümləsi qismində əmələ gəlir. Məsələn: Aha, Qüdrət əmi, əmican, atam canı bu işdə heç bir günah yoxdur. Qorxusuz işdir; Ay bərəkkallah , Qüdrət kişi irəyində ; Ə, əyə, ə kişi-dedi, -medinistutdan gəlirəm; Pah atonnan! Dünəndən atası eşşək tapmırdı dəyirmanı dən aparmağa (6).

Kommunikasiyada emosionallıq yaratmaq üçün morfoloji və sintaktik təkrarlardan tez-tez istifadə olunur. Təkrar mətnin, nitqin emosionallığını artırır. Təkrar deyəndə eyni nitq vahidinin eyni və qismən dəyişdirilmiş vəziyyətdə bir neçə dəfə işlədilməsi nəzərdə tutulur. Təkrar həm də ekspressiya ilə bağlıdır. Cümlənin, bütövlükdə mətnin ritm və dinamikasının, onun melodikliyinə yaranmasında təkrarın rolu böyükdür. Məsələn: Hər şeyə və hər şeyə diqqət elədi. Diqqət; Kimisi belə deyir, kimisi elə; Özünü bilməməzliyə, görməməzliyə qoydu; Niyə bəs arvad bir yanda oturub, kişilər bir yanda? ; Gör, bir gor! Gör namərd oğlu nə günə salıb məni; Baş elə qarışmışdı ki, Qulamın Leyladan, Leylanın da Qulamdan xənbəri yox idi; Bəzən görürsən ki, Kəmtərov qopdu, nə qopdu!(6) və s.

Morfologiyada təkrar morfoloji kateqoriyaların təzahür tərzini kimi özünü göstərir. Məsələn: Səlim tullana-tullana evlərinə doğru qaçırdı ; Bədəl gələ-gələ dərinədən düşünürdü, bunu kim etmiş olar(6) və s. Kommunikasiyada sintaktik-konstruktiv deyilən təkrarlar komponentləri tabelilik əlaqəsi əsasında bir-birinə bağlanaraq sintaktik vahidlər(söz birləşmələri, cümlə) arasında müşahidə olunur. Kommunikasiyada belə təkrarlar üzvlənməyən söz birləşmələri və üzvlənməyən cümlələrin formalaşmasında əsas rola malikdir. Məsələn; Ayın aydınlığında Səlimnaz yuxu yuxulayırdı; Artıq qonaqlığın sonu idi. Gələn gəldi, gedən getdi; Qan həyat mənbəyidir. Həyat mənbəyi(6) və s.

Cümlədə eyni sintaktik vəzifə daşıyan, eyni cümlə üzvü rolunda çıxış edən həmcins üzvlər də emosionallıq ifadə etmək baxımından maraqlıdır. Onların nitqdə sadalanması danışanın məqsədini emosional-ekspressiv çalarlarla ifadə etməyə əlverişli şərait yaradır. Məsələn, 15 il ömür keçirdiyim, doğulduğum, böyüdüyüm, yorulduğum, dincəldiyim, dərd cəkdiyim, sevindiyim həyata qayıdıram.; Onun üzündən, gözündən, baxışlarından, yerindən tələsmək yağır.; Məni elə istərdi ki, mənsiz addımını bayıra qoymazdı, mənsiz bir tikə yeməzdi, dinməzdi(6) və s.

Kommunikasiyada emosionallıq yaradan sintaktik vasitələrdən biri də inversiyadır. Məlumdur ki, mətdə, nitqdə söz sırası milli-etnik düşüncə ilə əlaqədar meydana çıxır. Kommunikasiya prosesində nitqin əlverişli strukturu və onun estetik təsirinin qüvvətlənməsində inversiyanın rolu böyükdür. Burada nitq ünsiyyət quranın intensiyası(niyyət və məqsədi) əsasında qurulur. Kommunikantın fikir və düşüncəsinin incəliklərini təsirli ifadə etmək üsullarından biri kimi inversiya

hadisəsinin öyrənilməsi mətn və danışq dili sintaksisinin ən mühüm akti kimi qiymətləndirilməlidir. Çünki inversiya yaradıcılıq amilidir. Eyni zamanda kommunikasiyada inversiya mühüm praqmatik əsaslara malikdir. Danışanın məramından asılı olaraq kommunikasiyada emosionallıq formalaşdıran inversiyanın yerinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi və ondan istifadə mətn (danışq mətni) praqmatikasında xüsusi effekt daşıyır.

Məsələn: -Gələcəksən sabah iclasa? Gələcəm, amma çıxacam tez;-Nigari müəllim gördü; Xatırlayıram o günləri hərdən; Açaram sandığı, tökərəm pambığı; Aqlama ölü üçün, aqla dəli üçün; Ürək böyük, arzular çox və s.

Cümlə üzvlərin yerinin dəyişməsi müəyyən hallarda sözün daha çox nəzərə çarpdırılması tələbindən irəli gəlir. Bu da nitqdə emosionallığı gücləndirir, nəticədə kommunikativ effekt yaranır.

Beləliklə, hər bir morfoloji-sintaktik vahid kommunikativ məqsəddən asılı olaraq fikrin emosional ifadəsi üçün yararlı sayılır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 424s.
2. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, 352 s.
3. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Dərslik. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2003, 399s.
4. Kazımov İ. Sadə cümlənin sintaksisi. Bakı, “Avropa” nəşriyyatı, 2021.
5. Məmmədli N. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Dərslik. I cild, Bakı, “Elm və təhsil”, 2020.
6. Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 384 s.

Rus dilində

1. Звегинцев В.А. Экспрессивно-эмоциональные элементы и значение слова. // Вестник МГУ, Москва, 1995, №1.
2. Шаховский В.И. Лингвистическая теория эмоции. Монография. Москва, Гнозис, 2008, 416с.

Алиева Латафат Алишах гызы
БГУ, филология, доцент

МОРФОЛОГО-СИНТАКСИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНОСТИ В КОММУНИКАЦИИ

Резюме

Ключевые слова: *коммуникация, речь, текст, ситуация, морфолого-синтаксические средства, эмоциональность, эмотивность, конденсация, парцелляция, коммуникативная функция*

В статье анализируются характерные особенности категории эмоциональности в процессе коммуникации, в частности, способы проявления эмоциональности на морфолого-синтаксическом уровне. Выделяются два типа эмоций: эмоциональность и эмотивность, у которых коммуникативная цель, направления же разные. Отмечается, что эмоциональность носит инстинктивный, незапланированный, произвольный, естественный характер и отражает внутреннее эмоциональное состояние человека. Эмотивность же - это осознанная, обдуманная, контролируемая эмоция. Здесь имеются стратегическая цель, намерение, эмотивность же направлена на адресата.

Грамматический строй языка имеет широкие возможности для увеличения выразительности речи, силы её воздействия, эмоциональности. Почти все морфологические и синтаксические единицы в зависимости от коммуникативной цели в определённой степени приобретают эмоциональный оттенок.

В процессе исследования разъясняются коммуникативные качества типов простого предложения, выражающих эмоциональную экспрессию, по цели и интонации. В статье речь идет о таких средствах выражения эмоциональности, как обращение, слова-предложения, морфологические и синтаксические повторы, изменение порядка слов (инверсия) и т.д. Подробно анализируются такие синтаксические явления, как конденсация и парцелляция, усиливающие эмоциональность и экспрессивность в процессе коммуникации.

Таким образом, в статье говорится о значимости эмоциональной коммуникации в речевом и коммуникативном пространстве азербайджанского языка.

Aliyeva Latafat Alishah
BSU, Philology, Senior Lecture

**MORPHOLOGICAL AND SYNTACTIC MEANS OF EXPRESSING
EMOTIONALITY IN COMMUNICATION
SUMMARY**

Keywords: *communication, speech, text, situation, morphological and syntactic means, emotionality, emotiveness, condensation, parcellation, communicative function*

The article deals with the analysis of the characteristic features of the category of emotionality in the process of communication, particularly, the ways of manifestation of emotionality at the morphological and syntactic level. Two types of emotions are distinguished: emotionality and emotiveness which have a communicative goal, but their the directions are different. It is noted that emotionality is instinctive, unplanned, involuntary, natural and reflects the inner emotional state of a person. Emotiveness, on the other hand, is a conscious, deliberate, controlled emotion. There is a strategic goal, intention here, and the emotiveness is directed at the addressee.

The grammatical structure of the language has ample opportunities to increase the expressiveness of speech, the strength of its impact, emotionality. Almost all morphological and syntactic units, depending on the communicative goal, acquire an emotional connotation to a certain extent.

The communicative qualities of the types of a simple sentence expressing emotional expression are explained in terms of purpose and intonation are explained during the research. The article deals with such means of expressing emotionality as address, word sentences, morphological and syntactic repetitions, change of word order (inversion), etc. Such syntactic phenomena as condensation and parcellation which enhance emotionality and expressiveness in the process of communication are analyzed in detail.

Thus, the article emphasizes the importance of emotional communication in the speech and communicative space of the Azerbaijani language.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Səidə Abbasova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.**

ДЖАВАИР ГУСЕЙНОВА

БГУ

(г. Баку, ул. Захид Халилова 23)

E-mail: javahir.huseynova.a@bsu.edu.az

КОНЦЕПТ КАК СПОСОБ ОТРАЖЕНИЯ КАРТИНЫ МИРА И НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ

Резюме

Данная статья посвящена исследованию концепта как одного из способов отражения картины мира. Концепт как единица когнитивной лингвистики в течении многих лет являлся объектом внимания ученых лингвистов. Вопрос о реализации концептов является актуальным по сей день. В статье рассматривается вопрос исследования роли концепта в отражении национального самосознания носителей того или иного языка. В ней также рассматриваются вопросы о трактовке концепта в качестве термина, приводятся разные интерпретации данного понятия, рассматриваются различные подходы к определению сущности и структуры концепта.

Язык являясь отражением процесса познания, в котором сочетается взаимодействие человека, языка и культуры, вызывает интерес у исследователей. Языковое сознание того или иного народа содержит свою отличительную черту в формировании концепта как компонента национального сознания. Понятие «национальное сознание» тесно связано с понятием «картина мира», которая находит свое отражение посредством языковых форм. Языковая картина мира воплощает образ, который формируется в результате деятельности человека. Каждый человек субъективно воспринимает окружающую действительность, чему способствуют его этническая, национальная, историческая и культурологическая принадлежность. Основой языковой картины мира является концепт, который содержит в себе образ мышления, переживания, накопленный опыт человека. В рамках данного подхода можно считать концепт моделью сознания, воплощающий в себе определенные сознательные изображения объективной действительности. Концепт воплощающий некую идею в совокупности с культурологическим фоном передает специфику менталитета.

Ключевые слова: концепт, язык, национальное самосознание, картина мира, когнитивная лингвистика, лингвокультурология

В современный период развития языкознания в когнитивной лингвистике прослеживается тенденция интерпретации языка как средства передачи и отражения накопленного годами результата деятельности человека, восприятие им окружающего мира, человеческой культуры. Как считает известный лингвист Л. Ельмслев, язык может способствовать пониманию стиля личности, событий жизни прошедших поколений. Его идеи нашли свое развитие в работах российских отечественных исследователей, что привело к формированию и становлению в отечественной лингвистике нового направления, которое несет название «культурологическая лингвистика» а также «лингвокультурология». В рамках лингвокультурологической интерпретации язык является ключом к исследованию человеческой мысли, его психики, служит способом отражения свойств определенной человеческой нации.

Одним из задач лингвокультурологии является изучение и описание взаимодействия языка с культурой, этносом и менталитетом.

Наиболее яркое взаимодействие языка с сознанием человека, культурой, влиянием исторического фона на восприятие картины мира индивидом можно увидеть при изучении лингвистических концептов.

Данной точки зрения придерживаются такие ученые как С.А. Аскольдов, Е.С. Кудрякова, С.Х. Ляпин, О.П. Скидан и другие. В своих научных трудах они дают определение концепта как многомерного мыслительного конструкта, который носит в себе отражение познавательного процесса, человеческой деятельности, накопленных им опыта и знаний.

Сложность в интерпретации и дефиниции концепта обоснована его богатым содержанием. В современный период проводятся исследования по вопросу касательно определения концепта, его роли в когнитивной лингвистике, лингвокультурологии и психолингвистике. К числу таких работ относятся исследования Н.Ф. Алефиренко, А. Вежбицкой, С.Г. Воркачева, В.З. Демьянкова, А. Залевской, В.И. Карасик, Е.С. Кубряковой, Д.С. Лихачева и других ученых.

В рамках когнитивной лингвистики концепт рассматривается как некая идея, заложенная в наше сознание и принимающая участие в мыслительных процессах, «причём единица, выступающая как гештальт, как вполне самостоятельная и чётко выделяемая отдельная от других сущность» [7, с. 316]. Существовая в нашем сознании и являясь ее составляющей, концепты имеют разные способы вербализации. В данном процессе участвуют различные уровни языка, такие как лексемы, фразеологизмы, пословицы и поговорки, афоризмы, а также грамматические формы и синтаксические структуры.

Лексическая единица реализует определенный концепт взаимодействуя с соответствующим когнитивным контекстом, однако определить рамки, за которыми заканчивается знание языкового значения и начинается обще-

энциклопедическое знание вызывает своего рода сложности. Концепт является сложным явлением, который содержит в себе языковое значение, которое в свою очередь пробуждает многие слои концепта в сознании говорящих, не связанных с языковым значением. Лексическое значение слова является основным инструментом для постижения сути концепта.

В лингвокультурологическом контексте «концепт» рассматривается как понятие тесно, взаимосвязанное с понятиями личности, народа, национального сознания и самосознания, так как концепты возникают в сознании человека не только основываясь на семантику слова, но и на культурно-исторический опыт целого народа. Границы концепта находятся в прямой зависимости от культурного опыта: чем насыщеннее данный опыт, тем шире границы концепта, которые содержат в себе эмотивную оболочку слова, отражающая все стороны концепта.

Национальное своеобразие, содержащееся в концепте в совокупности его с другими концептами, представляет специфику менталитета. Существуют два типа интерпретации свойств объективного мира: универсальный и идиоэтнический. К первому относятся всеобщие свойства объективной действительности, которые не зависят от субъективной точки зрения человека, второй же тип содержит в себе субъективно-национальный компонент, тесно взаимосвязанный с ментальным и культурным особенностями индивида, являющегося носителем данного языка. Наличие универсального и идиоэтнического компонентов так же можно выявить в структуре межязыковых концептов.

А.Я. Гуревич в научном труде под названием «Категории средневековой культуры» к основным универсальным категориям культуры относит концепты, которые являются основной составляющей культуры, без которых формирование теорий, идей в рамках данной культуры кажется невозможным. Данные универсальные понятия являются взаимосвязанными в каждой культуре. В.А. Маслова к таким концептам относит следующие: концепт времени, пространства, места, причины, истины, долга, правды, милосердия, лжи, свободы, судьбы, памяти и др. Большая часть концептов носит универсальный характер, однако на их фоне можно выделить идеоэтнические концепты, характерным признаком которых считается их принадлежность к одному определенному народу или языку.

В современной лингвистике языковые явления чаще рассматриваются как следствия бытия, которые содержат в себе лексическое значение, наложенное национально-культурным фоном. Попадая в определенный текст то или иное выражение может отражать разное значение под воздействием контекста, культурно-эстетического фона прошлого и настоящего, тем самым запуская в сознании воспринимающего процесс рецепции. Такое образование можно рассматривать как картину мира.

Картина мира – явление, которое является базовым понятием во многих сферах гуманитарной науки, таких как философии, психологии, социологии, лингвокультурологии, когнитивной лингвистики. Как термин «картина мира» сформировался в конце XIX – начале XX в. Одним из первых ученых, употребивших в своей работе термин «картина мира», является немецкий физик Герман Герц, который применил данное понятие к физической картине мира. Ученый трактовал картину мира как совокупность внутренних образов внешних предметов, из которых в результате логического размышления возможно выявить информацию о поведении этих предметов» [1, с 208].

С середины XX века понятие картина мира стало широко применяться в филологических исследованиях. Картина мира представляет собой совокупность образов, которая формирует особое представление о мире в нашем сознании. Данное понятие отражает наше восприятие мира и себя в нем, является результатом нашего взаимодействия с окружающей средой.

Человеческое мышление создает картину мира, чтобы таким образом построить для себя простую ясную картину, попытаться увидеть мир таким образом каким он является. На эту картину мира и ее оформление человек переносит центр тяжести своей духовной жизни. [12, с. 136]

Данная мысль, предложенная Альбертом Эйнштейном, в дальнейшем была развита и более конкретно сформулирована одним из выдающихся философов Мартином Хайдеггером. В статье «Время картины мира» философ предлагает воспринимать картину мира как отображение, образ чего-либо. По мнению Хайдеггера, «картина мира – обозначение сущего в целом, она означает не картину, изображающую мир, а мир понятый в смысле такой картины» [11, с. 49-50]. Иными словами, картина мира есть отражение окружающего в сознании человека. Она формируются в процессе социализации индивида, тем самым несет в себе национально-культурный отпечаток.

Говоря об отражении окружающего мира в сознании индивида, В.Г. Колшанский подчеркнул, что отображенная в человеческом сознании картина мира – это ни что иное как вторичное существование объективного мира [3, с 15]. Картина мира, как считает ученый, имеет две стороны: необъективированную и объективированную. Необъективированная природа картины мира представляет собой элемент сознания, воли, жизнедеятельности, объективированная же – различные проявления сознания, жизнедеятельности, в частности в форме знаковых единиц или текстов. Соотношение объективной реальности и идеальной картины мира, созданного человеческим сознанием, реализуется соучастием языковой картины мира, которая представляет собой глубокий слой общей картины мира [5, с. 141].

Тем не менее значение картины мира не исчерпывается пониманием ее лишь как совокупность представлений о действительности. Как считает В.А.

Маслова, картина мира – это также и субъект, индивид с его общекультурным опытом и знаниями об окружающем мире, который придает этим знаниям языковую оболочку и выражает их в форме отдельных лексем, в виде метафорических выражений, тем самым придавая им дополнительную образность.

Таким образом, языковая картина мира содержит в себе образ, сформированный в результате человеческой деятельности, при становлении которого немаловажную роль играют культурно-исторический фон и национальные ценности. При таком понимании, язык воспринимается не только как система, воплощающая культурные ценности, но и как система отражающая национальные традиции, взаимоотношения между ментальностью и языковым сознанием индивида, социума и картины мира.

Язык, будучи неотъемлемой частью культуры играет немаловажную роль в формировании и выражении национальной картины мира. Культура определенного народа получает вербализацию в языке, происходит процесс активизации ключевых концептов культуры в языке, которые получают воплощение в словах или выражениях. [8, с. 53]

Вопрос о взаимоотношении языка и культуры приобрел актуальность еще в XX веке. Еще в своих работах Гумбольдт называл язык «духом народа». По мнению ученого, язык и есть само бытие, которое находится в процессе самопознания и проявления. Язык имеет тесную неделимую связь с народным духом, и чем сильнее они взаимодействуют, тем богаче развивается язык. [4 с. 324] Данная идея была заимствована и стала базовой для формирования так называемой «гипотезы лингвистической относительности». В рамках данной гипотезы Э. Сепир и Б. Уорф выдвигают утверждение о том, что каждый индивид видит мир по-разному – сквозь призму родного языка. Именно это определяет способ мышления носителя языка. Как полагает Б. Уорф, язык не является простым инструментом речевого общения, грамматика сама формирует мысль, задает при этом направление мыслительной деятельности индивида, является средством анализа его впечатлений. [10, с. 174].

Наряду с языковой картиной мира некоторые ученые-лингвисты в своих работах отмечают и концептуальную картину мира, указывая на существующие различия между двумя понятиями. Ю.Н. Караулов определяет языковую картину как совокупность всего концептуального содержания конкретного языка. Как считает Е.С. Кубрякова, концептуальная картина мира имеет более широкое понятие, чем языковая картина мира, она имеет «привязку» к языку и преломлена через языковые формы. О.Н. Корнилов же считает языковую картину мира результатом отражения объективного мира сознанием общества. В таком случае отражение реальной действительности терпит субъективизацию. Влияние особенностей характерных для того или

иногo этноса на языковую картину мира дает возможность употребления термина «национальная языковая картина мира».

В своей научной работе под названием «Языковые картины мира как отражения национальных менталитетов» Корнилов дает определение национальной языковой картине мира, как национально-специфическое видение окружающего мира, запечатленное в лексическом уровне определенного языка, где слово «видение» несет значение логического осмысления, чувствования, оценивания, как реальной действительности, так и той, что является продуктом человеческого сознания.

Существует точка зрения, что основой языковой картины мира служит концепт. В начале данное понятие вызывало интерес у философов, позднее стало рассматриваться гуманитариями с иной точки зрения, и ее трактовка потерпела значительные изменения.

Как отмечалось выше концепт имеет множество трактовок, так как ученые относятся к его исследованию с разных ракурсов. Например, Е.С. Кубрякова называет концепт «оперативно содержательной единицей памяти, ментального лексикона, концептуальной системы и языка мозга (*lingua mentalis*), всей картины мира, отраженной в человеческой психике». [6, с. 90].

Ю.С. Степанов определяет концепт как основную ячейку культуры в ментальном мире человека, он существует в нем как сборник представлений, познаний, ассоциаций, переживаний, которое находит свое отражение в слове. По мнению Ю.С. Степанова, концепты являются не только частью мыслей, им также свойственна эмотивность. [9 с. 41] В.А. Маслова отмечает общность концептуальных картин мира разных народов и этносов, в то же время указывая на вторичность языковой картины мира по отношению ее к первой. Как считает ученый, концептуальные картины мира у представителей разных народов мира одинаковы, так как человеческое мышление по природе своей у всех идентично. Национальные картины мира – это представление окружающей действительности представителями каждого народа с иного собственного ракурса. Языковая картина же представляет собой отражение национальной картины мира и может быть выражена языковыми средствами разного яруса. [8, с.51].

Контраст представленный между культурами разных стран, а также их схожее представление о мире можно увидеть при рассмотрении определенного концепта, получившего свое отражение в составе метафорических выражений, фразеологизмов, афоризмов.

Одним из тем, которая на протяжении всех времен не теряет своей актуальности, является тема войны и конфликтов. Данное явление вызвало большой интерес у лингвистов и философов.

Занимающий важное место в языковой картине мира концепт «война» реализуется в языке многообразными средствами. Данный концепт

представлен понятиями, непосредственно ассоциируемыми с войной, такими как конфликт, борьба, виды войны, противостояние, вооружение, участники войны, межличностные отношения людей, исход войны и ее следствия.

Изучив лексический материал на английском, русском и азербайджанском языках обнаруживаем, что в основе построения фрейма концепта «война» лежит связный признак войны.

Рассмотрим комбинаторное выражение данного признака в вышеупомянутых языках: to break out – вспыхнуть – başlamaq. Английское выражение и русский глагол имеют связанный признак «внезапности», «неожиданного начала» войны. В азербайджанском же языке глагол имеет фазисное значение «начала» действия.

В результате исследования выявлены определенные направления взаимосвязи концепта война с синонимичным семантическим полем в сопоставляемых картинах мира. Например, ассоциативный ряд семантического поля «конфликт» может быть представлен следующими лексическими единицами: противостояние, столкновение, борьба, как способ решения проблем при невозможности достижения мира способом коммуникации. Данные ассоциации представлены методом сплошной выборки из лексикографических словарей: war – война – müharibə, clash – столкновение – döyüş, confrontation – противостояние – qarşıdurma, combat – бой – döyüş/dava, declare war – развязать войну – müharibə elan etmək, conflict – конфликтовать – münaqişə etmək, hostilities – военные действия – hərbi əməliyyatlar, collision – противоречие интересов – toqquşma.

Процесс противостояния в картинах мира исследуемых языков в процессе концептуализации имеет общее направление, что является свидетельством того, что явление «война» несет универсальный характер для всех исследуемых нами культур. К таким универсалиям также относится группа прилагательных широко употребляемых в политических материалах для номинации видов войн: world war – dünya müharibəsi – мировая война, ideological war – ideoloji müharibə - идеологическая война, civil war – vətəndaş müharibəsi, nuclear war – nüvə müharibəsi – ядерная война.

Подводя итоги, можно прийти к такому заключению, что концепт являясь частью культуры определенного народа, несет в себе как этнический характер, так и универсальный. Большую роль в интерпретации объективной действительности играет языковая, концептуальная и национальная картины мира. Язык тесно переплетаясь с культурой является важным составляющим в процессе формирования, становления и выражения национальной картины мира.

Список использованной литературы

1. Герц, Г. Принципы механики, изложенные в новой связи [Текст] / Герман Герц; под ред. И.И. Артоболевского; перевод с нем. В.Ф. Котова, А.В. Сулимо-Самуйло. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1959. – 388 с.
2. Гумбольдт, В. Фон Язык и философия культуры [Текст] / Вильгельм Фон Гумбольдт; перевод с нем. М.И. Левиной. – М.: прогресс, 1985. – 448с.
3. Колшанский, Г. В. Объективная картина мира в познании и языке. - М., 1990.
4. Корнилов, О.А. Языковые картины мира как отражения национальных менталитетов. [Текст] : дис. ... д-ра культурологических наук: 24.00.04. – М., 2000 – 460 с.
5. Кубрякова, Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов [Текст] / Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкарц, Л.Г. Лузина; под. Общ. Ред. Е.С. Кубряковой. – М., Филол. Ф-т МГУ им. М.В. Ломоносова, 1997. -245 с.
6. Кубрякова, Е. С. Номинативный аспект речевой деятельности. - М., 1986.
7. Кубрякова, Е.С. Язык и знание. - М., 2004.
8. Маслова, В.А. Когнитивная лингвистика [Текст] / В.А. Маслова. – Минск: ТетраСистемс. – 256 с.
9. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования". М.: Школа «Языки русской культуры», 1997.
10. Уорф, Б.Л. Отношение норм поведения и мышления к языку [Текст] / Б.Л. Уорф // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 1. – М.; 1960. – 168 с.
11. Хайдеггер, М. Время картины мира [Текст] /М. Хайдеггер // Время бытие. Статьи и выступления; перевод с нем. В.В. Бибихин. – М., 1993. – 448 с.
12. Эйнштейн, А. Собрание сочинений [Текст] / А. Эйнштейн. Т.8. – М.: Наука, 1968 – 486 с.

H. JAVAHIR

**CONCEPT AS A WAY OF REFLECTING WORLDVIEW AND
NATIONAL IDENTITY
SUMMARY**

This article is devoted to the researches about the concept as one of the ways to reflect worldview. The concept as a unit of cognitive linguistics has been the object of linguists' attention for many years. The issue of the implementation of the concepts is relevant to this day.

The article address the issue of researching the role of the concept in reflecting the national identity of the speakers of a particular language. It also discusses questions about the interpretation of a concept as a term, provides different

interpretations of this concept, consider various approaches to defining the essence and structure of the concept.

Language, being a reflection of the cognition process, which combines the person's interaction, language and culture, attract researchers' attention. The linguistic consciousness of this or that nation contains its own distinctive feature in the formation of the concept as a component of national identity. The concept of "national identity" related to the concept of "worldview", which is reflected through linguistic forms.

The linguistic picture of the world embodies the image that formed, as a result, of human activity. Each person subjectively perceives the surrounding reality, which facilitated by his ethnic, national, historical and cultural affiliation. The basis of the linguistic worldview is a concept that contains a way of thinking, feelings, accumulated human experience.

Within the framework of this approach, the concept can be considered a model of consciousness, embodying certain conscious images of objective reality. A concept that embodies a certain idea in conjunction with a cultural background conveys the specifics of the mentality.

Keywords: concept, language, national identity, worldview, cognitive linguistics, cultural linguistics.

H. CAVAHIR

KONSEPT DÜNYA MƏNZƏRƏSİ VƏ MİLLİ ŞÜURU ƏKS EDƏN ÜSUL KİMİ XÜLASƏ

Bu məqalə konseptin dünya mənzərəsini əks etməyin yollarından biri kimi araşdırılmasına həsr edilmişdir. Konsept koqnitiv dilçiliyin vahidi kimi uzun illər dilçilərin diqqət obyektinə olmuşdur. Konseptlərin həyata keçirilməsi məsələsi bu gün də aktuallığını qoruyub saxlayır. Məqalədə konkret dildə danışanların milli şüurunun əks olunmasında konsepsiyanın rolunun tədqiqi məsələsi araşdırılır. Burada həm də konseptin bir termin kimi təfsiri ilə bağlı suallar müzakirə olunur, bu anlayışın müxtəlif təfsiri verilir, konsepsiyanın mahiyyətinin və strukturunun müəyyənləşdirilməsində müxtəlif yanaşmalardan bəhs edilir.

Dil insanın, dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsini birləşdirən idrak prosesini əks edərək tədqiqatçıların marağına səbəb olur. Konseptin milli şüurun tərkib hissəsi kimi formalaşmasında bir və yaxud başqa xalqın dil şüurunun özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətini ehtiva edir. "Milli şüur" anlayışı linqvistik formalar vasitəsilə əks olunan "dünya mənzərəsi" anlayışı ilə sıx bağlıdır. Dünyanın linqvistik mənzərəsi insanın fəaliyyəti nəticəsində formalaşan obrazı təcəssüm edir.

Hər bir insan ətrafdakı reallığı subyektiv olaraq mənimsəyir, buna onun etnik, milli, tarixi və mədəni mənsubiyyəti kömək edir. Konsept dünyanın linqvistik mənzərəsinin əsasını, düşüncə tərzini, hisslərini, insan təcrübəsini ehtiva edən bir anlayış təşkil edir. Bu yanaşma çərçivəsində konsept obyektiv reallığın müəyyən şüurlu obrazlarını təcəssüm edən şüur modeli sayıla bilər. Mədəni fonla birlikdə müəyyən ideyanı təcəssüm edən konsepsiya mentalitetin xüsusiyyətlərini çatdırır.

Açar sözlər: konsept, dil, milli şüur, dünya mənzərəsi, koqnitiv dilçilik, linqvokulturologiya

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

**Cavanşir Xankişi oğlu Muradov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.**

PƏNAHOVA Aysel XAIR
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (Quba filiali)
Quba, Fətəli xan prospekti 4
Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimliyi, III kurs
ayselpenahova01@gmail.com
070-399-00-97

AZƏRBAYCAN TOPONİMLƏRİNDƏ ERMƏNİ TƏHRİFLƏRİ XÜLASƏ

Tədqiqata cəlb olunan bu mövzu aktualıq baxımından tarixən uzun inkişaf yolu keçib və keçməkdədir. Son dövnlərdə baş vermiş hadisələri nəzərə alsaq, bu mövzunun tədqiqat obyektini seçilməsi bu günümüz və gələcəyimiz üçün çox əhəmiyyətlidir. Toponimlər xalqın tarixidir, onun varlığını və yaşamaq ləyaqətini sübut edən dəlildir. Bu səbəbdən də, onların yayılma arealındakı qaranlıqları üzə çıxarmaq, mənşəyini müəyyənləşdirmək lazımdır. Təhrifə uğramış variantların tarixən verilmiş həqiqi adlarını bərpa etmək, torpaqlarımıza göz dikmiş mənfur erməni vandallarının saxta iddialarına qarşı layiqli cavab vermək bizim bu torpaq qarşısındakı başlıca borcumuzdur. Bu toponimik genosidə susmamaq lazımdır. Azərbaycan toponimlərinin, xüsusəndə təhrifə uğramış toponimlərin tarixi-linqvistik planda, qarşılaşdırma və müqayisə metodlarından istifadə edilərək araşdırılması tədqiqatın əsas obyektini və predmetidir. Tədqiqat zamanı hər bir toponimin mənşəyi, qrammatik quruluşu, əməlgəlmə və yaranma yolu, leksik-semantik xüsusiyyətləri açıqlanmışdır. Bu xüsusiyyətlər açıqlanarkən toponimikanın müasir metod və prinsipləri əsas götürülmüşdür. Əsasən, müqayisəli-tarixi, struktur-semantik, təsviri, tipoloji və qarşılaşdırma metodlarından istifadə olunmuşdur. Təhrifə uğrayan toponimlərimizin müasir aspektdə tədqiqi və təhlili xalqın təşəkkül tarixi, maddi mədəniyyətə dair məsələləri bu məqalədə öz əksini tapmışdır. Həmçinin, coğrafi xəritələrdə, dərsliklərdə, lüğətlərdə obyekt adlarının təhrifsiz qeydi, toponimik qanunauyğunluqların dəqiqləşdirilməsi, və s. kimi məsələlərin həlli üçün bu məqalə böyük əhəmiyyət kəsb edir. İbrahim Bayramovun təbirincə desək, toponimlər – canlı sənədlərdir. Bütün bu faktlar bir daha sübut edir ki, tarixi yenidən yazmağa cəhd etmək olar, amma tarixi təzədən yaratmağa heç kəsin gücü çatmaz. Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazisi tarixi Azərbaycan torpağı olaraq qalır və qalacaq.

Açar sözlər: toponimik genosid, oronim, oykonim, hidronim, dromonim, erməni, təhrif

Yunan dilində “yer”, “məskən adı” (topos – yer, onoma – ad) mənası verən toponim bir coğrafi obyektini digərindən fərqləndirən dil işarəsidir.

Coğrafi adların mənşəyindən, mənasından, yaranma tarixindən, onun tərkibindəki terminlərin izahından və düzgün yazılışından (transkripsiya və unifikasiyasından) bəhs edən elmə toponimika deyilir.

Toponimlər – xalqın keçmişini, bu günkü tarixini, ənənələrini, varlığını, yaşamaq ləyaqətini sübut edən dəlildir. Əsrlərin ünvanı olan toponimlərimiz tarixən təhriflərə məruz qalmış, qondarma adlarla sənədləşdirilmişdir. Bu təhriflərdən bizim ürəyimizə ən çox dağ çəkəni isə erməni vandalizminin qoyduğu yöndəmsiz izlərdir.

❖ *İndiki Ermənistanda türk mənşəli toponimlərin dəyişdirilməsini aşağıdakı dövrlərə bölmək olar.*

1. XIX əsrin əvvəllərindən 1918 - ci ilə qədər dəyişdirilən toponimlər
2. 1918 - 1920
3. 1920 - 1930
4. 1930 - 1960
5. 1960 - 1980
6. 1991 - ci ildən sonra dəyişdirilənlər

⚡ **Basarkeçər** – Adı dəyişdirilib *Vardenis* olmuşdur. Güllü-çiçəkli mənasındadır. Rəvayətə görə, Teymurləng buranı tutur. Bir müddət sonra yerli əhali Teymurun dəstələrinə hücum edir və kəndi geri qaytarır. Bundan sonra kəndin adı Basarkeçər qalır. Q. Qeybullayevin fikrincə, bu toponim “Bazar” və “köçər” etnonimlərindən yaranmışdır.

Basarkeçərlə yanaşı Əlibəyli - Atarbekyan, Aynalı - Davdaşen, Arpaçay - Axuryan, Ayazlı - Ayqestan, Güllüçə - Sararat, Yenikənd - Qorovan və s. başqa ərazilər passiv toponimlər hesab olunur.

⚡ **Üçkilsə** - Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan Respublikası) ərazisində, Ağrı vadisi ərazisindəki rayondur.

1930 – cu il 9 sentyabr yaranmışdır. Rayon 1945 – ci il 3 marta qədər *Vağarşabad* adlanmışdır. 3 mart 1945 - ci ildən *Eçmiədzin* adlanır.

Rayonun adı IV əsrdə (303 - cü il) tikilən məbədin adı əsasında yaranmışdır. Adı əvvəlcə dəyişdirilib Vağarşabad qoyulmuşdur. Erm. SSR AS RH - nin 1945 - ci il fərmanı ilə adı yenidən dəyişdirilib Eçmiədzin adlandırılmışdır.

Rayon mərkəzində *Abaran (Kasax)* çayı, *Güney Azərbaycanla* sərhəddindən isə *Araz* çayı axır.

Qədim xəritələrdə qeyd olunan *Kasax çayının* adı (*Qazax* sözündə olduğu kimi) qədim Kaz+as (kas+as) tayfa adı ilə bağlı olub, *xəzər* - azər tayfaları adı ilə eyni kökdəndir. Hidronimin **potamonim** növüdür. Mənşəyinə görə - **etnohidronim** növünə daxildir.

XVIII əsr erməni katolikosu yerevanlı Simon özünün “Çambr” əsərində Eçmiədzinin adını “Üç kilsə” yazır.

“Əcdad”, “ata”, “baba” mənasını verən “eçi” (m - I şəxsin təkinə aid mənsubiyyət şəkilçisidir) və “çöl” mənasını verən “yazı” komponentlərindən ibarət

olduğu ehtimal edilir. Yəni “Əcdadların çölü”, “Əcdadların yurdu” Eçmiədzin sözünün “Üç müədzin” birləşməsindən əmələ gəlmiş ehtimalı da var. Bu ehtimal isə Üçkilsə variantı ilə bir növ təsdiq olunur.

❖ Ə. Ələkbərlinin “*Qərbi Azərbaycanda soyqırımına məruz qalmış toponimlərimiz*” kitabında Azərbaycan - türk toponimlərinin müxtəlif prinsiplərlə leksik səviyyədə dəyişdirilməsi qaydaları göstərilmişdir:

1. Sovet ideologiyasını təbliğat bəhanəsi ilə dəyişdirilmə:

Qaranlıqdərə – Lusadzor (tərcüməsi: İşıqlıdərə; Karvansaray rayonu).

2. Bolşevik inqilabı qəhrəmanlarının, erməni millətindən olan ayrı-ayrı tarixi şəxsiyyətlərin adını əbədləşdirmək bəhanəsi ilə dəyişdirilmə. Bunlara memorial oykonimlər deyilir:

Böyük Qarakilsə – Kirovakan (Böyük Qarakilsə rayonu).

4. Hərfi tərcümə (kalka) yolu ilə dəyişdirilmişdir:

Darəkənd – Dzoraqyuğ (Quqark rayonu)

QEYD: Ermənilər toponimlərdə hallanan “*dağ - sar, tərə - blur, göl - lic, çay - get, bulaq - axpyur, su - cur, dərə - dzor*” ifadəsi ilə əvəz etməklə, hərfi tərcümə ediblər.

5. “Qala”, “bulaq”, “göl” sözləri ilə düzəlmiş adlardakı həmin sözləri ermənicə tərcümə etməklə dəyişdirilmə:

Daşqala – Karaberd (ermənicə “kar” – “daş”, “berd” – “qala” deməkdir; Ağin rayonu).

6. Bəzi adlardakı “böyük”, “kiçik”, “yuxarı”, “aşağı” sözləri ermənicələşdirilərək dəyişdirilmə:

Böyük Ayrım – Medz Ayrım (ermənicə “medz” – “böyük” deməkdir; Allahverdi rayonu).

❖ **QEYD:** S. Mirmahmudova *hibrid etnotoponim* kimi qeyd edir.

Verin Akta – Yuxarı Akta (ermənicə “verin” – yuxarı deməkdir; Razdan rayonu).

❖ **QEYD:** S. Mirmahmudova *yarımşəffaf oykonim* kimi qeyd edir.

7. Bəzi adlardakı “kənd” sözlərini ermənicələşdirilərək dəyişdirilmə:

Məlikkənd – Melikgyuğ (ermənicə “gyuğ” – “kənd” deməkdir; Abaran rayonu).

8. Erməni tələffüzünə uyğunlaşdırılaraq dəyişdirilmə:

Həkəri – Akori (Allahverdi rayonu).

9. Bəzi yaşayış məntəqələrində ancaq azərbaycanlılar yaşadığı üçün onların adını ermənicələşdirmək mümkün olmasa da, tarixi adı itirmək üçün keçmiş (əsl) azərbaycanlı adlarını yeni azərbaycanlı adlarla əvəz etməklə dəyişdirilmə:

Sultanəliqışlaq – Canəhməd – Günəşli (Basarkeçər rayonu)

Azərbaycan toponimikasında təhrifə uğramış digər toponim növlərinə də rast gəlinir:

1. Göyçə gölü – “Sevan” (Limnonimdir)

2. Zəngi çayı – “Hrazdan” (Potamonimdir)

3. Arpaçayı – “Axuryan” (Potamonimdir)

1. Əyri dağ (Ağrı dağ) – “Ararat” (Oronimin adonim növünə daxildir)
2. Ağbaba dağını – “Qukasyan” (Oronimin adonim növünə daxildir)
3. Dərəçiçək yaylağı – “Saxkadzor” (Zoonimik oronimdir)

❖ *1991 (26 noyabr) – öz tarixi adlarına qovuşmuş astionim və xrononimlər:*

1. “Stepanakert” – “Xankəndi” şəhəri adlandı.
2. “Mardakert” şəhəri – “Ağdərə” şəhəri kimi adlandı. Bu şəhər mərkəz olmaqla “Mardakert” rayonu – “Ağdərə” rayonu yaradıldı.
3. “Martuni” şəhəri – “Xocavənd” şəhəri mərkəz olmaqla “Martuni” rayonu – “Xocavənd” rayonu yaradıldı.
4. “Xocalı” şəhəri mərkəz olmaqla “Xocalı” rayonu yaradıldı.

P.S. Belə nəticəyə gələ bilərik ki, “Mardakert – Ağdərə”, “Martuni – Xocavənd” adında həm astionim həm də, xrononim olmuşdur.

❖ *1993 dəyişdirilmiş toponimlər:*

- Laçın – Berd-zor
- Ağdam – Akna
- Füzuli – Varanda
- Zəngilan – Kovsakan
- Qubadlı – Sanasar
- Kəlbəcər – Karvacar
- Cəbrayıl – Crakan

⚡ **Xocalı – “İvan-yan”**

Xocalı – etnotoponimdir. *Xoca* türk dilində “*müəllim, ağsaqqal, böyük*” mənasını daşıyaraq hörmət əlaməti bildirir. Yaşayış məntəqəsini Xocalı nəslinə mənsub ailələr saldıği üçün belə adlandırılmışdır.

1993 - cü ildə bu ad dəyişdirilərək **İvanyan** adlandırılmışdır. Bu ad Xocalının işğal planını hazırlayan Xristofer İvanyanın şərəfinə belə adlandırılıb. İvanyan təhrifinə görə bu toponimin *antrotoponim* növünə aid oluna bilər. Lakin, təhrif onun əsl mənşəyini heç bir zaman dəyişə bilməz.

Xocavənd rayon ərazisində eyniadlı çay olduğu üçün bu ad, həmçinin, hidronimdir.

⚡ **İrəvan** – Qədim Azərbaycan torpağı. Bu gün Ermənistan Respublikasının paytaxtıdır. Etnotoponimdir.

İlk dəfə adı VII əsrdə (607) **xatırlanır (Ermənistan Sovet Ensiklopediyası III c., 1977).**

Şəhərin adı Ruan, 1590 - cı ildə tərtib edilmiş “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə Rəvan, İrəvan, XVII əsr mənbəyində Rəvan, XIX əsr rus və erməni mənbələrində Ayravan, Aravan, Ervan, Errevant, Rəvant, **İrvan (Ermənistan Sovet Ensiklopediyası, III c., 1977)**, Avropa mənbələrində İrivan formalarında qeyd edilmişdir.

Erməni elmi ədəbiyyatında İrəvan adının Erebuni adından əmələ gəlidiyi göstərilir (**Ermənistan Sovet Ensiklopediyası, III c., İrəvan, 1977**).

İrəvan toponiminin etimologiyası ilə bağlı müxtəlif fikirlər vardır:

1.H.S.Yefrikyan Erivan formasına istinadən qeyd edir ki, bu toponim Yervand şəxs adı əsasında yaranmışdır.

2.İrəvan toponimi erməni dilində «görünmək», «aşkar olmaq» mənasında işlənən «*yerevum*» sözündən əmələ gəlmişdir. (Ermənistan Sovet Ensiklopediyası, III c.)

3.İrəvan toponiminin fars dilində «abad yer» mənasında işlənən rəvan sözündən əmələ gəlidiyi fikri də söylənilir.

4.Venesiyada fəaliyyət göstərən “Mxitar birliyi” nümayəndələrinin fikrincə, İrəvan adının izahı Nuhun Gəmisini haqqında olan rəvayətlə bağlıdır. Mxitarlar, o cümlədən Q.İncicyan “Kirk dzinindost” kitabına istinadən qeyd edir ki, “İrəvan” adı “görünən” (yerval), “peyda olan” (yervan qal) deməkdir. Onun fikrincə, Nuh birinci dəfə sahili görən kimi “göründü” (yervadz) deyir və buradan da “**İrəvan**” adı yaranmışdır.

5.B. Budaqov və Q. Qeybullayevin fikrincə, İrəvan toponimi türk dillərində “dağın gün düşən tərəfi”, “dalğavari dağ zirvəsi” mənasında işlənən *ir* sözü ilə fars dilində “yer” mənasında işlənən “van” sözündən əmələ gəlmişdir. Bu izahlar qaneedici deyil.

6.İrəvan toponiminin **İrəvan, Erivan, Arevan, Ervan, İrvan, Errevant, İrivan** fonetik variantlarına nəzər salanda aydın olur ki, onların hamısının kökü «ar», «er», «ir» hissəciyindən ibarətdir. Türk dillərində «ar», «er», «ir», «kişi», «igid» mənasında işlənir.

7.Urartu dilində “ölkə” mənasında işlənən *ebani* sözü vardır. Hr. Kapansyanın fikrincə, “kənd, şəhər” mənasında işlənən *avan (avvan//avan)* urartu dilində “ölkə, yer” mənasında işlənən *abani //ebani/* sözündən əmələ gəlmişdir və “avan” sözü fars dilinə mənsub deyildir.

NƏTİCƏ: *İrəvan toponimi türk dilində “kişi”, “igid” mənasında işlənən “ir” sözü ilə “ölkə”, “yer”, “kənd”, “şəhər” mənasında işlənən ebani (avan) sözü əsasında əmələ gəlib, “igidlər ölkəsi”mənasını ifadə edir.*

❖ 2020-ci ildə baş vermiş İkinci Qarabağ müharibəsində doğma torpaqlarımızdan erməniləri təmizlədiyimiz kimi bu ərazilərin adındakı erməni

kirliliyini də təmizlədik. Ali Baş Komandanımız tərəfindən bir neçə ərazinin adı təhrifdən azad olunub öz doğma adına qovuşdu.

1.2020 - ci il oktyabrın 3 - də Tərtərin **Madagizd** kəndi işğaldan azad edildi. Həmin gün Prezident tərəfindən kəndin tarixi adı olan **Suqovuşan** adı bərpa edildi.

2.2020 - ci il oktyabrın 20 - də Prezidentin xalqa çıxışı zamanı doğma adı özünə qaytarılmış ərazilər:

✓ **Noraşen** adı dəyişdirilərək *Günəşli* adı bərpa olunmuşdur.

✓ **Vəng** kəndinə isə yeni Azərbaycan adı olan – *Çinarlı* adı verilmişdir. Azərbaycan Respublikasının 2020 - ci il 27 oktyabr tarixli 190 - VIQ nömrəli Qanununa əsasən Vəng adının Çinarlı şəklində dəyişdirilməsi təstiqlənmişdir.

“Vəng” sözü xristian albanların dilində monastır deməkdir. Yəni tapınaq olan, qutsal sayılan yer. Xristian albanlar, əsasən, gəliş-gediş yolunun üstündə, çaylara yaxın yerlərdə monastırlar inşa edirdilər və bu yerlərə də tapınaq anlamında “vəng” adı verirdilər. O ərazidə və ona yaxın yaşayış yerlərində yaşayan xristian albanlar da dini ibadət üçün həmin kilsələrə gəlirdilər və tədricən, monastırların olduğu yerlər yaşayış məskənlərinə çevrilir, ətrafında kəndlər, qəsəbələr yaranırdı.

3.13 noyabrda keçirilən Milli Məclisin iclasında:

✓ **Quşçubaba** ərazisinə - Baharlı adı verilib. (Xocalı rayonu)

✓ **Tsakuri** ərazisinə - Hünərli adı verilib. (Xocavənd rayonu)

Bütün bu faktlar bir daha sübut edir ki, tarixi yenidən yazmağa cəhd etmək olar, amma tarixi təzədən yaratmağa heç kəsin gücü çatmaz. Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazisi tarixi Azərbaycan torpağı olaraq qalır və qalacaq. [9, 8]

İ. Bayramovun təbirincə desək, toponimlər – canlı sənədlərdir. Bu sənədlər tarixi saxtalaşdırmağa çalışanlara qarşı tarixi gerçəkliyin açılmasında əvəzedilməz mənbədir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Ağayeva N. Elmi iş. Humanitar elmlər üzrə aylıq beynəlxalq elmi jurnal. Bakı, 2019, № 5 (6)

2. Axundov A.A. “Torpağın köksündə tarixin izləri”. Bakı, 1983

3. “Azərbaycanın tarixi abidələri və toponimləri”. Biblioqrafiya. Bakı, 2016

4. “Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti”. I cild. Bakı, 2007

5. Bayramov İ. “Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri”. Bakı, 2002

6. Cəfərov Y. Bakı universitetinin xəbərləri. Bakı, 2005, № 2

7. Əhmədov T. “Azərbaycan toponimiyasının əsasları”. Bakı, 1991

8. Ələkbərli Ə. “Qərbi Azərbaycanda soyqırımına məruz qalmış toponimlərimiz”. Bakı, 2020

9. Əmənöv M. Elmi iş. Humanitar elmlər üzrə aylıq beynəlxalq elmi jurnal. Bakı, 2018, №1
10. İdrisov Q. “Toponimika” (dərs vəsaiti). Bakı, 2019
11. Qabıssanlı Ş. “Toponimlərin açılmayan sirləri”. Bakı, 2013
12. Məmmədov N. “Toponimika” (dərslik). Bakı, 2007
13. Mirmahmudova S. “Ermənistanda türk mənşəli yer adları”. Bakı, 1995.
14. Mustafa N. Elmi iş. Xalq qəzeti, 2020, № 108
15. Səmədova K. “Qərbi Azərbaycan-indiki Ermənistan etnotoponimlərinin arealları” (monoqrafiya). Bakı, 2008

A.X.Панахова

РАСПРЕДЕЛЕНИЕ АРМЕНИИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ТОПОНИМАХ

Эта тема, вовлеченная в исследование, имеет долгую историю развития с точки зрения актуальности. Учитывая последние события, выбор этой темы в качестве объекта исследования очень важен для нашего настоящего и будущего. Топонимы - это история народа, доказательство его существования и достоинства. По этой причине необходимо выявить темноту в зоне их распространения и определить их происхождение. Наш главный долг перед этой землей - восстановить исторически верные названия искаженных вариантов, дать достойный ответ на лживые претензии ненавистных армянских вандалов, нацелившихся на наши земли. Мы не должны молчать об этом топонимическом геноциде. Изучение азербайджанских топонимов, особенно искаженных топонимов в историко-лингвистическом плане, с использованием методов сравнения и сравнения является основным объектом и предметом исследования. В ходе исследования были выявлены происхождение, грамматическая структура, способ образования и образования, лексико-семантические особенности каждого топонима. При описании этих особенностей учитываются современные методы и принципы топонимии. В основном использовались сравнительно-исторический, структурно-семантический, описательный, типологический и сравнительный методы. В статье отражены исследование и анализ наших искаженных топонимов в современном аспекте, история формирования народа, вопросы, связанные с материальной культурой. Также в географических картах, учебниках, словарях точное искажение названий объектов, уточнение топонимических закономерностей и т. Д. Эта статья имеет большое значение для решения таких вопросов, как. По словам Ибрагима Байрамова, топонимы - это живые документы. Все эти факты еще раз доказывают, что можно попытаться переписать историю, но никто не в силах воссоздать историю. Территория

Западного Азербайджана (ныне Армения) остается и останется землей исторического Азербайджана.

Ключевые слова: топонимический геноцид, ороним, ойконим, гидроним, дромоним, армянский, искажение

A.X.Panahova

**ARMENIAN DISTRIBUTIONS IN AZERBAIJANI TOPONYMS
SUMMARY**

This topic involved in the research has a long history of development in terms of relevance. Given the recent events, the choice of this topic as an object of research is very important for our present and future. Toponyms are the history of a nation, a proof of its existence and dignity. For this reason, it is necessary to reveal the darkness in their distribution area and determine their origin. It is our main duty to this land to restore the historically true names of the distorted variants, to give a worthy response to the false claims of the hated Armenian vandals who have set their sights on our lands. We must not remain silent in this toponymic genocide. The study of Azerbaijani toponyms, especially distorted toponyms in the historical-linguistic plan, using the methods of comparison and comparison, is the main object and subject of research. During the research, the origin, grammatical structure, way of formation and formation, lexical-semantic features of each toponym were revealed. Modern methods and principles of toponymy are taken into account when describing these features. Mainly, comparative-historical, structural-semantic, descriptive, typological and comparative methods were used. The research and analysis of our distorted toponyms in a modern aspect, the history of the formation of the people, issues related to material culture are reflected in this article. Also, in geographical maps, textbooks, dictionaries, accurate distortion of object names, clarification of toponymic regularities, etc. This article is of great importance for solving such issues. According to Ibrahim Bayramov, toponyms are living documents. All these facts prove once again that it is possible to try to rewrite history, but no one has the power to recreate history. The territory of Western Azerbaijan (now Armenia) remains and will remain the land of historical Azerbaijan.

Key words: toponymic genocide, oronym, oykonim, hydronym, dromonim, armenian, distortion

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: ADPU Quba filialının Ədəbiyyat və dillər kafedrasının müəllimi
Nuranə Allahverdiyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.**

İLƏHƏ MƏMMƏDOVA

ADU

ilaha_1976

@ mail.ru

İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ MÜASİR TƏDRİS METODLARINDAN İSTİFADƏ

Açar sözlər: tədris metodları, idrak fəaliyyəti, linqvistik, koqnitiv, kommunikativ yönümlülük interaktivlik.

Key words: teaching methods, cognitive activity, linguistic, cognitive, communicative orientation, interactivity.

Ключевые слова: методы обучения, познавательная деятельность, лингвистический, познавательный, коммуникативная направленность, интерактивность.

Dil tədrisi metodikası bir çox cəhətdən xarakterizə olunur. Metodologiyanın nəzəriyyə ilə praktikanı birləşdirdiyini güman edilir. Metodologiya tez-tez metodlar və yanaşmalar arasında fərq qoyur, burada metodlar müəyyən edilmiş metod və təcrübələrə malik sabit təlim sistemləri hesab edilir, yanaşmalar isə dil tədrisinin fəlsəfi prinsipləridir ki, onlar müxtəlif üsullarla şərh edilə və sinifdə tətbiq oluna bilər. Bu fərq, yəqin ki, ən yaxşı şəkildə ciddi şəkildə təyin edilmiş metodlardan zəif təsvir edilmiş yanaşmalara qədər uzanan bir kontinuum kimi nəzərdən keçirilir. Tədris vəsaitləri tədris prosesinin təchiz edilməsinin əvəzsiz elementidir. Müəllim həm mövcud vasitələrin nomenklaturasını, həm də onların didaktik məqsədini bilməlidir. Vasitələrin hər birindən səmərəli istifadə o zaman mümkündür ki, müəllim ondan tədris prosesində nəyi, harada, nə vaxt istifadə etməyin məqsədəuyğun olduğunu və hansı nəticələrin əldə oluna biləcəyini bilsin. Tədris vasitələri təhsil məqsədlərinə çatmaq üçün zəruri olan maddi və ya mənəvi dəyərlərdir. Onlar adətən müvafiq tədris metodları ilə istifadə olunur. Tədris metodları “necə öyrətməli?” sualına cavab verirsə, o zaman “nəyin vasitəsi ilə öyrətməli?” deməkdir. [6, 80]. Müxtəlif metodistlər və müəllimlər tədris vəsaitlərinə öz təriflərini verirlər. V.V. Davıdov “tədris vasitələri”ni “sinif otaqlarının və onların informasiya-fənnə mühitinin təchiz edilməsinin məcburi elementi, müxtəlif tipli və səviyyəli məktəblərin tədris-material bazasının ən mühüm komponenti” kimi müəyyən edir [6, 56]. A. V. Xutorskiyə görə, tədris vəsaitləri “müəllim və şagirdin fəaliyyəti üçün informasiya daşıyıcısı və alət kimi tədris prosesində iştirak edən maddi və ideal obyektlərdir” [7, 109].

Metod adətən müəyyən edilmiş məntiqi və ya sistemli plana uyğun olaraq müəyyən edilmiş prosedur növünə aiddir. “Metod” termini yunanca “methodos” sözündən olub, yol, həqiqətə doğru, gözlənilən nəticəyə doğru hərəkət yolu deməkdir. Pedaqoji təcrübədə, ənənəyə görə, metod təhsil məqsədlərinə çatmaq üçün nizamlı fəaliyyət metodu kimi başa düşülür. Eyni zamanda qeyd olunur ki, müəllimin (tədrisin) təhsil fəaliyyətinin metodları ilə şagirdlərin (tədris) tərbiyə fəaliyyətinin

metodları bir-biri ilə sıx bağlıdır və qarşılıqlı əlaqədədir. Metod geniş mənada məqsədə çatmaq üçün bir yoldur. Tədris metodu müəllim və tələbələr arasında qarşılıqlı əlaqə prosesidir, bunun nəticəsində tədrisin məzmununda nəzərdə tutulmuş bilik, bacarıq və bacarıqların ötürülməsi və mənimsənilməsi baş verir. Pedaqogikada formalaşmış ənənəyə görə tədris metodları üç qrupa bölünür:

- Tədris və idrak fəaliyyətinin təşkili və həyata keçirilməsi üsulları: 1) şifahi, əyani, praktiki (Tədris materialının mənbəyinə görə); 2) Reproduktiv, izahedici və illüstrativ, axtarış, tədqiqat, problemləli və s. (təhsil və idrak fəaliyyətinin xarakterinə görə); 3) İnduktiv və deduktiv (tədris materialının təqdim edilməsi və qavranılması məntiqinə uyğun olaraq);

- Tədris və idrak fəaliyyətinin səmərəliliyinin monitorinqi üsulları: bilik, bacarıq və

bacarıqların mənimsənilməsinin effektivliyinin şifahi, yazılı yoxlamaları və özünü yoxlamaları;

- Tədris və idrak fəaliyyətinin stimullaşdırılması üsulları: Bilik, bacarıq və bacarıqların mənimsənilməsində motivasiyanın, məsuliyyət hissinin, öhdəliklərin, maraqların formalaşmasında müəyyən mükafatlar. Tədris praktikasında tədris materialının qavranılmasının məlumatlılıq dərəcəsinə əsaslanan tədris metodlarının müəyyənləşdirilməsinə başqa yanaşmalar da mövcuddur: passiv, aktiv, interaktiv, evristik və s.

Müasir təhsilin ən vacib vəzifəsi uşağın yeni bilik və fəaliyyətlərə yiyələnmək istəyini və qabiliyyətini, habelə öz təhsilinin gələcək istiqamətini qurmaq bacarığını formalaşdırmaqdır. İstər mətnlə işləmək, istər yeni qrammatik materialı izah etmək, istərsə də lüğət işi uşaqlara özbaşına öhdəsindən gəlməli olduğu bir tapşırıq verilir, müəllim onları yalnız istiqamətləndirir. Təchizatlı sinif otağında yaxşı təşkil olunmuş dərsin məntiqi başlanğıcı və eyni sonu olmalıdır. Müəllim öz fəaliyyətini və şagirdlərin fəaliyyətini planlaşdırmalı, şagirdləri dərsin mövzusunun, məqsəd və vəzifəsinin formalaşdırılmasına yönəltməlidir. Dərs üçün işin forma və üsullarına gəlinə, fərdi, qrup, differensial-qrup, frontal, akademik, asudə vaxt, interaktiv iş formalarından danışmaq məqsədəuyğundur. Problem, tədqiqat, layihə, inkişaf etdirici, şəxsiyyətyönümlü, məhsuldar-texnoloji, əks etdirici təlim metodologiyasının tətbiqi vacibdir. Tədris vasitələri müasir olmalıdır. Buraya kompüter, proyektor, internet və audio-video materiallar daxildir. Və təbii ki, hələ heç kim standart vizuallaşdırmanı ləğv etməyib: şəkillər, illüstrasiyalar, kartlar, kitablar, dərsliklər və s. Müasir dərslərə gəlinə, ingilis dilində hər cür altyazılı və ya altyazısız, cizgi filmləri və filmlər köməyə gələcək. İngilis dili dərslərində mahnılar, şeirlər, sözlər və dialoqlar kimi audio materiallardan da istifadə edilməlidir. Müasir mərhələdə ingilis dilinin tədrisinin əsas məqsədi kommunikativ səriştənin formalaşdırılmasıdır. Bu, xarici dildə şəxsiyyətlərarası və mədəniyyətlərarası ünsiyyəti həyata keçirmək bacarığı deməkdir.

İkinci dili öyrənmək üçün müasir metodlar və yanaşmalar arasında dörd əsas sahəni ayırd etmək olar:

1. Struktur / linqvistik: dilin strukturu və təsviri və ya təzadlı dilçilik haqqında fikirlərə əsaslanır. Əvvəlcədən müəyyən edilmiş ardıcılıqla deduktiv və ya induktiv şəkildə öyrədilmiş L2 qrammatik və sintaktik elementlərin təcrid edilməsi daxildir. Çox vaxt dil öyrənmə məqsədi ilə çoxlu metalingvistik məzmun və ya "dil öyrənmə" daxildir.
2. Koqnitiv: İkinci dili öyrənmək üçün xüsusi olaraq tətbiq edilən öyrənmə nəzəriyyələrinə əsaslanır. Əsas diqqət şagirdlərin öz üslubuna uyğun olan öyrənmə strategiyalarına yönəldilir. L2 məzmunu dil, əzbərləmə və "məhsuldarlığa" aparan "səriştə" haqqında ümumiləşdirmələri asanlaşdıran anlayış və üsullara görə seçilir.
3. Affektiv / Şəxslərarası: Tələbənin öyrənməsini gücləndirən və ya maneə törədən psixoloji və affektiv meyillərinə diqqət yetirir. Müəllim və tələbələrin qarşılıqlı əlaqəsini, təlim vəziyyətinin ab-havasını, eləcə də tələbələrin öyrənməyə həvəsini vurğulayır. Konsultasiya və sosial psixologiyaya uyğunlaşdırılmış konsepsiyalara əsaslanır.
4. Funksional / Kommunikativ: Tez-tez "təbii" yanaşma adlanan dil əldə etmə nəzəriyyələrinə və ünsiyyət üçün dildən istifadəyə əsaslanır. O, kommunikativ aktın bir neçə aspektini ehtiva edir və dil strukturları kommunikativ məqsədə çatmaq üçün faydalılığına uyğun olaraq seçilir. Təlimat tələbələrin qəbul etdiyi giriş haqqındadır.

İngilis dilinin xarici dil kimi tədrisi bir elmdir və bütün elmlər kimi, onun əsaslandığı bir sıra fundamental prinsiplər var. İngilis dilini effektiv şəkildə öyrətmək üçün xarici dil müəllimi kimi ingilis dili ingilis dilini xarici dil kimi öyrətmək üçün bir (və ya bir neçə) mövcud yanaşmaya riayət etməli və hər bir dərində onun dil öyrənmə strategiyalarını və metodlarını daxil etməlidir. Fəaliyyətin ən mühüm hissələrini əks etdirən və ümumiləşdirən əsas müddəalara diqqət yetirilməlidir. Bu, tədrisin əsasında duran metodoloji prinsiplər deməkdir. Təlimin prinsipləri dedikdə, tədrisin məqsədlərini, məzmununu, metodlarını və təşkilini müəyyən edən və qarşılıqlı əlaqədə və asılılıqda təzahür edən ilkin ifadələr başa düşülür. Bizim vəziyyətimizdə tədris prosesinin demək olar ki, hər bir nöqtəsində bütün mərhələlərdə ingilis dilinin tədrisinin strategiya və taktikasını müəyyən etmək üçün prinsiplərdən istifadə olunur.

Məktəblilərə xarici dilin öyrədilməsinin nəticəsi dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmək bacarıqlarının formalaşması olduğundan, aparıcı prinsip kommunikativ yönümlülük prinsipidir. Onun əsas funksiyası ünsiyyət üçün bütün şərait yaratmaqdır: motivlər, məqsədlər və ünsiyyət problemləri. Kommunikativ oriyentasiya dil materialının seçimini və təşkilini, onun situasiya kondisionerini, həm nitq, həm də tədris məşğələlərinin kommunikativ dəyərini, təhsil tapşırıqlarının kommunikativ təyinatını, dərsin təşkili və strukturunu müəyyən edir. Bu prinsip

təlimin hər anında şagirdlərin nitq və intellektual fəaliyyəti üçün şərait yaradılmasını nəzərdə tutur.

Yeni bir dil öyrənmək həqiqətən mənalı olduqda daha asan və daha xoşdur. Ünsiyyət öyrənmə sosiolinqvistlərin işinə əsaslanır, onlar dildə effektiv biliyin sadəcə lüğət və qrammatika və tələffüz qaydalarına dair biliklərdən daha çox olduğunu irəli sürmüşlər. Tələbələr istənilən biznes və ya sosial kontekstdə dildən düzgün istifadə etməyi bacarmalıdır. Son üç onillikdə nəzəriyyəçilər kommunikativ səriştənin dəqiq tərifini müzakirə və mübahisə etməyə davam edirlər. Bununla belə, onlar razılaşırlar ki, mənalı ünsiyyət dil öyrənməni dəstəkləyir və sinif fəaliyyətləri öyrənmənin məlumat və ideyaları çatdırmaq üçün həqiqi ehtiyaclarına yönəlməlidir. Qrammatika, tələffüz və lüğət, əlbəttə ki, effektiv ünsiyyətin vacib hissələridir. Kommunikativ metodda iki əsas yanaşmadan istifadə etmək olar. Bəzi müəllimlər bir qayda öyrətməyi və sonra onu tətbiq etməyi seçirlər. Bununla belə, insanların çoxu qrammatikanın mənalı ünsiyyət zamanı təbii olaraq kəşf ediləcəyinə inanır. Kommunikativ yanaşma çevik metoddur, dəqiq müəyyən edilmiş tədris metodları toplusu deyil. Kommunikativ yanaşma ilə şagird şəxsiyyət kimi qəbul edilir. Hər bir tələbə bir şəxs kimi həm ümumi, həm də qismən müəyyən qabiliyyətlərə malikdir. Kommunikativ təlim onların ilkin səviyyəsini və sonrakı inkişafını müəyyən etməyə yönəlmişdir.

Layihə metodundan istifadə - layihə metodu, nəticələrin məcburi təqdimatı ilə uşaqların müstəqil hərəkətləri nəticəsində müəyyən bir problemi həll etməyə imkan verən təhsil və idrak rejimlərinin məcmusudur. Layihə metodlarının köməyi ilə biz bir neçə məqsədə nail ola bilirik - uşaqların lüğətini genişləndirmək, öyrənilən leksik və qrammatik materialı birləşdirmək, dərstdə bayram ab-havası yaratmaq və xarici dil sinfini uşaqların rəngarəng əsərləri ilə bəzəmək. Müəllim layihələrlə həm qrup şəklində, həm də fərdi şəkildə işləyə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, layihə metodu uşaqlara komandada işləməyə hazır olmaq, seçim üçün məsuliyyət götürmək, komanda üzvləri ilə məsuliyyəti bölüşmək, fəaliyyətin nəticələrini təhlil etmək kimi səlahiyyətləri mənimsəməyə kömək edir.

Müzakirə metodu - bu, həm də problemin nəzərdən keçirilməsinə şüurlu münasibət, onun müzakirəsində fəallıq, nitq mədəniyyəti, yaranan problemlərin səbəblərini müəyyən etməyə istiqamətləndirmə və gələcəkdə onların həllinə münasibət formalaşdırmağa imkan verir. Burada məktəblilərdə tənqidi təfəkkürün formalaşdırılması prinsipi həyata keçirilir. Debat metodu tələbələrə təkə nitq fəaliyyətinin bütün dörd növünü deyil, həm də sosial-mədəni sahədə problem fonunda dil situasiyasının vasitələrini mənimsəməyə, yaranmış vəziyyətlərin səbəblərini öyrənməyə və hətta cəhd etməyə kömək edir. onları həll etmək. Problemin müstəqil həllinə maraq idrak prosesinin stimulu, hərəkətverici qüvvəsidir.

Oyunlar - Bir çox təcrübəli dərslük və tədris vəsaitləri iddia edir ki, oyunlar sadəcə vaxt aparan fəaliyyət deyil, həm də maarifləndiricidir. Oyunlardan istifadə etməyin bir çox üstünlükləri var. Oyunlar narahatlığı azalda bilər, bununla da

məlumat almaq ehtimalını artırır. Onlar çox həvəsləndirici və maraqlıdırlar və utancaq tələbələrə öz fikirlərini və hisslərini ifadə etmək üçün daha çox imkan verə bilirlər. Onlar həmçinin tələbələrə adi dərslər zamanı həmişə mümkün olmayan xarici dil öyrənməkdə yeni təcrübə qazanmağa imkan verir. Oyunlar dil səlisliyini təşviq edir, əyləndirir, öyrədir və təşviq edir. Yaşından asılı olmayaraq bütün oyunlar bütün tələbələr üçün uyğun deyil. Fərqli yaş qrupları fərqli mövzular, məzmun və oyun rejimləri tələb edir. Məsələn, uşaqlara ən çox hərəkət tələb edən oyunlar, model imitasiya, qruplar arasında rəqabət və s. Bundan əlavə, dilin müəyyən qrammatik aspektini məşq edən və ya gücləndirən strukturlaşdırılmış oyunlar öyrənmələrin qabiliyyətlərinə və əvvəlki biliklərinə uyğun olmalıdır. Tapşırıq və ya mövzu tələbə üçün uyğun və ya uyğun olmadıqda oyunlar çətinləşir. Dərsin müxtəlif mərhələlərində müəllimin oyunla bağlı məqsədləri fərqli ola bilər: 1. Təqdimat. Mənasını izah etmək üçün yaxşı bir model təklif edin; 2. Nəzarət olunan təcrübə. Yeni dili yaxşı təqlid etməyi və müvafiq cavabları təşviq edin; 3. Ünsiyyət təcrübəsi. Şagirdlərə dildən istifadə etmək imkanı verin.

Rol oyunu tədris metodu kimi - Alimlər tədrisdə rol oyunlarından istifadənin müxtəlif mərhələlərini və müxtəlif ardıcılıqlarını təklif edirlər.

Addım 1 - Rol Oyunu Vəziyyəti: Birincisi, tələbələrin ehtiyac və maraqlarını nəzərə alaraq rol oyunu vəziyyəti seçin. Müəllimlər şagirdlərə öyrəndiklərini praktikada tətbiq etməyə imkan verəcək rol oyunları seçməlidirlər.

Addım 2 - Rol Oyununun Dizaynı: Rol oyunu üçün kontekst seçdikdən sonra növbəti addım bu vəziyyətin necə inkişaf edə biləcəyi ilə bağlı fikirlər hazırlamaqdır. Şagirdlərin dil biliklərinin səviyyəsi nəzərə alınmalıdır.

Addım 3 - Linqvistik hazırlıq: Uyğun bir rol oyunu seçdikdən sonra onun oynanacağı dili proqnozlaşdırın. Rol oynamaqdan əvvəl hər hansı yeni lüğət təqdim etməyiniz tövsiyə olunur. Məsələn, RPG vəziyyəti bir mağazaya geyim əşyasının geri qaytarılmasını nəzərdə tutur. Müəllim "Bu vəziyyətdə satıcıya nə deyəcəksən?", "Nə deyəcək?" kimi suallar verir. və şagirdlərin diktə etdiklərini lövhənin sağ tərəfinə yazır. Bu edildikdən sonra, təlimatçı lövhənin sol tərəfində faydalı ifadələr yazır və tələbələrdən soruşur: "Alıcı bunu başqa cür deyə bilərmi?", "Satıcı başqa nə deyə bilərmi?" Yeni lüğətin təqdim edilməsinin bu üsulu tələbələrə daha inamlı rol oynamağa imkan verir.

Addım 4 - Faktiki Hazırlıq: Bu addım tələbələrə öz rollarını inamla oynaya bilmələri üçün konkret məlumat və aydın rol təsvirləri təqdim etməyi nəzərdə tutur. Məsələn, dəmir yolu vağzalındakı vəziyyətdə, məlumat verən şəxs müvafiq məlumatlara malik olmalıdır: qatarların vaxtı və təyinatı, bilet qiymətləri və s. yaş, şəxsiyyət və uydurma maraq və istəklər.

Addım 5 - Rolların təyin edilməsi: Bəzi təlimatçılar könüllülərdən sinif qarşısında rol oynamağı xahiş edirlər, baxmayaraq ki, hansı tələbələrə hansı rolların təyin ediləcəyini əvvəlcədən planlaşdırmaq yaxşı olardı.

Addım 6 - Davamı: Rol oyununu tamamladıqdan sonra ümumiləşdirməyə bir az vaxt ayırın. Bu, səhvləri göstərmək və onları düzəltmək demək deyil. Rol oyunundan sonra tələbələr özlərini yaxşı hiss edirlər və dil biliklərini konkret və faydalı bir şey üçün istifadə etdiklərini hiss edirlər. Hər bir səhvi təhlil etsəniz, bu məmnunluq hissi yox olacaq. Bu, həmçinin tələbələrin özünə inamını azalda bilər və digər rol oyunları ilə məşğul olma ehtimalını azalda bilər. Nəticə hər bir tələbədən rol oyunu haqqında fikirlərini soruşmağı və onların şərhlərini alqışlamağı əhatə edir. Məqsəd rol oyununda baş verənləri və öyrəndiklərini müzakirə etməkdir. Qrup müzakirəsinə əlavə olaraq, qiymətləndirmə anketindən istifadə edilə bilər.

Bütün metodların əsas prinsipi fərqli xarakterli vəziyyətlərə (sosial və həyat problemlərindən) əsaslanan aktiv ünsiyyət prinsipidir. Vəziyyətlər qrup işi (komanda işi) yolu ilə həyata keçirilir, lakin bu prinsiplər eyni zamanda tələbələrə yönəldilir və hər kəsin özünü rahat hiss etdiyi və qarşılıqlı anlaşma və aktiv qarşılıqlı fəaliyyət mühitində olduğu, yalnız məlumat mübadiləsi, həm də emosiyalar. Təsvir edilən metodologiyanın digər vacib məqamı tələbələrin təlim prosesinə yüksək marağı üçün əlavə motivasiyanın yaradılmasıdır. Qeyd edək ki, tədris metodlarını seçərkən təkcə öz üstünlüklərini nəzərə almalı, ilk növbədə şagirdlərin yaşını, qabiliyyətini, maraqlarını, psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Onlara əsaslanaraq, ən uyğun və təsirli üsulu seçə bilərsiniz. Müasir metodların əksəriyyəti ünsiyyət yönümlüdür. Onların əsas xüsusiyyətlərindən biri tələbə yaradıcılığıdır. Metodların praktiki tətbiqi baxımından mənəcə eyni üsuldan istifadə etmək dərəcəsinə marağın azaldır. Dərsin daha da rəngarəng olması və tələbələrin ən yaxşı bacarıqlarını üzə çıxarmaq üçün bir neçə metodun birləşdirməsi daha yaxşı olardı.

ƏDƏBİYYAT

1. Brown H.D. Teaching by principles: An attractive approach to language pedagogy. New York: Longman, 2001.
2. Rodriquez R.J. & White, R.N. From role play to the real world. Rowley, MA: Newbury House Publishers, 2003.
3. Коанышева А. В. Игровой метод в обучении иностранным языкам. - Мн.: Изд-во «Четыре четверти», 2006.
4. Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языкам. Базовый курс лекций. - М.: Просвещение, 2003.
5. Суворова Н. «Интерактивное обучение: Новые подходы».-М., 2005.
6. Пидкасистый П.И. Педагогика. - М.: Просвещение, 1998.
7. Хуторский А.В. Современная дидактика. 2001.
8. <https://www.fluentu.com/blog>
9. <https://www.academia.edu>

İLƏHƏ MƏMMƏDOVA
İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ MÜASİR TƏDRİS
METODLARINDAN İSTİFADƏ

XÜLASƏ

Məqalə ingilis dili dərslərində müasir tədris metodlarından istifadə yollarından bəhs edir. Dilin tədrisi son əsrdə ayrıca bir peşəyə çevrilmişdir. Bu prosesin mərkəzində dilin tədrisi metodları konsepsiyasının meydana çıxması dayanır. Dil tədrisində metod anlayışı - dil və dilin öyrənilməsinin konkret nəzəriyyəsinə əsaslanan sisteməlik tədris praktikasının konsepsiyası - güclü konsepsiyadır və daha yaxşı metodların axtarışı bütün 20-ci əsrdə müəllimləri və tətbiqi dilçiləri məşğul etmişdir. Məqələdə tədris vasitələrinin təhsil məqsədlərinə çatmaq üçün zəruri olan maddi və ya mənəvi dəyərlər olduğu vurğulanır. Məqələdə xarici dilin tədrisinin müasir inkişafı mərhələsində tədris metodunu seçərkən onun istifadə olunduğu kollektivin xüsusiyyətlərindən çıxış etməyin lazım olduğu, tələbələrin şəxsi xüsusiyyətlərini, yaşlarını, maraqları və hazırlıq səviyyəsi, təlimin keçiriləcəyi müddət, eləcə də məktəbin texniki təchizatının nəzərə alınmasının vacib olduğu qeyd olunur. Məktəblilərə xarici dilin öyrədilməsinin nəticəsi dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmək bacarıqlarının formalaşması olduğundan, müəllif aparıcı prinsip kimi kommunikativ yönümlülük prinsipini və onun əsas funksiyasının ünsiyyət üçün şərait yaratmaq olduğunu göstərir. Müəllif eyni zamanda xarici dilin tədrisinin müxtəlif effektiv üsullarından bəzilərini nümunə olaraq qeyd edir və dərstdə bu metodların birlikdə tətbiqinin daha səmərəli olduğunu vurğulayır.

İLƏHƏ MƏMMƏDOVA
USING MODERN TEACHING METHODS IN ENGLISH LESSONS
SUMMARY

The article deals with the ways to use modern teaching methods in English lessons. Language teaching has become a separate profession in the last century. At the heart of this process is the emergence of the concept of language teaching methods. The concept of method in language teaching - the concept of systematic teaching practice based on the concrete theory of language and language learning - is a powerful concept, and the search for better methods has occupied teachers and applied linguists throughout the 20th century. The article emphasizes that teaching aids are material or moral values necessary to achieve educational goals. The article notes that at the stage of modern development of foreign language teaching, it is important to take into account the characteristics of the team used, the personal characteristics, age, interests and level of training of students, the duration of training, as well as the technical equipment of the school. Since the result of teaching a foreign language to students is the formation of the ability to use language as a means of communication, the author emphasizes the principle of communicative

orientation as a guiding principle and its main function is to create conditions for communication. The author also cites as an example some of the various effective methods of teaching a foreign language, and emphasizes that it is more effective to apply these methods together in the lesson.

ИЛАХА МАМЕДОВА

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ
НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА
РЕЗЮМЕ**

В статье рассматриваются способы использования современных методов обучения на уроках английского языка. В прошлом веке преподавание языков стало отдельной профессией. В основе этого процесса - появление концепции методов обучения языку. Концепция метода в обучении языку - концепция систематической педагогической практики, основанной на конкретной теории языка и языкового обучения - является мощной концепцией, и поиск лучших методов занимал учителей и прикладных лингвистов на протяжении всего 20 века. В статье подчеркивается, что учебные пособия - это материальные или моральные ценности, необходимые для достижения образовательных целей. В статье отмечается, что на этапе современного развития обучения иностранным языкам важно учитывать особенности используемого коллектива, личностные особенности, возраст, интересы и уровень подготовки студентов, продолжительность обучения, а также как техническое оснащение школы. Поскольку результатом обучения студентов иностранному языку является формирование умения использовать язык как средство общения, автор подчеркивает принцип коммуникативной направленности как руководящий принцип, а его основная функция - создание условий для общения. Автор также приводит в качестве примера некоторые из различных эффективных методов обучения иностранному языку и подчеркивает, что эффективнее применять эти методы вместе на уроке.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: prof. Çingiz Qaraşarlı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.**

MEHDIYEVA SƏİDƏ,
ORUCOVA SƏİDƏ
ADU

saida_mehdiyeva@mail.ru
o.sayka@mail.ru

İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ TƏLƏBƏLƏRİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: qiymətləndirmə, şagird nailiyyətləri, bilik və bacarıqlar, kurrikulum, qiymətləndirmə modelləri.

Key words: assessment, student achievements, knowledge and skills, curriculum, assessment models

Ключевые слова: оценивания, успеваемость учащихся, знания и навыки, учебная программа, модели оценивания.

Qiymətləndirmə əsas öyrənmə problemlərindən biridir. Qiymətləndirmənin məqsədi tələbələrin bilikləri nə dərəcədə yaxşı əldə etdiyini öyrənmək və onların irəliləyişlərini qiymətləndirməkdir. Qiymətləndirmədən istifadə edərək müəllimlər davam edən tələbələri izləyə və onlara kömək edə bilərlər. O, həmçinin tələbələrə onların tərəqqisini sübut edir və motivasiyanı artırır, müəllim işinə və növbəti iş planlarına nəzarət edir və məlumatların valideynlərə, kolleclərə, məktəb rəhbərliyinə təqdim edilməsinə imkan verir. Qiymətləndirmə təhsildə mühüm rol oynayır və təlim prosesində mühüm rol oynayır. Bütün akademik şəraitdə qiymətləndirmə öyrənmə ilə yaxından əlaqəli hesab olunur. Bu, müəllimlərə və idarəçilərə tələbənin dil qabiliyyəti, müvafiq səviyyələrdə yerləşdirmə və akademik performansla bağlı qərarlar qəbul etməyə kömək etmək üçündür. İstənilən qiymətləndirmənin müvəffəqiyyəti müvafiq alətlərin və prosedurların effektiv seçilməsindən və istifadəsindən, tələbə fəaliyyətinin düzgün şərh edilməsindən asılıdır. Qiymətləndirmə alətləri və prosedurları şagird nailiyyətlərinin və nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi üçün zəruri olmaqla yanaşı, həm də kurrikulumun, tədris metodikasının və tədris materiallarının uyğunluğunun və effektivliyinin qiymətləndirilməsinə kömək edir. Bəzi alimlərin fikrincə, qiymətləndirmə geniş mənada tələbənin malik olduğu cari biliyi daha yaxşı başa düşmək üçün istifadə olunan hər hansı metoda aiddir. Pedaqoqlar başa düşürlər ki, sinif qiymətləndirməsinə məhsul deyil, bir proses kimi baxılmalıdır, bunun məqsədi təkcə tələbə ballarını əldə etmək və onların uyğun olub-olmadığını müəyyən etmək deyil, həm də daha çox tələbənin irəliləyişini necə ölçməkdir. Uyğun qiymətləndirmə strategiyalarının tapılması məktəb təcrübəsini davamlı etmək üçün mühüm amildir. Bununla belə, David-Conston qeyd edir ki, ənənəvi qiymətləndirmə modellərindən

istifadə problemlili ola bilər, çünki öyrənmə modelini tamamilə fərqli model üçün nəzərdə tutulmuş alətlər kimi etibarlı şəkildə ölçmək çətinidir. Bir çox ənənəvi metodlar öyrənmənin yeni növlərini nəzərə almır və adekvat ölçmür [2, 34].

Qiymətləndirmə ingilis dilinin tədrisi və öyrənilməsinin vacib komponentidir. Effektiv qiymətləndirmə proqramı olmadan, öyrənənlərin biliyi öyrənilmə-öyrənmədiyini, öyrənmənin effektiv olub-olmadığını və öyrənənlərin öyrənmə ehtiyaclarının ən yaxşı şəkildə necə ödəniləcəyini bilmək mümkün deyil. Təhsildə keyfiyyətin qiymətləndirilməsinin şagird nailiyyətləri ilə güclü və güclü əlaqəsi var. Tədqiqatlar ardıcıl olaraq göstərir ki, tələbələrin öyrənilməsini yaxşılaşdırmaq üçün müntəzəm monitorinq və əks əlaqə vacibdir. Nə qiymətləndirilir, necə qiymətləndirilir və nəticələr necə təqdim olunur. Nəticələr öyrənənlərə və başqalarına nəyin həqiqətən dəyərli olduğu - nəyin öyrənilməyə dəyər olduğu, necə öyrənilməli olduğu, hansı keyfiyyət elementlərinin ən vacib olduğu və gözlənilən tələbə performans haqqında aydın mesaj kimi xidmət edir. “Qiymətləndirmə” və “qiymət” terminləri tez-tez bir-birini əvəz etsə də, əslində eyni prosesin iki hissəsidir. Qiymətləndirmə uşağın nə edəcəyinə dair sübutların toplanması prosesidir. Qiymət təhlil və əks etdirmə və məlumatlara əsaslanan qərarlar daxil olmaqla, bu məlumatların toplanmasından sonrakı prosesdir. Savadlılıq ehtiyaclarını şagirdin nöqtəy-nəzərindən qiymətləndirmək kurrikulumun vacib hissəsidir. Onların sadəcə olaraq “İngilis dilini öyrənmək” istədiklərini söyləmələrinə baxmayaraq, onların çox vaxt xüsusi məqsədləri və öyrənmə ehtiyacları olur; məsələn, uşaqlarınıza kitab oxuya bilmək, uşaqlarınızın müəllimləri ilə danışa bilmək və ya iş tapa bilmək. Ehtiyacları ödənilməzsə, narazılıqlarını ifadə etməkdənsə, təhsilini tərk etmə ehtimalı daha yüksəkdir. Buna görə də, tələbə ehtiyaclarını və məqsədlərini müəyyən etmək üçün qeyri-rəsmi özünüqiymətləndirmə vasitələrindən istifadə etmək vacibdir. Şagirdlərin fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün, əlbəttə ki, formal qiymətləndirmə vasitələrindən istifadə etmək də vacibdir. Ehtiyacların qiymətləndirilməsi və prosesin qiymətləndirilməsi tələbələrin ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış kurrikulumun hazırlanması və sinif təcrübəsi üçün əsas kimi istifadə edilə bilər. Bu, öyrənənlərin bildiklərini, reallaşıra bildiklərini, öyrənmək istədiklərini və həyata keçirə bilmək bacarıqlarını əhatə edir. Tələbələr həmçinin ingilis dilini öyrənmək üçün qarşılıqlarına qoyduğu məqsədlərə doğru irəliləyişlərini izləmək üçün öyrəndiklərinin qiymətləndirilməsinə ehtiyac duyurlar. [4, 224-225]

O'Farrell izah edir ki, qiymətləndirmə əldə edilmiş bilik, inkişaf etmiş anlayış, bacarıq və səriştələr baxımından şagirdin öyrənməsini təkmilləşdirmək üçün ölçülmüş nəticələrdən məlumat toplamaq, təhlil etmək və istifadə etmək üçün sistematik və davamlı metod kimi müəyyən edilə bilər. [5, 23] “Sınaq” və “qiymətləndirmə” tez-tez bir-birini əvəz etsə də, qiymətləndirmə şagird nailiyyətlərini ölçmək üçün istifadə edilən bütün növ ölçülər üçün ümumi termdir, ona görə də qiymətləndirmə və sınaq ayrı-ayrı nəzərdən keçirilməlidir. Qiymətləndirmə təhsil prosesində həlledici rol oynayır, tələbələrin işinin böyük

hissəsini müəyyən edir, onların öyrənməyə yanaşmasına təsir göstərir və mübahisə etmək olar ki, kursun hansı aspektlərinin daha yüksək qiymətləndirilməsinin göstəricisidir [6, 2]. O'Farrell qiymətləndirmənin rolunun aşağıdakı kimi olduğunu müdafiə edir:

- 1) Kurs çərçivəsində nəzərdə tutulan təlim nəticələrinin əldə olunduğunu müəyyən edin.
- 2) Şagirdlərə öyrənmələri ilə bağlı rəy bildirin ki, bu da onların akademik performanslarını yaxşılaşdırmağa imkan verəcək.
- 3) Şagirdləri müvafiq işlə məşğul olmağa həvəsləndirin.
- 4) Öyrənməyə dəstək və istiqamətləndirmə.
- 5) Tələbə nailiyyətlərini təsvir edin, performans və mükafatlar haqqında qərarlar verin.
- 6) Müvafiq standartlara riayət olunmasını nümayiş etdirin.
- 7) Təlimin effektivliyini qiymətləndirin. [6, 3]

Ümumiyyətlə, qiymətləndirmənin bir neçə növü var:

1. Qeyri-formal qiymətləndirmə - müəllim qiymətləndirmələri nəticələri qeyd etmədən performansını müəyyən etmək və şagird sərəştəsi ilə bağlı sabit mühakimə yürütmək üçün nəzərdə tutulmuş sinif tapşırıqlarına daxil edilmiş qiymətləndirmə növüdür. Qeyri-formal qiymətləndirmə müəllimin şagirdləri hər hansı bir başlıq və ya metrik əsasında performansını ölçmədən qiymətləndirdiyi intuitiv qiymətləndirmə üsuludur. Qeyri-formal qiymətləndirmə metodlarının strukturu müəllimlərə təlim dövrünün müxtəlif mərhələlərində şagirdin irəliləyişinə nəzarət etməyə imkan verir. Qeyri-formal qiymətləndirmələr sinifdə müxtəlif formalarda olur. Qeyri-formal qiymətləndirmənin ümumi növlərinə viktorinalar, yazılı nümunələr və layihə əsaslı tapşırıqlar daxildir. Qeyri-formal qiymətləndirmədə iştirak və dərs iştirakçılığını artırmaq üçün testlərdən istifadə olunur. Məsələn, müəllim tələbələrə müəyyən bir mövzu üzrə qrup viktorinalarında və ya qısa təqdimatlarda iştirak etməyi xahiş edə bilər; müəllim dərsin sonunda tələbələrə çıxış qapalı sorğu vərəqəsini doldurmağı xahiş edə bilər. Bu sorğuda tələbələr sinifdə qarşılaşdıqları çətinlikləri və öyrəndikləri ən vacib şeyləri vurğulaya bilərlər; müəllim tələbələrə elmi layihə yaratmağı və layihə üçün öz fikirlərinin xülasəsini yazmağı xahiş edə bilər. Qeyri-formal qiymətləndirmə standart qiymətləndirmə meyarları olmadan tələbə fəaliyyətini ölçür. Təlimçi tələbələrin öyrənmə boşluqları ilə bağlı rəy bildirərkən öz biliklərini nümayiş etdirmələri üçün müxtəlif üsullardan istifadə edir. Çıxış sorğuları, müşahidələr və şifahi təqdimatlar qeyri-formal qiymətləndirmənin nümunələridir. Müəllim şagirdləri qeyri-formal qiymətləndirmə apararkən müxtəlif ifadələrdən istifadə edə bilər. Məsələn, Well done, great job, perfect, go ahead və s.

2. Formal qiymətləndirmə - formal qiymətləndirməyə müəllimlərin tələbələrin qiymətləndirilməsində asılı olduğu bir neçə məlumat əsaslı metodlar daxildir. Formal qiymətləndirmə bacarıq və biliklər toplusundan istifadə etmək üçün xüsusi olaraq hazırlanmış məşq və ya prosedurdur. Bunlar müəllimlərə və tələbələrə şagird

nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsini təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuş sistemli, planlı seçmə üsullarıdır. Formal qiymətləndirmə şagirdin bilik səviyyəsini müəyyən etmək üçün qiymətləndirmə sistemindən istifadə edən qiymətləndirmə üsuludur. Tipik olaraq, tələbələr eyni suallara eyni şərtlər altında cavab verirlər və təlimatçı onları əvvəlcədən müəyyən edilmiş tələblərə cavab vermə dərəcəsinə əsasən qiymətləndirir. Formal qiymətləndirmələr kontekstdən asılı olaraq norma və ya meyarlara istinad edə bilər. Məsələn, bir tələbənin qiymətinin orta qiymətlə necə müqayisə olunduğunu bilmək istəyirsinizsə, normal arayış ən yaxşı seçimdir. Formal qiymətləndirmənin ümumi nümunələrinə testlər, viktorinalar, sorğular və anketlər daxildir.

3. Summativ (illik) qiymətləndirmə - Summativ qiymətləndirmənin məqsədi tədris bölməsinin sonunda tələbələrin öyrənmələrinin qiymətləndirilməsi, onu hər hansı standart və ya etalon ilə müqayisə etməkdir. Summativ qiymətlər çox vaxt yüksək qiymətə malikdir, bu da onların yüksək nəticə əldə etməsi deməkdir. Yekun qiymət təlim prosesinin sonunda yerinə yetirilən və təlim nəticələrini ölçmək üçün şagird nailiyyətlərini ölçmək üçün istifadə edilən tapşırıq və ya tapşırıq növüdür. Qiymətləndirmə üçün yekun qiymətləndirmə istifadə olunur. Bəzi yekun qiymətləndirmə xüsusiyyətlərinə tələbələrin qiymət verməsi və ya sıralanması, müvəffəqiyyət qazanan və ya uğursuz olan tələbələr və tələbələrə nə əldə etdiklərini söyləmək daxildir. Bu, bölmənin, fəslin və ya semestrin sonunda baş verir və ən çox yekun layihələr, standartlaşdırılmış testlər və ya rayon göstəriciləri ilə əlaqələndirilir. Yekun qiymət nümunələrinə aşağıdakılar daxildir:

- a) End-of-unit or-chapter tests (Bölmənin və ya fəslin sonunda istifadə edilən testlər)
- b) Final projects or portfolios (Son layihələr və portfolio)
- c) Achievement tests (Nailiyyətin qiymətləndirilməsi testləri)
- d) Standardized tests (Ümumi testlər) [9]

4. Formativ qiymətləndirmə - Formativ qiymətləndirmə bölmə, fəsil və ya semestr ərzində mütəmadi olaraq nəinki tələbə öyrənməsinin yaxşılaşdığını deyil, həm də tədrisinizin necə yaxşılaşdığını izləmək üçün istifadə edilən qiymətləndirmə növüdür. Müəllimlər müxtəlif formativ qiymətləndirmələrdən istifadə etməyi sevirlər, çünki onlar fərdi tələbə öyrənmə ehtiyaclarını ödəməyə kömək edir və davamlı rəy üçün mühit yaradır. Məsələn, bir dəqiqəlik məqalələrə fikir verək. Şagirdlərə bugünkü dərslə bağlı fərdi yazı tapşırığının verilməsi sizə tələbələrin yeni məzmunu nə dərəcədə yaxşı başa düşdüyünü görməyə kömək edəcək. Formativ qiymətləndirmə öyrənməyə kömək edən qiymətləndirmədir. O, şagirdə rəy bildirməklə öyrənməyi asanlaşdırmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur ki, bundan sonrakı öyrənmə üçün sahələri vurğulamaq və səmərəliliyi artırmaq üçün istifadə edilə bilər. Belə bir qiymətləndirməyə aşağıdakılar daxil ola bilər:

- a) In-lesson polls (Dərs zamanı aparılan sorğular)
- b) Partner quizzes (Cütlərlə kvizlərin təşkili)
- c) Self-evaluations (Özünüqiymətləndirmə)

- d) Ed-tech games (Ed-tech oyunları)
- e) One-minute papers (Bir dəqiqəlik yazı işləri)
- f) Visuals (e.g., diagrams, charts or maps) to demonstrate learning (Vizual materiallar (diaqramlar, katrlar, xəritələr və s.))

5. Diaqnostik qiymətləndirmə - Diaqnostik qiymətləndirmələr effektiv təlimatların işlənilib hazırlanması üçün vacib qiymətləndirmə növüdür. Pedaqoqlar diaqnostik qiymətləndirmənin nə olduğu və onun gündəlik təlimə necə inteqrasiya olunacağı ilə daim maraqlanırlar. Əsasən, diaqnostik qiymətləndirmənin müəyyən edilməsi dərstdən əvvəl şagirdin bilik və bacarıqlarının səviyyəsini müəyyən etmək üçün test kimi alətdən istifadə etməkdir. Bu alətlər tətbiqi və mürəkkəbliyi ilə fərqlənə bilər. Müəllimlər şagirdləri qiymətləndirirlər ki, onlar öz siniflərini ən yaxşı şəkildə öyrətmək üçün dərs hazırlaya bilsinlər. Təhsildə diaqnostik qiymətləndirmənin növləri şagirdin bacarıq səviyyəsini müəyyən etmək üçün nə qədər məlumat tələb olduğundan asılı olaraq fərqlənir. Diaqnostik qiymətləndirmənin nümunələri sürətli müşahidələrdən və yoxlama siyahılarından tutmuş inventarların oxunmasına qədərdir. Diaqnostik qiymətləndirmənin xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir:

1. Yeni dərstdən və ya bölmədən əvvəl və ya semestrin əvvəlində istifadə olunur;
2. Şagirdin inkişafını ölçmək üçün dərstdən əvvəl bildiklərini və sonra öyrəndiklərini müqayisə etmək üçün baza müəyyən edir;
3. Dərsi sürətləndirmək üçün tələbəyə tanış olan və ya artıq məlum olan təcrübə sahələrini kəşf etməyə sövq edir;
4. Əsas bilikləri inkişaf etdirmək üçün öyrənən üçün tanış olmayan və hətta yad olan sahələri tanımağa imkan yaradır;
5. Öyrənmənin güclü və zəif tərəflərinə əsaslanaraq fərqləndirmək üçün öyrənməni idarə etmək üçün istifadə olunur;
6. Aşağı risklərlə sınaqdan keçmək, qiymət almamaq üçün şagirdlərə olan təzyiqli azaldır. [8]

Düzgün qiymətləndirmə metodundan istifadə həqiqətən imtahan verənin bacarıqları, biliyi və ya anlayışı baxımından qiymətləndirməsindən asılıdır. Qiymətləndirmə təhsil sisteminin həyata keçirilməsinə real töhfəni göstərən təlim fəaliyyətinin ən mühüm komponentlərindən biridir. Şagirdlərin bilik və bacarıqlarının ölçülməsi vasitəsi kimi biz yadda saxlamalıyıq ki, müxtəlif qiymətləndirmələr müxtəlif təhsil ehtiyacları və müxtəlif tələbə qabiliyyətləri üçün uyğundur. Şagirdlərin tapşırıq üzrə performansları bir-birindən fərqlənir, onların marağından, həvəsindən, bacarıq və qabiliyyətlərindən asılıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Alexis A. Lopez, Assessment of English Language Learners Academic Exchange Quarterly • November 2004
2. Davidge-Johnston, N. L. Conceptions of curriculum in co-operative education: A framework for analysis of the co-op preparatory curriculum (Doctoral dissertation, Faculty of Education-Simon Fraser University), 2007.
3. Desmizar M. Teachers' Assessment Types in English Classroom, 2019
4. Meidasari V. E. The Assessment and Evaluation in Teaching English as a Foreign Language Indonesian EFL Journal, Vol. 1(2) July 2015
5. O'Farrel, C. Enhancing Student Learning through Assessment. Dublin, 2002.
6. Rust, C. Purposes and Principles of Assessment. Retrieved from: https://www.brookes.ac.uk/services/.../p_p_assessment.pdf, 2002.
7. Звонников В.И., Челышкова М.Б. Современные средства оценивания результатов обучения. - М.: Издательский центр «Академия», 2007.
8. <https://study.com/learn/lesson/diagnostic-assessment-examples.htm>
9. <https://www.prodigygame.com/in-en/blog/summative-assessment/>

Mehdiyeva Səidə, Orucova Səidə

İngilis dili dərslərində tələbələrin qiymətləndirilməsi.

Xülasə

Məqalə ingilis dili dərslərində tələbələrin qiymətləndirilməsinin vacibliyindən bəhs edir. Fəaliyyətin qiymətləndirilməsi tələbələrə həm birbaşa, həm də dolaylı təsir göstərir. Sınıf qiymətləndirməsi tələbələri növbəti dərslərə qədər daha çox öyrənməyə həvəsləndirir. Əslində, unutmazlıq azaldır ki, bu da növbəti əlaqəli iş sahəsini daha məhsuldar edir. O, həmçinin daha yaxşı mənbə axtarışları üçün beynin materialı qruplara ayırmasına kömək etməklə biliyin daha yaxşı təşkilini təşviq edir. Beləliklə, sinifdə qiymətləndirmə təkcə tələbələri öyrənməyə həvəsləndirmir, həm də tez-tez testlər və viktorinalar keçirməklə süründürməçiliyi azaldır və tədris prosesini daha maraqlı edir. Məqalədə qiymətləndirmə ilə bağlı bir sıra alimlərin fikirləri araşdırılır, qiymətləndirmənin təhsil prosesində həlledici rol oynadığı vurğulanır. Müəlliflər formal, qeyri-formal, summativ, formativ, diaqnostik qiymətləndirmə növlərini geniş tədqiq etmiş, bu qiymətləndirmələrin nə vaxt və hansı hallarda keçirilməsini göstərmiş və onların şagirdlərin bilik və bacarıqlarının ölçülməsindəki rollarını vurğulamışlar. Şagirdlərin tapşırıq üzrə performansının bir-birindən fərqləndiyini qeyd edən müəlliflər şagirdlərin marağından, həvəsindən, bacarıq və qabiliyyətlərindən asılı olaraq qiymətləndirməni fərqləndirməyin vacibliyini göstərməyə çalışmışlar.

**MEHDIYEVA SAIDA,
ORUJOVA SAIDA**

**ASSESSMENT OF STUDENTS IN ENGLISH
LANGUAGE COURSES.
SUMMARY**

The article discusses the importance of student assessment in English classes. Performance appraisal affects students both directly and indirectly. Classroom assessment encourages students to learn more until the next lesson. In fact, it reduces forgetfulness, which makes the next related work area more productive. It also promotes better organization of knowledge by helping the brain group material into better source searches. Thus, classroom assessment not only encourages students to learn, but also reduces procrastination by conducting frequent tests and quizzes and makes the learning process more interesting.

The article examines the views of a number of scholars on assessment, emphasizing that assessment plays a crucial role in the educational process. The authors have extensively studied the types of formal, informal, summative, formative, diagnostic assessments, indicated when and under what conditions these assessments are conducted, and emphasized their role in measuring students' knowledge and skills. Noting that students' performance on the task differed from each other, the authors tried to show the importance of differentiating assessment depending on students' interests, motivations, skills and abilities.

**МЕХТИЕВА САИДА,
ОРУДЖОВА САИДА**

**ОЦЕНИВАНИЕ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА.
РЕЗЮМЕ**

В статье обсуждается важность оценки учащихся на уроках английского языка. Аттестация влияет на студентов как прямо, так и косвенно. Классная оценка побуждает учащихся узнавать больше до следующего урока. Фактически, это снижает забывчивость, что делает следующую связанную рабочую область более продуктивной.

Это также способствует лучшей организации знаний, помогая мозгу группировать материал в более совершенном поиске источников. Таким образом, оценка в классе не только поощряет учащихся к обучению, но также сокращает откладывание на потом за счет частого проведения тестов и викторин и делает процесс обучения более интересным. В статье исследуются взгляды ряда ученых на оценивание, подчеркивается, что оценивание играет

решающую роль в образовательном процессе. Авторы подробно изучили типы формальных, неформальных, итоговых, формирующих, диагностических оценок, указали, когда и в каких условиях эти оценки проводятся, и подчеркнули их роль в измерении знаний и навыков учащихся. Отметив, что успеваемость учащихся по заданию различалась, авторы попытались показать важность дифференцированного оценивания в зависимости от интересов, мотивации, навыков и способностей учащихся.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: fil.f.d. Gülmar İsrailova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.**

L.K. ZEYNALOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Nax.MR, Naxçıvan şəh. Universitet şəhərciyi,
AZ 7012

**ANTONİM KOMPONENTLİ FRAZELOGİZMLƏRİN
SEMANTİK TƏSNİFİ**

Xülasə

Elmi məqalədə antonim komponentli frazeologizmlərin semantik təsnifatı müxtəlif tədqiqatçı alimlərin nöqtəyi nəzərləri baxımından araşdırılmışdır. Araşdırma nəticəsində belə bir fikir vurğulanır ki, Azərbaycan tədqiqatçıları frazeologizmlərin semantikasından bəhs edərkən ənənəvi olaraq onların mənə növlərinə görə qruplaşdırıb təhlilə cəlb edirlər. Bəzi tədqiqatçılar tematik bölgədə qrupların sayını xeyli artırmışlar.

Tədqiqatçı qərara gəlmişdir ki, Q.Mahmudovanın təsnifi nisbətən konkretliyi ilə səciyyələnir. Lakin burada da müəyyən vahidlərin təsnifdən kənar qalmasını göstərmək olar.

Müəyyən edilmişdir ki, idiomların yaranma səbəbinin müəyyənləşdirilməsi də onun semantikasının haradan gəldiyini aydınlaşdırmağa kömək edir. Bu cür idiomlar, adətən qanadlı sözləri, zərb məsəlləri əhatə edir. İdiomların tərkibində şəxs adlarının istifadə edilməsi də onların yaranmasının konkret şəxslə bağlı hadisə ilə əlaqəsini göstərir. İdiomun mənası onun komponentlərinin mənalarının mexaniki cəmi kimi təzahür etmir. Bu mənə daha arxa planda qalan minimal mənə komponentlərinin, semlərin özünəməxsus cəmidir.

Məqalədə frazeologizmlərdə onu təşkil edən komponentlər bir-biri ilə müxtəlif semantik münasibətlərdə olması qeyd olunur. Bu qərara gəlinir ki, komponentlərin sayı artdıqca semantik münasibətlər dairəsi genişlənir.

Sonda müəllifin frazeologiyada somatik frazeoloji birləşmələr ayrıca bir qrup təşkil edir və ingilis dili frazeologizmlərini bədən üzvlərinə görə qruplaşdırmaq mümkündür fikri də qeyd olunur. Frazeoloji vahidlər adi sözlərdən keyfiyyətcə fərqlənir. Frazeoloji vahid hər şeydən əvvəl, sintaktik konstruksiyadır. Sintaktik təşkilindən asılı olaraq frazeoloji antonimlər eyni və fərqli quruluşlu ola bilərlər.

Açar sözlər: antonim komponentli frazeologizmlər, frazeoloji vahidlər, semantik təsnifat, idiomlar, qanadlı sözlər, zərb məsəlləri, atalar sözü.

Frazeologiyaya aid tədqiqatlarda frazeoloji vahidlərin semantik təsnifatı həmişə diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Tədqiqatçılar frazeologizmlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən frazeoloji vahidlərin tematik bölgüsünü və mənə növləri məsələlərinə də baxmışlar.

M.Mirzəliyeva frazeoloji vahidləri əmələgəlmə yollarına görə təsnifində iki qrup ayırmış və birinci sözlərin leksik-semantik mənası ilə əlaqədar olan frazeologizmləri daxil etmişdir. Bu qrupa o, beş yarımqrupu daxil etmişdir: 1) xalqın məişət və həyat tərzini əks etdirənlər; 2) insanın bədən üzvlərini bildirən sözlərdən yaranan və insan dünyasının ali hiss və duyğularını ifadə edənlər; 3) dini əqidə və mənsubiyyəti əks etdirən frazeoloji vahidlər; 4) hiss və duyğuları, insani münasibətləri əks etdirən frazeoloji vahidlər; 5) müraciət xarakterli frazeoloji vahidlər [Mirzəliyeva 2009, s.50-51].

Qeyd olunan beş qrupun tematik baxımdan bütün frazeoloji vahidləri əhatə etməsi, təbii ki, çətindir. Çünki burada komponentin, daha doğrusu, nüvə komponentinin tematik mənsubluğu və ümumiyyətlə frazeoloji vahidin məna mənsubluğu meyarı əsas götürüldükdə frazeoloji vahidlər çoxluğunun hamısını dəqiq ayırmaq çətinləşir. Bəzi tədqiqatçılar tematik bölgüdə qrupların sayını xeyli artırmışlar. Məsələn, N.Seyidəliyevin Azərbaycan dastan və nağıllarındakı frazeoloji vahidləri üslubi cəhətdən mənbələrə ayırma cəhdi əslində tematik bölgüdür və burada 12 qrup qeyd edilmişdir: 1) qəhrəmanlıq, igidlik xüsusiyyətlərini əks etdirənlər; 2) şah üsulidarəsi ilə bağlı olanlar; 3) məhəbbətlə bağlı olanlar; 4) ailə-məişətlə bağlı olanlar; 5) dinlə əlaqədar yarananlar; 6) tarixi dövrlə əlaqədar meydana gələnələr; 7) xeyirxahlıq ifadə edənlər; 8) təbiət təsviri ilə bağlı olanlar; 9) hər b səhnələri ilə əlaqəli olanlar; 10) müxtəlif hissələri ifadə edənlər; 11) öyüd-nəsihtlə əlaqədar olanlar; 12) dostluq, yoldaşlıqla bağlı işləmələr [Seyidəliyev 2006, s.229]. Bu qruplardan ailə-məişət prinsipləri, tarixi dövrlə, dini təsəvvürlərlə, öyüd-əxlaq, nəsiht, tərbiyə xarakterli olanlarda xalq təfəkkürünün izləri daha qabarıq görünür. Müəllif ayırdığı bəzi qrupların M.Mirzəliyevanın təsnifində hansı qrupa daxil olacağını təyin etmək çətindir. Məsələn, qəhrəmanlıq, igidlik, hünərlik, cəsarətlilik xüsusiyyətlərini bildirənlər. Yaxud təbiət təsviri ilə əlaqədar olanlar. Yeri gəlmişkən onu da demək lazımdır ki, tematik bölgüdə oxşar xüsusiyyətləri ardıcıl sadalama onların hamısını əhatə etməyi göstərə bilər. N.Seyidəliyevin qəhrəmanlıqla başladığı sıraya hələ xeyli söz əlavə etmək olar (dönməzlik, barışmazlıq, dözümlülük və s.). Təsnif qrupu ümumiləşdirilmişdir. Əks təqdirdə qrup qapanmır, açıq qalır. Eyni zamanda antonimlik də nəzərə alınmalıdır. Yəni qəhrəmanlıq, igidlik və s. varsa, qorxaqlıq, satqınlıq, acizlik və s. də yox deyildir. Bu cür mənaları ifadə edən frazeoloji vahidlər hansı qrupa daxil edilməlidir? Bu baxımdan M.Mirzəliyevanın təsnifi daha ümumidir.

Q.Mahmudova qırpaq qrupu türk dillərinin frazeoloji vahidlərinin tematik təsnifini belə vermişdir: 1) somatik frazeoloji vahidlər; 2) zoofrazeologizmlər; 3) dini-mifoloji səciyyə daşıyan frazeologizmlər; 4) adət və mərasimlərlə bağlı frazeoloji vahidlər; 5) metereologiya və astronomiya ilə bağlı frazeoloji vahidlər; 6) bitki adları ilə bağlı frazeoloji vahidlər; 7) alqış və qarğış mənası ifadə edən frazeoloji vahidlər [Mahmudova 2009, s.136-184]. Fikrimizcə, Q.Mahmudovanın təsnifi nisbətən konkretliyi ilə səciyyəlidir. Lakin burada da müəyyən vahidlərin təsnifdən kənar qalmasını göstərmək olar.

Azərbaycan tədqiqatçıları frazeologizmlərin semantikasından bəhs edərkən ənənəvi olaraq onların mənə növlərinə görə qruplaşdırıb təhlilə cəlb edirlər. Bu münasibət, demək olar ki, ardıcıl izlənilir. Məsələn, B.Xəlilovun 2008-ci ildə çapdan çıxmış leksikologiya kitabında göstərilir ki, frazeoloji vahidlər mənasına görə dörd qrupa bölünür: 1) omonim frazeoloji vahidlər; 2) sinonim frazeoloji vahidlər; 3) antonim frazeoloji vahidlər; 4) çoxmənalı frazeoloji vahidlər [Xəlilov 2008, s.277].

Tədqiqatçılarda belə bölgü qrupların sıralanmasında cüzi dəyişikliklər qeydə alınır. Bəzən sinonim frazeoloji vahidlər birinci qrup kimi, bəzən isə omonimlər birinci qrup kimi qeyd olunur. Bundan başqa, mənə qrupları arasında frazeoloji vahidlərdə variantlılıq da ayrıca göstərilir. Mənə növləri ayrı-ayrılıqda təhlilə cəlb edilir, seçilən misallar dəyişdirilir. Bu və ya digər yazıçının, şairin eləcə yazılı abidənin leksikasına həsr olunan araşdırmalarında misallar ümumi deyil, konkret mənbə və müəllifə görə müəyyənləşdirilir.

A.S.Xəlilov isə struktur paremiologiyada semantik təhlilin – tam semantik, semantik-praqmatik (aktual), sintaktik-semantik üsullarının olduğunu göstərmişdir. Müəllifin fikrinə görə, birinci üsul deyimlərin birbaşa ifadə etdiyi mənalardan izahları üzərində qurulur və təhlil predikatlararası ekstralinqvistik münasibətlərə əsaslanır. İkinci üsul nitq şəraiti ilə əlaqədardır. Üçüncü üsul nitq şəraiti ilə əlaqədardır. Üçüncü üsulda atalar sözü və ya zərbi-məsəl semantik şərh olunmaqdan başqa, onların bir-birinə münasibətin məzmun planı da nəzərdə tutulur. Son olaraq o, belə bir qənaətə gəlir ki, atalar sözü və məsəllərin struktur-semantik təhlili onların semantik quruluşunda sabit seqmentləri müəyyənləşdirməyi əhatə edir [Xəlilova A., s.20-22]. Göründüyü kimi, A.Xəlilovun struktur-semantik təhlilə yanaşma üsulu fərqlidir və frazeologiyada qəbul olunmuş yeni istiqamətdə araşdırma kimi diqqəti cəlb edir.

Frazeologizmlərdə onu təşkil edən komponentlər bir-biri ilə müxtəlif semantik münasibətlərdə olur. Komponentlərin sayı artdıqca semantik münasibətlər dairəsi genişlənir. «Frazeologizmləşmə prosesinin nəticəsində sərbəst söz birləşmələrinin komponentləri öz mənalərini itirir və birləşərək bütöv bir mənanın meydana çıxmasına xidmət edir. Bununla da, yeni keyfiyyətli bir dil vahidi yaranmış olur» (Mirzəliyeva 1995, 92).

Frazeologizmlərin, o cümlədən də frazeologizmlərin komponentlərinin öz mənalərini itirməsi, yaranmış dil vahidinin bütün komponentlərinin semantik əlaqə və münasibətlər zəminində tam təşkil edərək yeni mənə kəsb etməsi mürəkkəb səciyyə daşıyır. Burada komponentlərin ayrı-ayrılıqdakı mənaləri, onların bir-biri ilə semantik bağlılığı da, şübhəsiz ki, yeni mənanın yaranmasında öz funksiya və rolunu oynayır. Əks təqdirdə, dilin hər bir leksik vahid əsasında idiomlar yaratmaq mümkün olardı.

İdiomların təsnifat formalarından biri də mərkəzi komponent əsasında aparılmadır. Mərkəzi sözü idiomların böyük əksəriyyətində təyin etmək mümkündür.

Lakin idiomlar da vardır ki, onların mərkəzi komponentini dəqiqləşdirmək komponentin semantikasi və ya idiomun yaranma səbəbi ilə bağlı olur.

İdiomların yaranma səbəbinin müəyyənləşdirilməsi də onun semantikasının haradan gəldiyini aydınlaşdırmağa kömək edir. Bu cür idiomlar, adətən qanadlı sözləri, zərb məsəlləri əhatə edir. İdiomların tərkibində şəxs adlarının istifadə edilməsi də onların yaranmasının konkret şəxslə bağlı hadisə ilə əlaqəsini göstərir.

Feli idiomlar qrupunu tematik yarımqruplara ayırmaq olur. Tematik sahələr üzrə tədqiqat semantik xüsusiyyətləri, idiom komponentləri arasındakı daxili əlaqələri, idiomların yaranma mənbələrini üzə çıxarmağa imkan verir. Bu cür idiomların semantik xüsusiyyətlərini tədqiq etmək məqsədilə feli idiomların aşağıdakı tematik qrupları fərqləndirilir: 1) insan hərəkəti, fəaliyyəti və vəziyyətini ifadə edən idiomlar; 2) heyvanlar xas keyfiyyət daşımaqla bağlı feli idiomlar; 3) dəniz işi ilə bağlı olan feli idiomlar; 4) hərbi işlə bağlı olan feli idiomlar; 5) incəsənət və mədəniyyətlə bağlı feli idiomlar; 6) daşla bağlı feli idiomlar.

Qeyd olunan tematik qrupların yalnız müəyyən qismini təşkil etsə də semantik qrupların müxtəlifliyi və rəngarəngliyi haqqında məlumat verir.

Frazeologizmlərin semantikasi mürəkkəb xüsusiyyətlərə malikdir. Hər bir frazeoloji vahidin semantik mürəkkəbliyin dərəcəsinin təyini xüsusi yanaşma və təhlil tələb edir. Onların mənası minimal semantika daşıyan komponentlərin mənalari cəminində təyin olunur. Lakin bu o demək deyildir ki, idiomun semantik quruluşu elementləri bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə və qarşılıqlı asılılıqda olan mikrosistem kimi təsəvvür etmək olmaz. İdiomların semantik özümlüyü semlərin birləşmə xüsusiyyətlərindən asılıdır. İdiomun mənası onun komponentlərinin mənalarının mexaniki cəmi kimi təzahür etmir. Bu məna daha arxa planda qalan minimal məna komponentlərinin, semlərin özünəməxsus cəmidir.

İnsan xarakteri onun əxlaq və davranışı, həyat tərzini milli adət-ənənələrlə bağlıdır. İnsana aid bu xüsusiyyətlərin verbal ifadəsində müxtəlif dillərin dşiyıcıları müxtəlif söz və ifadələrdən istifadə edirlər. Belə bir cəhət frazeologizmlərdə də özünü göstərir. İnsan xarakter mənfi və müsbət cəhətlərə malik olur. Ona görə də insan xarakterinin mənfi və müsbət cəhətlərini ifadə edən frazeologizmləri yarımqrup kimi bir-birindən ayırmaq mümkündür.

Satqınlıq, zülmkarlıq, məddahlıq, kobudluq, arsızlıq, qiybətçilik, iki üzlülük, yaltaqlıq, biganəlik, xəsislik, yalançılıq və s. kimi keyfiyyətlər insan xarakterinin mənfi cəhətlərini təşkil edir. İstər Azərbaycan, istərsə də ingilis dilinin idiomatikasında insan xarakterinin mənfi cəhətlərin ifadə edən xeyli sayda frazeologizm vardır.

Frazeologizmləri semantik qruplarda birləşdirərkən onların ifadə etdiyi bütöv məna əsas götürülür. İnsanın əclafdıq, satqınlıq, rəzillik kimi mənfi xarakterik xüsusiyyətini bildirən ingilis dili frazeologizmlərinə aid aşağıdakı nümunələr göstərmək mümkündür.

Dildə insan xarakterinin mənfi cəhətlərini ifadə edən frazeologizmlər olduğu kimi, xarakterin müsbət tərəflərini bildirənlər də vardır. Kişilik, qətiyyətlik, cəsurluq, əməksevərlik, müstəqillik, xeyirxahlıq, xarakter bütövlüyü, sədaqətlik, dözümlülük, əliaçıqlıq, təmkinlilik və s. İnsan xarakterinin müsbət cəhətlərini ifadə edir.

İnsanın zahiri görkəmi, onun davranışı və s. haqqında fikir formalaşdıran idiomlar çoxdur və onlar müxtəlif tematik semantik qruplarda yer ala bilər. Onu da qeyd edək ki, idiomatik bildirən sözlər çox işləkdir. Frazeologiyada somatik frazeoloji birləşmələr ayrıca bir qrup təşkil edir. İngilis dili frazeologizmlərini bədən üzvlərinə görə qruplaşdırmaq mümkündür. Təhlil göstərir ki, frazeologizmlərin tərkibində 40 qədər bədən üzvü adını ayırmaq mümkündür.

Aydındır ki, frazeoloji antonimlərin təyini zamanı bütünlüklə leksik antonimlərin təyininə əsaslanmaq özünü doğrultmur. Digər tərəfdən, antonimlik ümumi linqvistik hadisə kimi hər iki anlayışın nüvəsində durur.

Frazeoloji vahidlər adi sözlərdən keyfiyyətə fərqlənir. Frazeoloji vahid hər şeydən əvvəl, sintaktik konstruksiyadır. Sintaktik təşkilindən asılı olaraq frazeoloji antonimlər eyni və fərqli quruluşlu ola bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Mirzəliyeva M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası, 1995, 146 s.
2. Mahmudova Q. Türk dillərinin frazeologiyası. Bakı, Nurlan, 2009, 296 s.
3. Seyidəliyev N. Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası. Bakı, Araz, 2006, 326 s.
4. Xəlilov S. Azərbaycan dili frazeoloji vahidlərinin tarixi inkişaf yolları haqqında// M.F.Axundov adına APDI-nin professor-müəllim heyətinin 1970-ci ilə aid tədqiqat işlərinin yekunlarına həsr olunmuş sesiyanın materialları. Bakı, APDI nəşri, 1971

Зейналова Л.К.

СЕМАНТИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ С АНТОНИМНЫМИ КОМПОНЕНТАМИ

РЕЗЮМЕ

В научной статье исследуется семантическая классификация фразеологий с антонимными компонентами с точки зрения различных учёных исследователей. В результате исследования подчеркивается, что азербайджанские исследователи при обсуждении семантики фразеологии традиционно группируют и анализируют их по типам значений. Некоторые

исследователи значительно увеличили количество групп в тематическом разделе.

Автор считает, что классификация Г. Махмудовой характеризуется достаточной конкретностью. Однако и здесь можно показать, что некоторые единицы исключены из классификации.

Было установлено, что определение причины возникновения идиом также помогает выяснить, откуда взялась их семантика. Такие идиомы обычно включают крылатые фразы и притчи. Использование личных имен в идиомах также указывает на связь между их появлением и событием, связанным с конкретным человеком. Значение идиомы не проявляется как механическая сумма значений ее компонентов. Это значение представляет собой уникальный набор компонентов минимального значения, семов, оставленных на заднем плане.

В статье отмечается, что компоненты, составляющие фразеологию, имеют разные смысловые отношения друг с другом. Решено, что по мере увеличения количества компонентов диапазон семантических отношений расширяется.

В заключение высказывается мнение автора о том, что соматические фразеологические сочетания образуют во фразеологии отдельную группу, и отмечается, что возможно сгруппировать английскую фразеологию по частям тела. Фразеологические единицы качественно отличаются от обычных слов. Фразеологическая единица - это, прежде всего, синтаксическая конструкция. В зависимости от синтаксической организации фразеологические антонимы могут иметь одинаковую или разную структуру.

Ключевые слова: фразеологии с антонимными компонентами, фразеологические единицы, семантическая классификация, идиомы, крылатые фразы, притчи, пословицы.

L.K.Zeynalova

**ANTONYM COMPONENT PHRASEOLOGISMS
SEMANTIC CLASSIFICATION**

Summary

In the scientific article, the semantic classification of antonymous phraseology is studied from the point of view of various researchers. As a result of the research, it is emphasized that Azerbaijani researchers, when talking about the semantics of phraseology, traditionally group and analyze them according to their types of meaning. Some researchers have significantly increased the number of groups in the thematic division.

The researcher decided that G.Mahmudova's classification is relatively specific. However, it is also possible to show that certain units are excluded from the classification.

It has been established that determining the cause of idioms also helps to clarify where its semantics comes from. Such idioms usually include winged words and drums. The use of personal names in idioms also indicates that their occurrence is related to an event related to a specific person. The meaning of an idiom does not appear as a mechanical sum of the meanings of its components. This meaning is a unique set of minimal meaning components, sems, which remain in the background.

The article notes that the components that make up the phraseology have different semantic relationships with each other. It is decided that as the number of components increases, the range of semantic relationships expands.

In conclusion, the author's opinion that somatic phraseological units form a separate group in phraseology, and it is possible to group English phraseology according to body parts. Phraseological units differ qualitatively from ordinary words. Phraseological unit is, first of all, a syntactic construction. Depending on the syntactic organization, phraseological antonyms can have the same and different structure.

Keywords: phraseology with antonym component, phraseological units, semantic classification, idioms, winged words, riddles, proverbs.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Tahirov İlham Mikayıl oğlu
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.**

ФАТАЛИЕВА НАРМИНА АРИФ
Университет Хазар
Азербайджан, улица Мехсети Гянджеви, 11
narmina.fatal@gmail.com

**РОЛЬ ЭВФЕМИЗМОВ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ: ОТ
СМЯГЧЕНИЯ ПЕРЕДАВАЕМОГО СООБЩЕНИЯ ДО ЕГО
ВУАЛИРОВАНИЯ В ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ.**

РЕЗЮМЕ

В английском языке можно встретиться с различными типами речевых актов, Рассматривая их можно понять, насколько они насыщены социально-культурной информацией, способная отразить состояние данного общества в определённый период его развития. Одним из таких языковых явлений является эвфемия. С момента возникновения эвфемизмы представляли собой слова, используемые в качестве замены табуированных выражений. Позже, использование эвфемизмов было расширено. Постепенно эвфемизации стали подвергаться слова более вульгарные, оскорбительные, суровые, неловкие по содержанию. Самые первые слова-табу были социального содержания, так как они были созданы людьми, чтобы с осторожностью говорить на темы, относящиеся к их общественной жизни, религии, смерти и т.д. Как известно, язык предоставляет говорящим выражать свою мысль двумя способами: в прямой и косвенной манере. Итак, развивается интересная закономерность. Слова и выражения, определяющие предметы и явления окружающей действительности и уже получившие свою номинацию, приобретают косвенные наименования.

В языке широко распространён выбор единиц косвенной номинации вуалирующего характера для слов, указывающие на низкое качество предмета. Такие слова, как *second-hand*, *ready-made* почти совсем исчезли из употребления, вместо них популярными стали эвфемизмы *ready-tailored*, *ready-to-wear*, *slightly-second*. Таким образом, в данной статье мы хотим показать, где именно происходит это смещение в функции эвфемизации. Если изначально основная задача эвфемизированной замены заключалась лишь в «смягчении» высказывания, то в современном мире первоначальная функция эвфемизмов вытесняется ее маскирующей функцией.

Поэтому, к нашему исследованию мы привлекли анализ как эвфемизмов, которые используются для манифестации вежливости в обществе, так и эвфемизмы, которые имеют основной целью дезинформировать аудиторию в политическом дискурсе.

Ключевые слова: эвфемизмы, смягчение выражений, табу, дезинформация аудитории, политический дискурс, язык СМИ.

В любом языке есть слова, которых люди инстинктивно избегают в процессе коммуникации и пытаются найти им соответствующие альтернативы. К ним могут относиться слова, которые по той или иной причине могут считаться неприличными, неделикатными или грубыми и не могут быть употреблены в определенных коммуникативных ситуациях. Взамен выбираются альтернативные номинации, способные заменить их в максимально мягкой форме, не меняя при этом сути передаваемого сообщения. Такую замену принято называть эвфемистической.

В традиционном освещении проблемы эвфемии рассматривается как обычная лексическая замена, которая вытекает из нежелания говорящего оскорбить слушателя. Поэтому, эвфемизмы также известны как *«психологические болеутоляющие средства»* (psychological painkillers) [1, с.8]. По мнению С.Алкаира эвфемизмы имеют латинские корни и передают значение *«разговаривать в правильной форме»*. Большинство из них пришли в язык после Нормандского захвата в Англии в 1066 году, когда латинский был основным языком правящих классов и аристократии [2, с.11].

В целом, социальный контекст общения определяет структурирование информации в вежливой форме. Перед отправителем стоит широкий выбор слов, который он будет делать в соответствии со своим статусом или же степенью формальности, с которой он относится к получателю. Важно также учесть, что несмотря на то, что формальность и вежливость два понятия, связанные друг с другом, они все же не тождественны.

Существует повседневная форма общения, где соблюдение формальности может считаться даже отклонением от нормы. Отправитель будет соблюдать формальность, если получатель социально превосходит его или, если того требует определенная ситуация, а вежливость при этом будет восприниматься как норма. Е.Култаки по этому поводу отмечает, что *«формальность требует от отправителя усилия и является предметом для более тщательного управления, в то время как, вежливость, в большей степени, явление привычное. Формальность не всегда означает вежливость и не должна всегда приравниваться к ней»* [3, с.246].

Понятие *«вежливости»* воспринимается различными культурами по-разному. Для англичан в процессе коммуникации большую роль играет приватность и индивидуальность, например, для них важен негативный аспект лица; во время дискуссий и споров они придерживаются более линейных образцов аргументации (linear patterns of argumentation), в то время как немцы, итальянцы и русским более свойственны спиральные схемы аргументации (spiral patters) [4, с.50-51].

Р.А.Хадсон пишет по этому поводу, «концепты, используемые в классификации актов речи будут типично культурными концептами» [1, с.6].

Эвфемистическая замена – это особого рода прием, к которому люди прибегают с целью минимального смягчения передаваемой мысли, если она (по мнению отправителя) может прозвучать грубо или оскорбительно для получателя.

По мнению Л.П.Крысина, «обращаясь к теме «эвфемизмы», исследователь вынужден привлекать к анализу не только сами эвфемистические выражения, но и тот социально-культурный и языковой фон, на котором возникает нужда в эвфемизмах» [5, с.44]. К социальным факторам, как мы уже описали выше, мы относим ситуацию общения, социальные классы, роли и статус говорящих, их половую принадлежность. Изучая природу эвфемии, Л.П.Крысин пишет, «чем жёстче социальный контроль речевой ситуации и самоконтроль говорящим своей речи, тем более вероятно появление эвфемизмов» [5, с.45]. Затем рассматривая ситуации, от которых зависит употребление эвфемизмов от ситуации, он подчёркивает, «и, напротив, в слабо контролируемых речевых ситуациях и при высоком автоматизме речи эвфемизмам могут предпочитаться «прямые» обозначения или дизэвфемизмы» [5, с.48-49].

Эвфемизмы – это особого типа синонимические выражения, связанные такими семантическими отношениями, заключающиеся в полном или частичном совпадении их значений. Эвфемистическая замена строится по тому же принципу, по которому синонимизируются близкие по значению слова, т.е. на основе схожести смысла. Так как сущность явления эвфемии напрямую связана с синонимией, мы решили привлечь к анализу эвфемизмы.

Во-первых, использование эвфемизмов приводит к пополнению уже существующего в языке синонимического ряда, например, *fury, rage*, эвфемизмы *blow, huff*. Во-вторых, появление эвфемизма ведет к образованию новой синонимической пары или нового синонимического ряда, например, *to express outrage, to fly off the handle* [2, с.11].

Общее определение эвфемизмов как слов, употребляющихся взамен других, создает ряд вопросов. Это создает спорность взглядов ученых относительно основных функций эвфемии, а также такое определение вместо прояснения понятия «эвфемизм» может создать лишь дополнительное затруднения в отделении эвфемизмов от других смежных явлений на практике. Для того, чтобы снять размытость с объекта исследования, важным является теоретическое осмысление понятия эвфемии.

Б.А.Ларин описывает технику образования эвфемизмов следующим образом: «На замену запрещенных слов образуются новые (“подставные”) наименования, чтобы не разгневать богов, обмануть нечистую силу или страшного зверя, чтобы задобрить их» [6, с.101].

Цель эвфемистического замещения состоит не только из смягчения вульгарных выражений. С.Алкаир утверждает, что «эвфемизмы могут быть использованы, чтобы сделать речь или текст более утонченным (*sophisticated*)» [Ошибка! Источник ссылки не найден., с.11]. Многие исследователи разделяют мнение, что эвфемизмы свойственны всем стилям языка.

С.Алкаир дает пример эвфемизма *attorney* (адвокат), который звучит более утонченно, чем его общеупотребительный синоним *lawyer* [2, с.12]. Ф.Катамба также отмечает, что нежелание причинить боль собеседнику неглавная причина для использования эвфемизмов в английском языке [7, с.11]. По его мнению, люди используют эвфемизмы, чтобы иметь дело с социальными табу, которые являются специфическими для каждой культуры. Социальные табу составляют те темы, которые обычно ценны для людей и к которым люди относятся с глубоким уважением. Наиболее значимыми являются термины, относящиеся к религии, где вместо прямого *God* употребляются такие выражения как *the King of Glory, The All-Powerful*.

Согласно Б.Холдеру, страх перед дьяволом заставил людей заменить его имя синонимами *Black Lad, Prince of the Darkness or Bad Man* [8, с.4]. Б.Холдер также характеризует эвфемизмы с семантической точки зрения. Он утверждает, что эвфемизмы обладают значением, полученным при помощи ассоциации (например, метафоры, используемые для описания смерти – *to sleep, to go under, to leave the land*) [8, с.5].

К.Аллан и К.Берридж приняли чисто прагматический подход, который ориентирован как на слушателя, так и на самого говорящего [9, с.207].

Из их определения следует, что эвфемизм – это механизм, экономящий выражение лица (*a face saving mechanism*), который акцентируется на взаимном сотрудничестве собеседников в разговоре. К.Аллан и К.Берридж определяют эвфемизмы как «слова или фразы, используемые в качестве альтернативы для нежелательных выражений. Они избегают возможные потери лица (*loss of face*) как говорящим, так и слушателем» [9, с.22].

Согласно мнению К.Берриджа, «эвфемизмы вносят огромный вклад в развитие и обогащение английского языка с помощью новых выражений, потому что они основаны на ассоциациях и эти ассоциации еще меняются» [9, с.23].

Уровень эвфемистичности в узусе не может оставаться стабильным. Изменчивый характер эвфемистической системы может объясниться меняющимися условиями жизни: социально-общественными нуждами, требованиями времени, политического и экономического характера и т.д. Это, в свою очередь, свидетельствует о том, что предпочтение использовать эвфемизм вместо обычного (прямого) синонима носит социальную

детерминированность и основана такой выбор на утвержденных общественно-моральных и религиозных принципах.

Выбор номинаций эвфемистического характера может быть оправдан необходимостью общественного характера. Поэтому, эвфемизации подвергаются, в основном, такие сферы жизни, как смерть, бедность, богатство, старость, наркомания, преступления и т.д.

Считается, что американцы больше склонны к употреблению более смягчительных выражений для название непрестижных профессий. Здесь действуют свои логические корреляты, так как для западных стран занимаемая должность является индикатором финансового положения.

Например, взамен *garbage man* в языке используется "*G-man*", а еще более мягко звучит *waste-reduction manager, cleaner of lavatories* также получило наименование *sanitary man*. Также другие виды непрестижных профессий подвергаются эвфемизации: *domestic* часто употребляется вместо *domestic servant*.

Целью выбора данных вторичных наименований является желание придать некоторым видам низко оплачиваемых работ более респектабельное звучание.

К примеру, *industrial workers* звучит более мягко, чем *working people*, так как происходит замещение *workers* существительным *people*; *secretary* получил вторичную номинацию *a personal assistant*.

Соответственно эвфемизации поддается также лексика, описывающая личные достоинства человека, данные его телосложения: *pretty-plus girls, over large (plump, fat) girls' size*.

Mortician употребляется как эвфемизированный синоним вместо *undertaker*. В первоначальном значении он означал *предприниматель*, а в новом значении приобрел значение *владелец похоронного бюро*.

Также употребляются: *beautician* вместо *hairdresser*; *exterminating engineer* вместо *rat-catcher*; *tree-surgeons* вместо *tree-trimmers*; *landscape-architects* вместо *gardeners* [10, с. 46].

Среди названий различных заведений и учреждений также распространены эвфемистические наименования с целью повышения их социального статуса: любой колледж стремится получить название университета. Вместо простого *shop* магазины называются *store*, вместо прямого *jail* употребляется *house of detention* [10, с. 46-47].

Продавцы подержанных автомобилей являются приверженцами эвфемистических переименований. Свой старый или подержанный товар они называют *reconditioned, rebuilt, repossessed* вместо обычного *old*. [10, с. 46-47].

Дорогие вагоны первого класса в поездах называются *first class*, а для обозначения более дешевых вагонов вместо прямых наименований используется эвфемизм *standard*.

С.С.Загоршак пишет, что «эвфемизации подвергаются различные темы, касающиеся социальной жизни человека, его деятельности, отношений с обществом, властью. Основная цель, которая преследуется говорящим при использовании эвфемизмов в социальных и межличностных отношениях, – стремление уйти от конфликтов, не создавать у собеседника ощущения коммуникативного дискомфорта. Более специфической в социальном смысле является другая цель эвфемизации – вуалирование, камуфляж существа дела» [11, с.237-238].

В рекламе не встречается слово *cheap*, потому что прямое указание на дешевизну товара нежелательно. Скорее всего, будут использованы слова *inexpensive*, *reasonably priced* или *artificial*. Такой выбор может быть продиктован нежеланием оскорбить покупателя, предлагая ему дешевый товар или стремлением предостеречь его почувствовать себя бедным. Например, прямое наименование *leather soles* употребляется для описания качественной и дорогой обуви. К нему, как антоним используется выражение *man-made soles*, вместо прямого *cheap* и говорит о менее дорогой обуви.

Следующим примером, где можно пронаблюдать тенденцию избегания прямого обозначения вещей или людей словом *poor*. Например, выражение *social housing* – вежливое употребление вместо "*a kind of accommodation for poor people*". Здесь не прослеживается употребление слова *poor*, хоть и это место подразумевает именно жилье для бедных людей. Как видно, понятие эвфемизировано, так чтобы не напоминать людям, например, живущим там об их низком социальном положении. От выбора данного прилагательного уклоняются также в публицистике.

Например, говоря о бедных или отстающих странах употребляется выражение *third world*, хотя и можно столкнуться с прямыми обозначениями, таким как *a poor and backward country* или *a country in transition*.

Хотя цель использования вышеуказанных эвфемизмов, несомненно, заключается в стремлении камуфлировать отрицательные социальные явления, вышеперечисленные синонимические выражения, в основном, преследуют «смягчающую» цель (стремление уйти от конфликтов, не создавать у собеседника ощущения коммуникативного дискомфорта) [11, с.245].

Итак, как мы увидели, на выбор эвфемизмов оказывают влияние такие факторы как универсальность, локализация, разница в профессии, а также различия в стиле и контексте.

Учитывая вышеперечисленные факторы, можно вывести следующую закономерность в выборе эвфемизмов: чем реже встречается единица в эвфемистическом значении, чем шире её семантика, чем отчётливее её индикатор в контексте, тем сильнее выражена её эвфемистическая функция, в общей массе эвфемизмов выделяется группа единиц широкой семантики, для которой исключается первый критерий.

Нужно обязательно учитывать, что некоторые эвфемизмы являются таковыми лишь в определенных контекстах. Некоторые лингвисты считают, что эвфемизмы недостаточно актуальны в современном дискурсе и по их мнению активность использования эвфемистических замен вместо прямых наименований снижается. Они связывают это в основном с фактом «всепоглощающего процесса «демократизации», огрубления языка, проникновения разговорной речи, а с ней и прямых, грубых, порой и вульгарных выражений во все сферы речи, включая язык СМИ и политический дискурс» [11, с.237].

Эвфемизмы широко используются для скрытия явлений и фактов в области внешней политики и дипломатии. В английском языке существует много эвфемизмов, которые служат для мягкого описания действий военного характера, например, начало войны *preparation for violence* обозначается как *peace*.

Такое использование эвфемизмов имеет цель «преднамеренного затуманивания, помрачения сознания или политически корректным языком» [12, с.188].

Иногда в качестве эвфемистической замены выступает перефразирование для осуществления определенных функционально-эстетических функции при номинации [2, с.11].

Изучая сложную природу эвфемизмов У.Лутц внёс в лингвистику новое понятие Даблспика (Doublespeak). По его мнению, «когда эвфемизм используется, чтобы ввести кого-то в заблуждение или обмануть его, то эвфемизм становится даблспиком» [4, с.90]. Эвфемизмы, возникающие как продукт Даблспика, имеют особенную природу.

Из предыдущего обсуждения явления эвфемии выяснилось, что настоящие эвфемизмы-синонимы должны обязательно предполагать первичное слова-синонимы, которые они заменяют в мягкой форме. По мнению И.Гальперина, если эвфемизм, не имеет парную синонимическую единицу в языке и не опирается ни на какое первичное слово, то это не эвфемизм. Он видит в явлении эвфемии результат стыковки двух или более синонимов. Эвфемизм, не имеющий себе соответствующего синонима – это «не эвфемизм, а тщательное вуалирование правды» [13, с.173].

Рассмотрим отрывок из следующего диалога Джорджа Буша:

Got it. No, I appreciate it. One of the first things I did as the President was to negotiate a reduction of nuclear – deployable nuclear weapons with Vladimir Putin. Actually, I think we had 6,000 at the time, and we agreed to reduce our nuclear – deployable nuclear arsenals to between 1,700 and 2,200 [14, с.29].

Здесь внимание притягивают синонимические выражения *deployable nuclear weapons* и *deployable nuclear arsenals*, означающие соответственно *развертываемые ядерные вооружения* и *развертываемые ядерные арсеналы*.

На первый взгляд, синонимы кажутся вполне близкими по значению. Однако их выбор предполагает больше, чем обычную взаимозаменяемость в предложении.

Учитывая это, изучение эвфемизмов дает богатую информацию как о социолингвистической, так и социально-психологической обоснованности выбора синонимов в английском языке.

Итак, если самые старые эвфемизмы в английском языке были связаны с морально общественными принципами общества, то в современном английском языке на передний план выдвигается коммуникативно прагматическая и когнитивная обоснованность выбора эвфемизмов, которая затрагивает и маскирует такие сферы деятельности, как журналистика, бизнес, экономика, политика и т.п. «*Политик, называющий ядерную катастрофу Chernobyl accident, может быть обвинен в лжи, а человека, называющего полную женщину a girl pretty-plus size вместо plump или fat едва ли можно назвать лжецом*» [14, с. 38].

Таким образом, можно утверждать, что эвфемизмы являются одной из разновидностей синонимии. Выбор эвфемистической замены направлен на достижения речевого консенсуса в определенной социальной обстановке, в разговоре в более формальной ситуации.

Первоначальное предназначение эвфемизмов – предостеречь собеседника от грубых выражений, желание прозвучать вежливо и мягко. Однако, как выяснилось из нашего исследования, эвфемизмы также могут превращаться в метод регулирования основного смысла передаваемого сообщения. Таким образом, когнитивно-прагматическая детерминанта в выборе эвфемизмов, оказывается наиболее выраженной. В дальнейшем, лишь изучение процессов эвфемизации с учетом их комплексной обусловленности может дать более достоверные сведения о теории развития эвфемии на определенном этапе развития общества.

ЛИТЕРАТУРА

1. Hudson, R.A. Sociolinguistics. / R.A. Hudson. – 2nd edition – Cambridge: Cambridge University Press, – 1996. – 279 p
2. Alkire, S. Introducing Euphemisms to Language Learners // The Internet TESL Journal, – 2002. – pp. 3-12
3. Kouletaki, E. Actors in Lexical Choice / E. Kouletaki. – Broadening the Horizon of Linguistic Politeness, – 2005. – p.245-274
4. Lutz, W. Doublespeak / W.Lutz. – New York: Harper and Row Publications, – 1989. – 143 p.

5. Крысин, Л.П. Эвфемизмы в современной русской речи / Л.П. Крысин. – Берлин: Русистка, – 2000. – с. 28-49.
6. Ларин, Б.А. История русского языка и общее языкознание / Б.А.Ларин. – М.: Просвещение, – 1977.– с.101-114.
7. Katamba, F. English words: structure, history, usage / F.Katamba. – New York: Routledge, – 2005, – 352 p.
8. Holder, B. Dictionary of Euphemisms / B.Holder. – New York: Oxford University Press, – 2008. – 317 p.
9. Allan, K. Forbidden Words: Taboo and the Censoring of Language / K.Allan, K. Burridge. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2006. – 303 p.
10. Никитин, М.В. Курс лингвистической семантики // Учеб. пособие. Спб: Науч. центр проблем диалога, – 1996. – 760 с.
11. Саня, С.З. О политических эвфемизмах. Croat. / С.З.Саня. – Slav: Iadert. – 2009. – с. 235- 249
12. Sifianou, M. Politeness Phenomena in England and Greece / M.Sifianou. – Oxford University Press, – 1992. – 341 p.
13. Galperin, I.R. Stylistics / I.R.Galperin, – М.: Visshaya Shkola, 2nd edition, – 1977, – 334 p.
14. Veisbergs, A. Euphemisms in bilingual dictionaries // In Translation and meaning.– Maastricht: Maastricht School of Translation and Interpreting, – 2001, – Part 5. – p.23-40

Fətəliyeva Nərminə

İngilis dilində evfemizmlərin rolu: ötürülən məlumatın yumşaldılmasından onun siyasi diskursda gizlədilməsinədək

XÜLASƏ

İngilis dilində müxtəlif nitq aktları vardır. Onları nəzərdən keçirməklə cəmiyyətin inkişafının müəyyən dövründəki vəziyyətini əks etdirə bilən sosial-mədəni məlumatlarla nə qədər zəngin olduğunu anlamaq olar. Bu cür informasiya ilə zəngin olan dil fenomenlərindən biri evfemiyadır. Yarandığı gündən evfemizmlər tabu ifadələrinin əvəzləyicisi qismində istifadə edilən sözlər olmuşdur. Sonralar evfemizmlərdə istifadə genişlənməmişdir. Tədrisən daha kobud, təhqiredici, sərt və məzmunca yöndəmsiz sözlər evfemizasiyaya məruz qalmağa başlamışdır. İlk tabu

sözlər sosial məzmunlu olmuşdur, çünki onlar insanlar tərəfindən onların ictimai həyatına, dininə, ölümünə və s. aid olan mövzular ətrafında ehtiyatla danışmaq üçün yaradılmışdı. Məlumdur ki, dil danışanlara öz fikirlərini iki yolla ifadə etməyə imkan verir: birbaşa və dolaylı yolla. Beləliklə, maraqlı bir qanunauyğunluq inkişaf edir. Ətrafdakı reallığın obyekt və hadisələrini təyin edən və artıq öz nominasiyasını almış sözlər və ifadələr yenidən nominasiya olunur.

Dildə əşyanın keyfiyyətinin aşağı olmasını göstərən sözlər üçün “örtük” xarakterli bilavasitə nominasiya vahidlərinin geniş seçimi mövcuddur. “Second-hand”, “ready-made” kimi sözlər demək olar ki, istifadədən tamamilə çıxmışdır, onların əvəzinə “ready-tailored”, “ready-to-wear”, “slightly-second” evfemizmləri geniş yayılmışdır. Beləliklə, biz bu məqalədə evfemizasiya funksiyasında bu yerdəyişmənin məhz harada baş verdiyini dəqiq göstərmək istəyirik. Əgər başlanğıcda evfemizmlərin əsas vəzifəsi yalnız ifadənin “yumşaldılması” idisə, müasir dünyada evfemizmlərin ilkin funksiyası onun maskalama funksiyası ilə aradan götürülür.

Bu səbəbdən biz tədqiqatımıza həm cəmiyyətdə nəzakət manifestasiyası üçün istifadə olunan evfemizmlərin, həm də siyasi diskursda əsas məqsədi auditoriyaya yanlış məlumat vermək məqsədi daşıyan evfemizmlərin təhlilini cəlb etmişik.

Açar sözlər: evfemizmlər, ifadələrin yumşaldılması, tabu, auditoriyanın dezinformasiyası, siyasi diskurs, KİV-in dili.

Fataliyeva Narmina

**THE ROLE OF EUPHEMISMS IN THE ENGLISH LANGUAGE:
FROM SOFTENING THE TRANSMITTED MESSAGE TO
VEILING IT IN POLITICAL DISCOURSE.**

SUMMARY

There are different types of speech acts in English. By studying them, it can easily be perceived that they are deeply penetrated with socio-cultural information. This information reflects the state of a given society in the certain period of its development. One of language phenomena of this character is euphemy. Euphemisms came to English as softer replacements for taboo expressions. Later, the use of euphemisms expanded and words that were vulgar, offensive and harsh in nature began to get euphemized.

The very first taboo words were social, since they were created by people to speak with caution on topics related to their public life, religion, death, etc.

The very first special provisions on social networks. A language allows speakers to express their thoughts in two ways: in a direct and indirect way. Therefore, the emergence of an interesting language pattern can be witnessed. Words

and expressions that define objects and phenomena and which have accordingly been previously nominated start acquiring new names.

Our main task of euphemized substitution was only to "soften", stating that in the modern world the function of euphemisms is supplanted by its masking function. Thus, in this article we want to show exactly where this bias occurs in the euphemization function. For our research, we use the analysis of both euphemisms, which are used to manifest politeness in society, and euphemisms, which are aimed at mainly misleading the audience in political discourse.

Key words: euphemisms, softening of expressions, taboos, misinformation of the audience, political discourse, language of the media.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: доктор наук по филологии, профессор Нигяр Чингиз гызы
Велиева tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

LALƏ VÜQAR QIZI RASULOVA
lale.haciyeva.1994@gmail.com
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Hüseyn Cavid 115

“CODEX CUMANICUS”DA TƏRZİ-HƏRƏKƏT VƏ ZAMAN ZƏRFLƏRİ

Xülasə

Azərbaycan dilçiliyində zərflərin sintaktik cəhətdən cümlə daxilində izah edilməsi onların uzun müddət digər nitq hissələri ilə qarışdırılmasına səbəb olmuşdur ki, bu da zərflərin müəyyənləşdirilməsinə çətinlik törədən məsələlərdəndir. İstər Azərbaycan dilçiliyində, istərsə də türkologiyada zərf sahəsində ən mübahisəli və hələ də davam edən məsələ hansı sözün zərf hesab edilib-edilməməsidir. Eyni zamanda nitq hissələrinin bölgüsündə vahid bir meyar olmadığı üçün bir sıra zərflər başqa nitq hissəsinə daxil edildiyi kimi, zərf olmayan sözlər də zərflərə aid edilmişdir.

Tədqiqat işi apardığımız “Codex Cumanicus” [Kodeks] əsərində zərf geniş təmsil olunmuşdur. Müasir Azərbaycan dilində oduğu kimi, əsərdə də zərfin 4 növünə rast gəlinir: tərzi-hərəkət, zaman, yer, kəmiyyət

Tərzi-hərəkət zərfləri hərəkətin icra tərzini və ya vəziyyətini bildirir. Əsərdə işlənən tərzi-hərəkət zərfləri quruluşca 3 yerə ayrılır: sadə (bek, aruv, utru, yaxşı), düzəltmə (inçkələp, tərkləp, ovrulayın), mürəkkəb (köp kurla).

Zaman zərfləri iş və ya hərəkətin icra olunduğu zamanı bildirir. Əsərin dilində işlənmiş zaman zərfləri quruluşuna görə sadə (emdi, keçə, tün, ertə), düzəltmə (yayın, küzün, ilqəri) və mürəkkəb (bukün, ertə çakta, emdidən arı) olmaqla üç qrupa ayrılır.

Bu yazıda əsərin dilində işlənmiş tərzi-hərəkət və zaman zərfləri, nümunələr əsasında bu zərflərin qədim abidələrimizin dilində və müasir Azərbaycan dilində işləkliyi haqqında daha ətraflı məlumat veriləcəkdir.

Açar sözlər: Codex Cumanicus, zərf, tərzi-hərəkət, zaman

Giriş

1. Zərf haqqında ümumi məlumat

Azərbaycan dilçiliyində az tədqiq edilmiş mövzulardan biri də zərfdir. Bunun səbəbi isə zərfin uzun müddət köməkçi nitq hissəsi hesab edilməsi olmuşdur. “Azərbaycan dilçilik ədəbiyyatında zərflərin sintaktik cəhətdən, əsasən, cümlə daxilində izah olunması onların uzun müddət digər nitq hissələrilə qarışdırılmasına səbəb olmuşdur ki, bu qarışıqlıq indinin özündə də davam etməkdədir”- deyə B.Xəlilov qeyd edir [Xəlilov, 2016: s.278].

XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq türkologiyada dilin qrammatik quruluşu, nitq hissələri geniş tədqiq edilməyə başlamışdır. Zərflərin müəyyən edilməsində əsas

çətinlik törədən məsələnin, nitq hissələrinin təsnifində vahid bir meyarın olmamasını göstərən F.Zeynalov yazır: “*Türk dillərinə aid yazılmış əsərlərin əksəriyyətində isim, sifət və zərfləri bir-birindən ayıran əlamət və xüsusiyyətlər göstərilmir, zərflər əksər hallarda sifət və qoşmalarla qarışdırılır. Bunun əsas səbəbi nitq hissələrinin vahid bir meyar əsasında təsnif edilməməsidir*” [Zeynalov, 2008: s.165].

Ə.Şükürlü “Qədim türk yazılı abidələrinin dili” dərslində zərfin başqa nitq hissələrindən təcrid olunma yolu ilə əmələ gəldiyini qeyd edir: “*Zərfin başqa nitq hissələrindən təcrid olunma yolu ilə əmələ gəlməsi hadisəsi qədim türk yazılı abidələrində də özünü göstərir. Bu isə belə bir fikir yürütməyə əsas verir ki, ümumiyyətlə, türk dillərində zərf bir nitq hissəsi kimi başqa nitq hissələrindən təcrid olunan və zərfləşən müstəqil mənalı sözlər əsasında meydana çıxmışdır*” [Şükürlü, 1993: s.107].

Zərfin digər nitq hissələri ilə şəkildə eyniliyi haqqında M.Hüseynzadə qeyd edir: “*Tərzi-hərəkət zərflərinin bir qismi şəkildə sifətlərlə (sifət-zərf), kəmiyyət zərflərinin bir qismi saylarla (say-zərf) ortaqdır. Bunları bir-birindən ayırmaq üçün cümlədəki yerini, daşdığı vəzifəsini, əşyaya və ya hərəkətə, hadisəyə aid olmasını nəzərə almaq lazımdır. Sifət əşyaya, zərf isə hərəkətə (feilə), əlamətə (sifətə və ya zərflə) aid olur*” [Hüseynzadə, 2007: s.200].

F.Zeynalov sözün cümlədəki vəzifəsinə əsasən sifət və ya zərf kateqoriyasına aid edilməsi fikrini qəbul etmir: “*Sifətlər əşyanın əlamətini, zərflər isə geniş mənada hərəkətin və əlamətin əlamətini bildirir. Bəzi dilçilərin həm sifət, həm də zərf deyərək qəbul etdikləri sözlər (məs: yaxşı, gözəl, boş, dolu və s.) isə öz daxili semantikasını etibarilə əşyanın əlamətini bildirməyə xidmət edir. Bu sözlər ancaq sifətə məxsus qrammatik xüsusiyyətlərə malikdir, bunlar, N.K.Dmitriyevin dediyi kimi, qəti surətdə sifətlərə aid edilməlidir: “Sintaktik vəzifəsindən asılı olmayaraq **якшы** sözü hər yerdə sifətdir və sifət olaraq da qalır”*” [Zeynalov, 2008: s.167].

M.Ə.Şirəliyevə görə, “*Azərbaycan dilində bir sıra sözlər var ki, cümlədə öz əsas funksiyaları ilə yanaşı, başqa nitq hissələrinin də funksiyasını yerinə yetirir, məs: **taxta, dəmir, polad, gümüş, qızıl** isimləri, keyfiyyət bildirən **yaxşı, pis** sifətləri, **çox, xeyli** qeyri-müəyyən sayları... **yaxşı** sözünü götürək: leksik-qrammatik mənada o, hər yerdə eyni bir nitq hissəsi-sifət olaraq qalır, ancaq cümlədə feillə əlaqədə zərf funksiyasında çıxış edir*” [Грамматика азербайджанского языка, 1971: s.39-40].

İ.T.Məmmədov isə məsələyə əks mövqedən yanaşır: “*Eyni leksik mənalı, hətta tamamilə eyni formalı söz (yaxşı, pis, duzlu) isimləri təyin etdikdə sifət, feilləri (hərəkəti) təyin etdikdə zərf olur*” [Məmmədov, 1980: s.10].

S.Abdullayevanın fikrincə, “*Sifətə və ismə qarışa bilən zərflərə ümumilikdə deyil, onların hər birinə ayrı-ayrılıqda yanaşmaq lazımdır. Bir sözlə, belə sözlərin hansı nitq hissəsi olmağı barədə ümumi qayda vermək doğru olmaz*” [Abdullayeva, 1991: s.117].

Zərfin dilin inkişafının nisbətən sonrakı dövrlərinə aid edən prof. Y.Seyidova görə, “*insanlar hərəkətin əlamətini bildirmək üçün dildə əvvəldən yaranaraq başqa*

nitq hissələrinin tərkibinə daxil olan sözlərdən istifadə etmişlər. Nəticədə bu sözlərin bir qismi zərfləşmiş, bir qismi isə əslindən ayrılmadan həm də nitqdə zərfin rolunu oynamışdır. *İsm*in çıxışlıq halında olan **bir** və **çox** sayları (birdən, çoxdan) zərf olmuşdur; **qaçaraq**, **çaparaq** feili bağlamaları vurğusunu dəyişərək zərfə çevrilmişdir; **gecə**, **gündüz**, **səhər**, **axşam**, **çox**, **az**, **yaxşı**, **pis** sözləri yeri gələndə hərəkətin əlamətini bildirsə də, bütün vəziyyətlərdə *isim*, *say*, *sifət* olaraq qalmışlar” [Seyidov, 2002: s.356].

Q.Kazımov bir nitq hissəsi kimi zərfləri müəyyənləşdirməyin elə də asan olmadığını, tarixən bir sıra zərflərin başqa nitq hissəsinə daxil edildiyi kimi, zərf olmayan bir sıra sözlərin də zərflər sırasına daxil edildiyini göstərir: “*Digər nitq hissələri həm cümlə daxilində, həm də cümlədən xaric müəyyənləşdirilə bildiyi halda, zərfləri, başlıca olaraq, cümlə daxilində, aid olduğu sözə əsasən müəyyənləşdirmək olur. Çünki sintaktik səciyyəsinə əsasən hələ indi də bir sıra başqa nitq hissələrinə aid olan sözlər zərf hesab olunur*” [Kazımov, 2010: s.313-314]. O, **gözəl**, **yaxşı**, **qəşəng**, **ağıllı**, **bərk**, **pis**, **xeyli**, **az**, **çox**, **gecə**, **gündüz**, **səhər**, **axşam** sözlərini buna misal göstərir və fikirlərini nümunələr əsasında izah edir.

Sifət cümlədə əşyaya aid olub onu təyin etdiyi kimi, zərf də feilə aid olub onu müxtəlif cəhətdən izah edir. Bildiyimiz kimi, zərf iş və hərəkətin icra tərzini, yerini, zamanını, miqdarını bildirir. Eyni zamanda əlamətin əlamətini bildirən sözlər də zərf adlanır. “Kodeks”də zərflər geniş formada təmsil olunmuşdur. Əsərin dilindəki zərfləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Tərzi-hərəkət zərfləri
2. Zaman zərfləri
3. Yer zərfləri
4. Kəmiyyət zərfi

2. Tərzi-hərəkət zərfləri - Hərəkətin icra tərzini və ya vəziyyətini bildirən zərflər tərzi-hərəkət zərfləri adlanır. Zərfin bu növü quruluşuna görə sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur.

Sadə tərzi-hərəkət zərfləri yalnız bir kökdən ibarət olur. Məs: *bek*^{1*} “möhkəm” (74a/12), *aruv* “gözəl” (70a/8), *kıxsax-kıska* “qısa” (38b/21), *utru* “qarşı” (30b/1), *tərk* “tez” (30a/18, 39a/14), *yalquz* “yalnız” (35a/11), *yaman* “pis” (62b/4), *yaxşı* “yaxşı” (35a/1, 38b/16, 49a/25), *yaxşı ündi* “yaxşı dayandı, yaxşı müqavimət göstərdi” 82a/23), *anıq canı astrı arıtur daqı yaxşı ıyır Teşri allında* “onun ruhu çox təmizdir və Tanrı hüzurunda yaxşı qoxar” (62b/1-24), *tərkey* “tez, tələsik” (32a/14), *kızqanıp* “xəsis” (32b/20), *katı* “şiddətli, güclü” - *bağladılar dağı çibuxlar, kamçılar anı katı urdılar* “onu bağladılar və dəyənəklər, qamçılar ilə şiddətli vurdular” (63b/20), *akrın~arkun* “yavaş, sakit,səssiz” (31b/24), *aşkara* “açıq, açıqca, açıq-

¹ Nümunələr M.Arquışah və Q.Günərin “Codex Cumanicus” kitabından götürülmüşdür. A-CC-nin ön səhifəsini, b- isə arxa səhifəsini göstərir.

aşkar” (32a/9), *tuyana* “açıqca, açıq-aşkar” (32a/9), *boy bilə* “şəxsən” (32a/16), *birərdə* “bəzən, ara-sıra” (30a/12), *birgə* “birlikdə, bərabər” (32b/9) - *çöpləgəy-biz birgə* “birlikdə toplayaq” (63b/4-5), *alay oh* “elə, belə” (33a/10), *osal* “ehtiyatsız, laqeyd” (66a/2b)- *mən Teqrininə işinə osal boldum* “mən Tanrının işinə qarşı laqeyd oldum” (59a/12b), *terçə* “tez, cəld” – *kəliqiz terçə mənim artumça Cuhut yerinə* “tez mənim ardımca Fələstinə gəlin” (61b/35-36), *mən terçə dağı yaxşı til üvrəngəy-mən* “mən tezliklə yaxşı bir dil öyrənirəm” (61a/24-25).

Düzəltmə tərz-i-hərəkət zərfləri müxtəlif şəkilçilər vasitəsilə yaranır. Həmin şəkilçilər bunlardır:

- 1) **-lap²**: Bu şəkilçi vasitəsilə söz yaratmaq hal-hazırda müasir Azərbaycan dili üçün xarakterik olmasa da, Qazax və Türkmən dillərində zərf düzəldən şəkilçi kimi işlənməkdədir. “Kodeks”də bu şəkilçi vasitəsilə yaranan düzəltmə tərz-i-hərəkət zərflərinə bunları misal göstərə bilərik: *inçkaləp* “incə” (33a/2), *tərkləp* “tez, tezcə, tələsik” (30a/15, 33a/19), *bərk kılı // bərkləp* “məhkəm, davamlı” (30b/20), *katı kılı // katılap* “sərt, bərk” (30b/21), *kərtiləp* “dürüstcə, səmimiyyətlə” (33a/12), *əgri kılı // yalqanlap* “saxta” (30b/18), *korkunç bilə // saarlap* “qorxaq, ürəkək” (30b/9).
- 2) **-la**: Qeyri-məhsuldar zərf düzəldən şəkilçilərdəndir: *ovrula* “gizlicə” (30b/19), *yañla* “yenidən, təkrar” – *kızdan Atası törədi, törəttəçi yañla tuvdı* “bakirədən atası yarandı, yaradan yenidən doğuldu” (76a/13-14). Bu söz eyni forma və mənada “Divan”da da işlənmişdir: *ol ışıq yañla kıldı* “o, işi yenidən gördü, təkrar başladı” [Əskər, 2008: s.135].
- 3) **-lan (-layın)**: O.Ünalın fikrincə, “*bu şəkilçi əlyazmada -lam olaraq yazılmışdır. Grönbek və Drimba bunu -lain üçün yazı səhvi kimi qəbul edərək -layın oxumuşlar. Ancaq -lam kimi yazılan bu şəkilçi -lan olaraq da oxuna bilər və -layın şəkilçisinin ixtisar edilmiş bir forması kimi qəbul edilə bilər: CC + lan < +layn < +layın*” [Ünal, s.81]. Əsərdə bir sözdə bu şəkilçi iştirak etmişdir: *ovruyın~oğrılayın, ovruyayın* “gizlicə” (30b/19).
- 4) **-in⁴**: Müasir ədəbi dilimizdə arxaikləşmiş bir formadır. *yavox* “yaxın” (32a/4, 33a/3). H.Mirzəzadə yaxın sözünün leksik quruluşu ilə bağlı qeyd edir: “... *yaxın // yaqın sözündə -in zərf şəkilçisi daşlaşmış. Buna görə də söz omonim vəzifə ödəyir-sifət (yaxın adam) və zərf (yaxın gəlmək) kimi işlənir. Bu gün şivələrimizdə özünü göstərən yovuq // yavuşq sözü həmin sözün morfoloji variantıdır: yaq-yav//yov (q-ğ-v) və -in, -iq*” [Mirzəzadə, 1990: s.185]. Ə.Tanrıverdiyev H.Mirzəzadənin bu fikirlərinə şərik olaraq onu da qeyd edir ki, “*şivələrimizdə yaxın anlamlı yovuq // yavuşq sözü digər fonetik variantlarda da müşahidə edilir. Məsələn Qərb dialektində “yavux” sözü işlənməkdədir*” [Tanrıverdi, 2000: s.65]. Nəticə olaraq deyə bilərik ki, *yaq-yav//yov* sözünün kökünə *-in* leksik şəkilçisi artırmaqla *yaqın//yaxın; yavuşq//yavux* sözü yaranmışdır. Bu şəkilçi “Divan”ın

dilində də tərz-i-hərəkət zərfləri düzəldən şəkilçi kimi iştirak etmişdir: *saranlık+ın* “xəsisliklə” – *saranlığın yığılayu altun yığar* “xəsislikdən ağlayaraq qızıl yığar”.

- 5) –*ri*⁴: *yaşırı* “gizli” (31b/21), *kıyır~bükrü* “əyri, əyri-üyrü” (58b/12-13). Bu nümunələr müəyyən fonetik dəyişikliklərə uğrasa da, məna cəhətdən eynilə olduğu kimi “Divan”da da işlənmişdir: *ol yaşru kəldi* “o, gizlin gəldi”, *kadhaş taba it kibi kıyru bakar* “qohum-qardaş tərəfə it kimi əyri baxar”.

Mürəkkəb tərz-i-hərəkət zərfləri eyni sözün təkrarı ilə əmələ gəlir. “Kodeks”də bu forma elə də geniş işlənmişdir: *köp kurla* “tez-tez” (30b/22).

3. **Zaman zərfləri** – iş və ya hərəkətin icra olunduğu zamanı bildirir. “Kodeks”in dilində işlənmiş zaman zərfləri quruluşuna görə sadə, düzəltmə və mürəkkəb olmaqla üç qrupa ayrılır.

Sadə zaman zərfləri bir sözdən ibarət olur. Məs: *anuz~daqın~hanuz* “hələ” (30a/10), *ekindü* “günorta” (36a/21), *imdi~emdi* “indi” (31a/14, 31b/2, 31b/12, 32b/22) – *muradıña emdi təydiñ* “arzuna indi çatdın” (70b/18), *emdi mən arı-mən* “indi mən təmizəm” (63a/29), *kiçə~keçə* “gecə” (36a/15, 36a/23) – *bu kiçə tın köviis bulqak boldı* “bu gecə sakit ürək alt-üst oldu” (31a/19), *kış* (37a/24), *soyra~soyıra* “sonra” – *soyra kəlip inanmağanlar örtli tamuxka tüçürgey* “sonra gəlib kafirləri alovlu cəhənnəmə atacaq” (80a/5-6), *soyrasında taş bilə taşlap öldürdilər* “sonra onu daşqalaq edib öldürdülər” (61b/12-21), *keçə~tün* “gecə” (36a/15, 36a/17), *ertə* “ertə, səhər, səhər vaxtı” – *keçə kəlip kara ulax, ertə barır kara ulax* “gecə gəlir qara oğlaq, səhər gedər qara oğlaq” (60a/32), *aval* “əvvəl” (71b/7).

Düzəltmə zaman zərfləri leksik şəkilçilərlə vasitəsilə yaranır: *yay+ın* “yayda, yay mövsümündə” (65b/38b), *küz+ün* “payızda, payız fəslində” (65b/39b), *ertə+gi* “bir zamanlar” (65b/10b), *emdi+gidən* “indidən sonra, bu andan etibarən” (80b/14) *kün+dəgi* “hər gün” (30b/2), *ilq+əri* “ilk, əvvəl” (30a/5, 31b/25) – İ.Kazımov bu sözün *il* yük elementinə qədim istiqamət halının şəkilçisi –*ğarı//qəre* artırılması yolu ilə yarandığını qeyd edir [Kazımov, 2019: s.220], *kin+də* “günorta” (36a/21), *hər+kiz~hərgiz* “heç vaxt” (31b/15).

Mürəkkəb zaman zərfləri isə eyni sözün təkrarı və ya zərfin hər hansı sözlə yanaşı işlənməsi nəticəsində yaranan zərflərdir: *bükün* “bu gün” (31a/8, 36a/24), *bugün* “bu gün” – *bugün toğdı barça elni kutkardaçı* “bütün xalqı xilas edəcək adam bu gün doğulub” (61b/3-4), *bugün aytıldı anıñ alqışlı atı* “onun müqəddəs adı bu gün qoyuldu” (61b/22-30), *tañ ertə~kün ertə* “səhər, səhər çağı” (36a/18, 36a/19), *tünəkün* “dünən” (31a/7, 36a/26), *emdidən arı* “indidən sonra, bundan sonra” (30a/14), *kündə kündə* “hər gün” (30b/3), *ertə çakta~emdidən keri* “qədimdə, qədim zamanlarda” (30b/5), *ozav kün* “keçən gecə, dünən” (57b/8), *eñ burun* “ilk, əvvəl” (30a/5, 31b/25), *ilk yaz ay* “baharın ilk ayı, Mart” (36b/12), *tañ sara* “səhər vaxtı, alaqaranlıq” (65b/32b).

Nəticə

Orta əsrlərin latın qrafikalı ilk türk abidəsi olan “Codex Cumanicus”da bir əsas nitq hissəsi olaraq zərflər geniş formada öz əksini tapmışdır. Əsərdə işlənmiş zərflər mənaca müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi dörd qrupa ayrılmışdır. Tərzi-hərəkət və zaman zərfləri əsərdə xüsusilə daha işləkdir və bu qrup sözlər forma etibarilə müəyyən dəyişikliyə uğramış olsalar da, mənə cəhətdən eynilə qədim yazılı abidələrimizin dilində işlənmiş sözlərdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Argunşah M., Güner G. “Codex Cumanicus”. İstanbul: Kesit Yayınları, 2015, 1079 s.
2. Abdullayeva S. Müasir Azərbaycan dilində zərf. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, s.117.
3. Əskərov R. Mahmud Kaşğarının “Divanü-lüğat-it-türk” əsərinin morfolojiyası. Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya işi. Bakı, 2008, s.135.
4. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili, III hissə, Bakı, 2007, s.200.
5. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası, II hissə, Bakı, “Papyrus NP”, 2016, s.278.
6. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya, Bakı, “Nurlan”, 2010, s.313-314.
7. Kazımov İ. Türk dillərinin müqayisəli morfolojiyası, III cild, Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 2019, s.220.
8. Məmmədov İ.T. Morfolojiyaya giriş, “Müasir Azərbaycan dili. II cild, morfolojiya”, Bakı, “Elm nəşriyyatı”, 1980, s.10.
9. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.185
10. Orçun Ü. Kodex Kumanicus 1A-55B (Giriş-Metin-Dizin). Mimarşinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 2010, s.81.
11. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası, Morfolojiya. Bakı: Bakı Universitet nəşriyyatı, 2002, s.356.
12. Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1993, s.107.
13. Tanrıverdiyev Ə. XVI əsr qırpaq (poloves) dilinin qrammatikası. Bakı, “Nurlan”, 2000, s.65.
14. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası, I hissə (fonetika, leksika, morfolojiya), Bakı, “MBM” nəşriyyatı, 2008, s.165-167.
15. Грамматика азербайджанского языка, Бакы, Изд. “ЭЛМ”, 1971: с.39-40.

Л.Расулова

НАРЕЧИЯ МАНЕРЫ И ВРЕМЕНИ В CODEX CUMANICUS

Резюме

В азербайджанской лингвистике синтаксическое объяснение конвертов в предложении долгое время приводило к их смешению с другими частями речи, что затрудняет идентификацию конвертов. Самый спорный и постоянный вопрос в области наречий, как в азербайджанской лингвистике, так и в тюркологии, заключается в том, считается ли слово наречием. В то же время, поскольку не существует единого критерия разделения частей речи, точно так же, как несколько наречий включаются в другую часть речи, слова, не являющиеся наречиями, тоже.

Это наречие широко представлено в Codex Cumanicus [Кодексе], который мы исследуем. Как и в современном азербайджанском языке, в произведении есть 4 вида наречий: манера, время, место, количество.

Поведенческие наречия указывают на стиль или состояние движения. Используемые в произведении манерные наречия структурно делятся на 3 части: простые (бек, арув, утру, якши), производные (разбавление, уход, растирание), составные (вспенивание).

Временные наречия указывают, когда выполняется задание или действие. При использовании в языке произведения наречия по своему строению делятся на три группы: простые (эмди, войлок, тун, эрта), производные (яин, кузун, илкари) и составные (букун, эрте чакта, эмди пчела).

В этой статье на примерах будет представлена более подробная информация о способах и временных наречиях, разработанных в языке произведения, об использовании этих наречий в языке наших древних памятников и в языке современного Азербайджана.

Ключевые слова: Codex Cumanicus, наречие, наречия образа, наречия времени.

L.Rasulova

ADVERBS OF MANNER AND TIME IN THE CODEX CUMANICUS

Summary

In Azerbaijani linguistics, the syntactic explanation of envelopes within a sentence has led to their confusion with other parts of speech for a long time, which makes it difficult to identify envelopes. The most controversial and ongoing issue in the field of adverbs, both in Azerbaijani linguistics and in Turkology, is whether a word is considered an adverb. At the same time, because there is no single criterion in the division of parts of speech, just as a number of adverbs are included in another part of speech, so are words that are not adverbs.

The adverb is widely represented in the Codex Cumanicus [Codex] we are researching. As in the modern Azerbaijani language, there are 4 types of adverbs in the work: manner, time, place, quantity

Behavioral adverbs indicate the style or condition of the movement. The manner adverbs used in the work are structurally divided into 3 parts: simple (bek, aruv, utru, yakshi), derivative (thinning, leaving, rubbing), compound (foaming).

Time adverbs indicate when a job or action is performed. When used in the language of the work, the adverbs are divided into three groups according to their structure: simple (emdi, felt, tun, erta), derivative (yayin, kuzun, ilqari) and compound (bukun, erte chakta, emdi bee).

This article will provide more detailed information about the manner and time adverbs developed in the language of the work, the use of these adverbs in the language of our ancient monuments and in the language of modern Azerbaijan on the basis of examples.

Keywords: Codex Cumanicus, adverb, adverbs of manner, adverbs of time

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Elçin İbrahimov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.**

MAMEDOVA SEVİNC HƏSƏN QIZI
sevinc mamedova 72@mail.ru
Ağcabədi şəhər Məmməd Aranlı adına
11 nömrəli tam orta məktəbin müəllimi

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ YENİ TƏLİM ÜSULLARINDAN İSTİFADƏ

XÜLASƏ

Azərbaycan dilinin öyrənilməsi şagirdlərin bu dildə olan elmi-kütləvi və bədii ədəbiyyatları, radio və televiziya verilişlərini, qəzet və jurnalları izləməsinə, onların vasitəsilə bilik və məlumat dairəsini genişləndirməsinə şərait yaradır, həmçinin həyatı öyrənmək imkanlarını genişləndirir. Dil və nitq vahidlərinə həssas yanaşmaq, onlardan ehtiyatla istifadə etmək, ümumilikdə dili qorumaq və inkişaf etdirmək üçün şagirdlərdə ümumi bacarıqlar formalaşır.

Ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dilinin tədrisi prosesində şagirdlərin öz ana dilinə müraciət olunması, yeri gəldikcə leksik, fonetik, qrammatik xüsusiyyətlərin izah edilməsi, bədii nümunələrə münasibət bildirilməsi onların ana dili və ədəbiyyatla bağlı bilik və bacarıqlarının möhkəmlənməsinə təsir göstərir. Şagirdlər dövlət dili kimi Azərbaycan dilini öyrənməklə dünyada geniş yayılmış türk dillərinə bələd olur, türk dilli ölkələrdə və ərazilərdə fəaliyyətlərini səmərəli qurmaq imkanları əldə edirlər.

Azərbaycan dili təlimində şagirdlərin fəallığını, dərslərin maraqlı və məzmunlu olmasını qeyri-standart dərslər formalarından (dərs-müzakirə, dərs-ekskursiya, dərs-oyun, dərs-seminar, dərs-səyahət, dərs-iclas və s.) istifadə yolu ilə təmin etmək mümkün olur. Bu dərslərdə müəllim və şagirdlərin fəaliyyəti qoyulmuş problemlərin həllinə yönəlir, sinifdə canlı və münbit təlim şəraiti yaranır. Belə dərslər, əsasən, motivasiya, problemin həlli, təqdim etmə, qiymətləndirmə mərhələlərindən ibarət təşkil olunur.

Digər fənlərin tədrisində olduğu kimi, Azərbaycan dilinin tədrisi prosesində humanist və demokratik prinsiplərə əsaslanan yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi ən ciddi məqsədlərdən biri kimi qarşıda dayanır.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, təlim strategiyası, kurikulum, müasir dərs, təlim texnologiyası, Venn diaqramı, diskussiya, düşünmə, dərkətmə, idrak fəallığı

Dövlət dili kimi Azərbaycan dili təliminin məqsədi şagirdlərdə dinləyib-anlama, danışma, oxu və yazı bacarıqları formalaşdırmaqla onların nitqini inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur:

✓ ibtidai təhsil səviyyəsində Azərbaycan əlifbasının, çox işlək sözlərin, söz birləşməsi və cümlə modellərinin, ən zəruri nitq etiketlərinin, tələffüz və yazı

qaydalarının mənimsənilməsini təmin etmək, şagirdlərdə dinləyib-anlama, sürətli oxu, ilkin şifahi nitq və tərcümə bacarıqları formalaşdırmaq;

✓ ümumi orta təhsil səviyyəsində Azərbaycan dilinin praktik öyrənilməsi üçün ibtidai təhsil üzrə qazanılan bacarıqlar inkişaf edilməklə zəruri fonetik, 7 leksik, qrammatik xüsusiyyətləri, dil və nitq vahidlərinin mənə və intonasiyasını mənimsətmək, şüurlu və ifadəli oxuya, nitqin müxtəlif forma və tiplərinə dair bacarıqları, dövlət dili kimi Azərbaycan dilinə hörmət və məhəbbət hissini formalaşdırmaq;

✓ tam orta təhsil səviyyəsində nitqi müxtəlif üslublarda dəqiq və düzgün qurmaq, Azərbaycan dilində düşünmək, ünsiyyət məqamına görə fikri sərrast ifadə etmək, zəruri yazı qaydalarını tətbiq etmək bacarıqları formalaşdırmaq.

Dövlət dili kimi Azərbaycan dilinin təlimində dinləyib-anlama bacarıqlarının formalaşdırılması vacib amil kimi meydana çıxır. İbtidai təhsil səviyyəsində mənimsədilmiş ilkin bacarıqlar əsas və orta təhsil səviyyələrində daha da inkişaf etdirilir. Şagirdlər təlim prosesindəki bütün danışıqları, o cümlədən dialoji və monoloji nitq nümunələrini, oxunmuş elmi-kütləvi və bədii mətnləri, radio-televiziya verilişlərini, məktəb tədbirlərindəki çıxışları dinləyib başa düşür, eşitdiklərinə münasibət bildirirlər. Bütün bunlar şagirdlərə əldə etdikləri bacarıqlardan danışma zamanı istifadə etməyə, məktəbdə, cəmiyyətin digər sahələrində dinlədiklərini anlamaqla fəaliyyətlərini daha düzgün qurmağa imkan yaradır.

Danışma dinləyib-anlama məzmun xətti üzrə əldə olunmuş bacarıq və vərdislərin inkişafı üçün zəmin yaradır. Şagirdlər eşitdiklərini ifadə etmək üçün danışma məzmun xətti üzrə bacarıqlardan istifadə edirlər.

Danışma nitq fəaliyyəti növlərindən biri olmaqla yanaşı, ünsiyyət və əlaqənin əsasını təşkil edən bacarıqlardan ibarət xətt kimi Azərbaycan dili təliminin məzmununda əhəmiyyətli yer tutur. Təhsilin bütün səviyyələrini əlaqələndirən bu məzmun xətti ünsiyyət üçün zəruri olan cümlə qurmaq, şifahi mətn tərtib etmək, dialoji və monoloji nitq formalarından istifadə etmək, nəqli, təsviri, mühakimə xarakterli şifahi məlumatlar və təqdimatlar hazırlamaq bacarıqlarının formalaşdırılmasını təmin edir.

Oxu məzmun xətti ümumi təhsilin bütün səviyyələrində istifadə olunmaqla onları əlaqələndirir. Şagirdlərin müxtəlif mənbələrdən istifadə etməklə həyat şəraiti üçün lazım olan fakt və hadisələri öyrənmə imkanlarını genişləndirir. Lüğət ehtiyatlarının zənginləşdirilməsi, ilkin oxu texnikasının, düzgün tələffüz, sürətli, düzgün, şüurlu, ifadəli oxu vərdislərinin formalaşdırılması təmin olunur.

Oxunmuş müxtəlif növdə, üslubda olan mətnlərin məzmunu üzərində iş aparmaqla fakt və hadisələri qruplaşdırmaq, müqayisə etmək, oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmək, onlara münasibət bildirmək üçün şərait yaranır. Şagirdlər idraki və hissi bacarıqlara yiyələnmək üçün imkanlar əldə edirlər. İnsanlar yazı vasitəsi ilə həyat boyu ictimai, iqtisadi və mədəni sahələrdə əldə etdikləri

nailiyyətləri ümumiləşdirir, elmi, bədii yaradıcılıq işləri aparır, özünün tarixini yaradır, onu gələcək nəsillər üçün sistemləşdirir, qoruyub saxlayırlar. Dilin özünəməxsusluğunu, zənginliyini mühafizə edirlər.

Yazı Azərbaycan dili təlimində ən zəruri bacarıqları əhatə edir, oxu üzrə fəaliyyətlərin həyata keçirilməsinə imkan yaradır. Buna görə də yazı dövlət dili kimi Azərbaycan dili təlimində məzmun xətlərindən biri kimi qəbul olunur.

Yazı məzmun xətti kimi Azərbaycan dili təlimində ilkin yazı texnikasının, orfoqrafik, durğu işarəsi qaydalarının, dil vahidlərindən, onun üslubi imkanlarından, nitqin müxtəlif formalarından istifadə bacarıqlarının mənimsənilməsinə təmin edir.

Təbiidir ki, bütün bu prosesləri icra etmək üçün düzgün və ardıcıl strategiyadan istifadə etməli, tədris prosesini günün tələbi səviyyəsində qurmaq lazımdır. Təlim strategiyaları nədir və nəyə xidmət edir?

Təlim strategiyaları - müəllimin təlim prosesində istifadə etdiyi forma, üsul və texnikaları özündə etiva edir. Kurikuluma qədər Azərbaycan pedaqoji ədəbiyyatlarında həmin anlayışdan istifadə edilmirdi. Lakin son vaxtlar təhsil islahatının həyata keçirildiyi bir dövrdə fənn kurikulumları hazırlanarkən təlim strategiyası anlayışına müraciət edilməyə başlanılmışdır. Yeni kurikulumlarda təlim strategiyaları anlayışının işlənməsi və pedaqoji prosesin təşkilində ondan daha səmərəli şəkildə istifadə olunması, ilk növbədə, əsas pedaqoji anlayışlardan biri kimi təhsilin müasir tələblər baxımından izahını tələb edir. Başqa sözlə, təhsilə təkcə nəticə, yaxud sadəcə proses kimi deyil, daha geniş mənə çalarına malik ifadə tərzini kimi yanaşılması lazım gəlir. Xüsusən, təhsilin şəxsiyyətyönümlü xarakteri ona bir neçə mövqedən yanaşmağı tələb edir: təhsil dəyərdir, təhsil sistemdir, təhsil prosesdir, təhsil nəticədir.

Təhsilə özündə dili, mentaliteti, milli bacarıqları, adət-ənənələri ehtiva edən dəyər kimi baxılır. Bu dəyərlərin formalaşmasında şəxsiyyətin istiqamətləndirilməsi, mədəniyyətlilik, kollektivçilik, sistemlilik, bütövlük əsas aparıcı prinsiplər kimi çıxış edir. Özünəməxsus sistemə malik olan təhsil pillələri ilə mövcuddur. Gözlənilən nəticələri ilə fərqlənən bu pillələr bir-birini tamamlayır və ardıcıl sıralanmaqla təhsilin ümumi sistemini təşkil edir. Ona görə də təhsilə bir sistem kimi baxılır. Bu zaman demokratikləşmə, humanistləşdirmə, differensasiya, fərdiləşmə, sosiallaşdırma, variativlilik və inkluzivlik aparıcı prinsiplər kimi əsas rol oynayır.

Təhsil insanın sosiallaşma prosesində ümumbəşəri və milli dəyərlərə yiyələnməsini davamlı bir fəaliyyət kimi əhatə etdiyindən ona həm də proses kimi yanaşılır. Onun didaktik əsasını isə təbiətə müvafiqlik, praktiklik, istiqamətlilik, variativlik, mərhələlilik, fərdi ehtiyacların nəzərə alınması və fasiləsizlik təşkil edir. Təhsil, həmçinin, bütövlükdə müəllim və şagird fəaliyyətinin yekunu olduğundan ona nəticə kimi baxılır. Bütöv bir mərhələli prosesin sonu kimi dəyərləndirilir.

Yeni fənn kurikulumlarında təlim strategiyaları aşağıdakı məsələləri əhatə edir:

- ✓ pedaqoji prosesin təşkili prinsipləri
- ✓ fənn üzrə təlimin planlaşdırılması
- ✓ təlimin təşkilində istifadə olunan forma və üsullar.

“Təlim digər dillərdə aparılan məktəblərdə dövlət dili kimi Azərbaycan dilinin şagirdlərə öyrədilməsi milli maraqları əks etdirən vacib məsələ olmaqla mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ona görə də digər millətlərə mənsub olan vətəndaşlara Azərbaycan dilinin öyrədilməsi, ilk növbədə, bu prosesdə istifadə edilən təlim üsullarının çevikliyi və effektivliyindən çox asılıdır” (1, 8).

“ Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları(kurikulumları)” sənədində təsbit olunmuş aşağıdakı prinsiplər bu dilin tədrisinin pedaqoji əsasını təşkil edir.

- ✓ Pedaqoji prosesin tamlığı.
- ✓ Təlimdə bərabər imkanların yaradılması.
- ✓ Şagirdyönümlülük.
- ✓ İnkişafyönümlülük.
- ✓ Fəaliyyətin stimullaşdırılması.
- ✓ Dəstəkləyici mühitin yaradılması.

Təlim digər dillərdə aparılan məktəblərdə Azərbaycan dili tədrisinin təşkilində aşağıdakı metodik tələblər nəzərə alınır.

- ✓ Mövcud standartlar, təlim strategiyaları, resurslar və qiymətləndirmə sistemi nəzərə alınmaqla, tədris fəaliyyətinin perspektiv və cari planlaşdırılması.
- ✓ Azərbaycan dilinin interaktiv metodlarla öyrədilməsi.
- ✓ Kommunikativ təlim şəraitinin yaradılması, şagirdlərin iki-iki və qrup halında işləmələrinin təmin olunması.
- ✓ Şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması.
- ✓ Şagirdlərin Azərbaycan dilini öyrənməyə olan marağının izlənilməsi və inkişaf etdirilməsi.
- ✓ İKT və yardımçı texniki vasitələrdən istifadə olunması.
- ✓ Köməkçi didaktik vasitələrdən istifadə edilməsi.
- ✓ Nitq inkişafı üzrə nailiyyətlərin vaxtaşırı monitorinqi və qiymətləndirilməsi

Digər fənlərin tədrisində olduğu kimi, təlim digər dillərdə aparılan ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dilinin tədrisi prosesində humanist və demokratik prinsiplərə əsaslanan yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi ən ciddi məqsədlərdən biri kimi qarşıda dayanır. Şagirdlərin təlim əməyini stimullaşdıran, onların öyrənməyə və həyati bacarıqlara yiyələnməyə marağını şərtləndirən fəal təlim prosesində aşağıdakı mərhələlər mühüm didaktik əhəmiyyət daşıyır.

- ✓ Düşünməyə yönəltmə mərhələsi
- ✓ Dərketmə mərhələsi
- ✓ Düşünmə mərhələsi

Düşünməyə yönəltmə mərhələsi. Bu mərhələdə şagirdlər öyrəndikləri bilikləri təhlil etməyə və araşdıracaqları mövzu ətrafında düşünməyə sövq edilir. Şagird, ilk olaraq, mövzu ilə əlaqədar biliklərinin səviyyəsini müəyyənləşdirir və bəzi hallarda bunlara yeni əlavələr edir.

Dərketmə mərhələsi. Bu mərhələdə şagirdlər yeni informasiya və ideyalarla təmasda olurlar. Əsas məsələ ondan ibarətdir ki, əvvəlki mərhələdə yaranmış fəallıq və maraq inkişaf etdirilir, şagirdlər yeni anlayışları müəyyən edib mənimsəmək üçün keçmiş və yeni biliklər arasında əlaqə yaradırlar.

Düşünmə mərhələsi. Bu mərhələdə şagirdlər yeni qazandıqları bilikləri möhkəmləndirməklə yanaşı, bir neçə mühüm məqsədə nail olmaq istiqamətində də fəaliyyət göstərirlər. *Birincisi*, şagirdlər yeni ideya və informasiyaları öz sözləri ilə ifadə etməyə çalışırlar. *İkincisi*, şagirdlər arasında canlı fikir mübadiləsi yaranır, onlar öz ekspressiv (təsirli) söz ehtiyatını genişləndirməyə, həmçinin, digər şagirdlərin təsəvvürləri ilə tanış olmağa imkan tapırlar.

“Azərbaycan dili təlimində şagirdlərin fəallığını, dərslərin maraqlı və məzmunlu olmasını qeyri-standart dərslər formalarından (dərslər-müzakirə, dərslər-ekskursiya, dərslər-oyun, dərslər-seminar, dərslər-səyahət, dərslər-iclas və s.) istifadə yolu ilə təmin etmək mümkün olur. Bu dərslərdə müəllim və şagirdlərin fəaliyyəti qoyulmuş problemlərin həllinə yönəlir, sinifdə canlı və münbit təlim şəraiti yaranır. Belə dərslər, əsasən, motivasiya, problemin həlli, təqdim etmə, qiymətləndirmə mərhələlərindən ibarət təşkil olunur” (2, 17).

Qeyri-standart dərslər formalarından istifadə aşağıdakı xüsusiyyətlər baxımından əhəmiyyətli hesab edilir:

- ✓ fəallığı stimullaşdırır;
- ✓ biliklərin müstəqil əldə edilməsinə və onların yaradıcı tətbiqinə şərait yaradır;
- ✓ problemin həllinə müstəqil və yaradıcı yanaşmağa geniş imkanlar açır;
- ✓ idraki müstəqilliyi təmin edir;
- ✓ şagirdlərdə əməkdaşlıq bacarığını gücləndirir.

Təlim qeyri-dildə olan məktəblərdə Azərbaycan dili dərsləri bir çox hallarda qruplarla iş formasında aparılır. Bu zaman aşağıdakı qaydalara istinad etmək tövsiyə olunur:

- ✓ Qrup üzvlərinin vəzifələrini və qrupun liderini düzgün müəyyənləşdirmək.
- ✓ Birgə fəaliyyəti təmin etmək.
- ✓ Bir-birinin fikrinə hörmətlə yanaşılması və müstəqil fikirlər söylənməsi üçün imkan yaratmaq.
- ✓ Mübahisəyə yol vermədən, sağlam rəqabət aparmaq.
- ✓ Problemin həllində kompromis yollar axtarmaq.
- ✓ Qrupun fəallığını təmin etmək.

Azərbaycan dili təlimində kollektiv iş, cütlərlə iş, fərdlərlə iş formalarından da istifadə olunması məqsədmüvafiq hesab edilir.

Azərbaycan dilinin təlimi prosesində aşağıdakı interaktiv metodlardan istifadə olunması faydalı bilinir:

- ✓ Şaxələndirmə
- ✓ Beşliklər
- ✓ Konseptual cədvəl
- ✓ Venn diaqramı
- ✓ Metaforik düşünmə
- ✓ İNSERT
- ✓ Rollu oyunlar
- ✓ Diskussiya

Şaxələndirmə

Şaxələndirmə şagirdləri mövzu ilə bağlı sərbəst düşünməyə, axtarış aparmağa sövq edir. Onların idraki fəallığına imkan yaradır. Bu üsuldan həmçinin öyrənilənləri yekunlaşdırmaq, yeni assosiasiyaların meydana gəlməsini stimullaşdırmaq və ya yeni təsəvvürlərin qrafik təsvirini vermək üçün də istifadə olunur.

Şaxələnmə üsulundan istifadə zamanı aşağıdakı tələblər gözlənilir.

- ✓ Əsas sözün və ya ifadənin kağızın, lövhənin və ya başqa müstəvinin ortasında yazılması.
- ✓ Seçilmiş mövzu ilə bağlı yada düşən söz və ya ifadələrin yazılması.
- ✓ Söz və ifadələr yazıldıqca onların arasında əlaqələrin xətlərlə ifadə olunması.
- ✓ Verilmiş vaxt bitənə qədər mümkün qədər daha çox söz və ifadələrin yazılması.

Beşliklər

“Beşliklər ən mütəhərrik təlim üsullarından hesab edilir. Ondən istifadə olunması Azərbaycan dilinin nitq vahidləri ilə yaxından tanış olmağa imkan yaradır. Şagirdlərin dil öyrənməyə marağını gücləndirir. Beşliklərdən istifadə zamanı verilmiş tapşırığı beş sətirdə icra etmək tələb olunur. Tələb aşağıdakı şərtlərə əsasən yerinə yetirilir.

1. İlk sətir mövzunun bir sözlə ifadəsidir.
2. İkinci sətir mövzunun ikisözlü təsviridir.
3. Üçüncü sətir üç sözlə mövzu dairəsində hərəkəti ifadə edir.
4. Dördüncü sətir mövzuya olan münasibəti göstərən dördsözlü ifadədir.
5. Axırncı sətir isə mövzunun mahiyyətini ifadə edən bir sözdən ibarət sinonimdir.

Nümunə: çiçək
ətirli, qəşəng
sevilən, əzizlənən, bəzəyən
aləmə gözəllik bəxş edən
gül. (UNICEF, 2001; s. 42)

Konseptual cədvəl

Konseptual cədvəldən istifadə zamanı üç və ya daha çox məsələ, yaxud cəhətin müqayisəsi nəzərdə tutulur. Cədvəlin sütunlarında müqayisə ediləcək obyektlər, sətirlərində isə onların müqayisə olunacaq xüsusiyyətləri və özəllikləri yerləşdirilir. Nitq inkişafı üzrə dərslərdə bu metoda çox müraciət olunur. Müxtəlif növ yazı işlərinin (ifadə, inşa və s.) aparılması zamanı ondan istifadə edilir. Məsələn, “Mağazada” mövzusunda nitq inkişafı üzrə dərs zamanı aşağıdakı cədvəldən istifadə etmək olar.

Söz	Tərcüməsi	Sinonim	Antonim	Omonim
gözəl	красивый	qəşəng, göyçək, yaraşıqlı	Çirkin	
kök	морковь, корень, толстый			Kök - tərəvəz Kök - nəsil Kök - gombul
Sarı	желтый, завяжи, К (предлог)	bağla, tərəf, doğru	Aç	Sarı - rəng, Sarı - fel, Sarı - qoşma

Venn diaqramı

Venn diaqramı nisbətən kəşifən iki və ya daha artıq çevrə üzərində qurulur. Çevrələrin üst-üstə düşdüyü hissədə nə isə yazmaq üçün kifayət qədər yer olur. Həmin yerdə fərqli, yaxud ümumi cəhətlər qeyd edilir.

Metaforik düşünmə

Metaforik düşünmə interaktiv metodlardan biri kimi fikirləşməyə, müqayisələr aparmağa, müəyyən anlayışların oxşar cəhətlərini meydana çıxarmağa imkan verir. Azərbaycan dili fənni üzrə fəndaxili və fənlərarası inteqrasiya imkanlarının reallaşmasına şərait yaradır. Xüsusən dövlət dili kimi Azərbaycan dilinin ana dili ilə müqayisədə mənimsənilməsinin səmərəliliyini artırır.

INSERT

İnsert üsulundan dərsin dərkətmə mərhələsində istifadə olunur. “Oxu zamanı şagirdlərin öz qavrayışını yoxlamasına imkan yaradır. Fəal dərkətməni inkişaf etdirir. Bu üsuldan istifadə iki mərhələdə həyata keçirilir: – + ? Birinci,

üzərində əməliyyat aparılacaq mətn, istifadə olunacaq zəruri işarələr müəyyən olunur. İkinci, şagirdlər tapşırığın məzmunu ilə tanış olur və onu yerinə yetirirlər. Məsələn, Əvvəldən bildiyiniz bir məlumatı təsdiq edən əlavə məlumatlara rast gəlmisinizsə, yoxlama işarəsi (v) qoyun. Oxuduğunuz məlumatlar əvvəllər bildiyinizi rədd edirsə, yaxud ona ziddirsə, mənfi (-) işarəsi qoyun. Müsbət (+) işarəsi o zaman qoyulur ki, rast gəldiyiniz məlumatın bir qismi sizin üçün təzə olsun. Qarışıq, yaxud haqqında əlavə məlumat almaq istədiyiniz məsələ varsa, qarşısına sual (?) işarəsi qoyun. Məsələn: “Aytənin rəfiqəsi Nigar ad günündə ona nə hədiyyə olunduğunu soruşdu. Aytən bağışlanan hədiyyələri sadaladı: gəlincik, kitab, qələm və pişik. Nigar təəccübləndi: “Axı pişik nə deyil, kimdir.” Aytən cavab verdi: “Azərbaycan dilində heyvanlar nə? sualına cavab verir.” Şagirdlərə izah edilir ki, hər sətirin, yaxud hər fikrin qarşısında işarələr qoymaq lazım deyil. Sadəcə, məlumata ümumi münasibət bildirmək lazımdır. (3, 34).

Rollu oyunlar

Rollu oyunlar təlim qeyri-dildə olan məktəblərdə Azərbaycan dili tədrisinin səmərəliliyini yüksəldir. Şagirdlərə özləri və ətrafdakılar haqqında şifahi məlumat əldə etməyə, danışmaq səslerini, sözləri düzgün tələffüz etməyə imkan verir. İfadəli nitq bacarıqlarının formalaşması və inkişafına təsir göstərir.

Diskussiya

Təlim diskussiyası konkret problem üzrə fikirləri mübadilə etməkdir. “Bu metodun köməyi ilə şagirdlər Azərbaycan dili üzrə yeni biliklərə yiyələnir, öz mövqelərini müdafiə edirlər. Təlim diskussiyasının başlıca funksiyası şagirdlərin idraki marağını stimullaşdırmaqdır. O həm də təhsilverici, inkişafetdirici, tərbiyəedici və nəzarətedici-təshihedici kimi köməkçi funksiyaları da yerinə yetirir. Təlim diskussiyasının səmərəliliyinin mühüm şərtlərindən biri onun həm məzmun, həm də forma cəhətdən əsaslı şəkildə hazırlanmasıdır. Məzmun etibarilə şagirdlər qarşısındakı diskussiya ilə bağlı lazım olan biliklər əldə etməlidirlər. Forma cəhətdən isə şagirdlər biliklərini ifadə etmək qaydalarına hazırlaşmalıdırlar” (4, 22). Şagirdlər müəyyən biliklərə malik olmayanda aparılan diskussiya mənasız və məzmunuz olur. Şagirdlər öz fikirlərini ifadə etmək bacarığına malik deyilsə, opponentlərini inandıra bilmirsə, onda diskussiya cəlbədicilik xarakter daşımır. Diskussiyalar məlum olan materialın məzmununu zənginləşdirməkdə, onu qaydaya salmaqda və möhkəmləndirməkdə şagirdlərə kömək edir. Müəllim bu üsuldən istifadə etməklə şagirdlərinin biliklərinin möhkəmliyi və dərinliyi haqqında etibarlı məlumat alır. Şagirdlər diskussiyalarda iştirak etməklə kommunikativ, nitq bacarıqlarını inkişaf etdirmək imkanını qazanırlar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Metodik vəsait. (2014). Bakı: Ümumi təhsil kurikulumunun əsasları üzrə təlim
2. Fəal təlim. (2003). Təlimatçılar və müəllimlər üçün vəsait. Bakı: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi / Təhsilin İnkişafı Mərkəzi
3. Veysova Z. (2004). Fəal/interaktiv təlim: müəllimlər üçün vəsait. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Unicef
4. Veysova Z. (2004). Fəal dərslər aparılması üzrə tövsiyələr. Bakı: Norveç Qaçqınlar Şurası
5. UNİCEF. (2001). Fəal təlim üzrə nümunəvi dərslərin toplusu. Bakı: Dərs vəsaiti. I cild.

MAMEDOVA SEVINJ HASAN

Agjabadi city, named after Mammad Aranli

Teacher of high school number 11

**USE OF NEW TEACHING METHODS IN TEACHING
AZERBAIJANI LANGUAGE
SUMMARY**

The study of the Azerbaijani language creates conditions for students to watch scientific and literary literature, radio and television programs, newspapers and magazines in this language, to expand the range of knowledge and information through them, as well as to expand their opportunities to learn life. Students develop general skills to be sensitive to language and speech units, to use them with care, and to preserve and develop language in general.

In the process of teaching the Azerbaijani language in secondary schools, the use of students' native language, the explanation of lexical, phonetic, grammatical features, and the attitude to artistic examples affect the strengthening of their knowledge and skills in their mother tongue and literature. By learning the Azerbaijani language as the state language, students get acquainted with the Turkic languages, which are widespread in the world, and have the opportunity to effectively organize their activities in Turkic-speaking countries and territories.

It is possible to ensure the activity of students in the teaching of the Azerbaijani language, the interest and content of lessons through the use of non-standard forms of lessons (lesson-discussion, lesson-excursion, lesson-game, lesson-seminar, lesson-travel, lesson-meeting, etc.) happens. The activities of teachers and students in these classes are aimed at solving the problems, creating a lively and fertile learning environment in the classroom. Such lessons are mainly organized in the stages of motivation, problem solving, presentation and evaluation.

As in the teaching of other subjects, the application of new learning technologies based on humanistic and democratic principles in the process of teaching the Azerbaijani language is one of the most serious goals.

Key words: Azerbaijani language, learning strategy, curriculum, modern lesson, learning technology, Venn diagram, discussion, thinking, comprehension, cognitive activity

МАМЕДОВА СЕВИНДЖ ГАСАН

Город Агджабади имени Мамеда Аранли

Учитель средней школы № 11

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НОВЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

РЕЗЮМЕ

Изучение азербайджанского языка позволяет студентам смотреть научную и популярную литературу, радио и телевизионные программы, газеты и журналы на этом языке, расширять с их помощью круг знаний и информации, а также расширять свои возможности познания жизни. Учащиеся развивают общие навыки восприятия языка и речевых единиц, осторожного их использования, а также сохранения и развития языка в целом.

В процессе обучения азербайджанскому языку в средних школах использование учащимися своего родного языка, объяснение лексических, фонетических и грамматических особенностей, а также отношение к художественным образцам влияют на укрепление их знаний и навыков на родном языке и в литературе. Изучая азербайджанский язык в качестве государственного, студенты знакомятся с тюркскими языками, широко распространенными в мире, и получают возможность эффективно организовать свою деятельность в тюркоязычных странах и территориях.

Обеспечить активность студентов в обучении азербайджанскому языку, интересность и содержание уроков можно за счет использования нестандартных форм занятий (урок-дискуссия, урок-экскурсия, урок-игра, урок-семинар, урок-путешествие, урок-встреча и т. д.). На этих уроках деятельность учителей и учеников направлена на решение проблем, создание живой и плодотворной учебной среды в классе. Такие уроки в основном состоят из этапов мотивации, решения проблем, презентации, оценки.

Как и при преподавании других предметов, применение новых технологий обучения, основанных на гуманистических и демократических принципах, в процессе обучения азербайджанскому языку является одной из самых серьезных целей.

Ключевые слова: азербайджанский язык, стратегия обучения, учебная программа, современный урок, технология обучения, диаграмма Венна, обсуждение, мышление, понимание, познавательная деятельность.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: ADPU-nun Ağcabədi filialının dosenti, pedaqogika üzrə fəlsəfə
doktoru Məmmədov Sabir Rüstəm oğlu
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.**

ELMİRA XANƏLİYEVƏ
Bakı Slavyan Universitetinin
Avropa dilləri kafedrasının müəllimi
S.Rüstəm küç.33
kh.elmira88@gmail.com

MULTİKULTURALİZMİN AZƏRBAYCAN MODELİ VƏ İNKİŞAF YOLU

XÜLASƏ

Azərbaycanda hər zaman multikultural dəyərlər, tolerant siyasi-mədəni, etnik-dini mühit mövcud olmuşdur. Ölkəmiz tarix boyu müxtəlif mədəniyyətlərin qovuşduğu bir diyar kimi tanınmışdır. Burada qədim dövrlərdən özünü büruzə verən tolerantlıq, mədəni müxtəliflik, mədəniyyətlərarası təbii birlik və qarşılıqlı anlaşma kimi ənənələr bu gün də öz aktuallığını saxlayır. Tarixən formalaşmış bu dəyərləri XX əsrdə davamlı şəkildə qorumaq, inkişaf etdirmək və siyasi müstəviyə çıxarmaq nəyinki tarixi zərurətə, eləcə də günün əsas tələbinə çevrildi. Belə bir vacib tarixi vəzifəni isə öz üzərinə Azərbaycanın Ümummilli lideri Ulu Öndər Heydər Əliyev götürdü. Uzaqgörən müdrik siyasətçi və dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə qayıdışının nəticəsində ölkəmizdə tarixi tolerantlıq ənənələrinin və etnik-mədəni müxtəlifliyin qorunması və inkişafı istiqamətində mühüm işlər görüldü. Müasir dövrdə də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev multikulturalizm siyasətini uğurla həyata keçirir.

Multikulturalizm Azərbaycan xalqının tarixi ruhunda, genotipində qərar tutmuşdur. Azərbaycanda həyata keçirilən multikulturalizm siyasəti Azərbaycan cəmiyyətinə məxsus olan ümumbəşəri dəyərlərin - dostluğun, humanizmin, mərhəmətin, qarşılıqlı yardımın və anlaşmanın, böyüklərin kiçiklərə mərhəmətinin, kiçiklərin böyüklərə hörmətinin, xalqa, dövlətə, millətə sədaqətin və s. qorunmasına və gələcək nəsillərə ötürülməsinə xidmət edir.

Ölkəmiz dünya dövlətləri üçün tolerantlıq modeli nümunəsinə çevrilmişdir. Bu həyata keçirilən düşünülmüş, uzaqgörən tədbirlərin uğurlu nəticəsidir. Hal-hazırda Azərbaycan multikulturalizm modeli dünyanın əksər dövlətləri tərəfindən öyrənilir.

Məqalədə Azərbaycanda multikultural və tolerantlıq ənənələrinin tarixən inkişaf dövrü, həyata keçirilən multikulturalizm siyasəti, burada yaşayan milli azlıqların birgə yaşayışı və hüquqlarının qorunması, bu istiqamətdə Azərbaycanın üzvü olduğu bütün beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qəbul edilən Konvensiya və Sazişlərə qoşulmasından bəhs edilir.

Açar sözlər: multikulturalizm, xalq, etnik azlıq, tolerantlıq, hüquq, mədəniyyət, din, dil, beynəlxalq təşkilat

Multikulturalizm modeli cəmiyyətin dəyərləri, ideyaları və ideallarının fundamentləri əsasında qurulur. Buna səbəbdən multikultural praktika bütün ölkələrdə eyni deyil. Multikulturalizm siyasəti ilk növbədə etibarlılıq və qarşılıqlı inam mühiti yaratmaq kimi funksiya yerinə yetirir. Məhz bu vəzifə müasir dünyanın inkişafında, müxtəlif xalqların, mədəniyyətlərin birgə mövcudluğu üçün əsas prioritet şərtidir. Son zamanlar dünyanın ictimai-siyasi, sosial mədəni gündəmində olan multikulturalizm modeli dövlətin sərhədləri çərçivəsində etnomədəni təərəflərin dinc şəkildə yanaşı yaşaması prinsipi, müxtəlif millətlərin, mədəniyyətlərin, dinlərin, dillərin xüsusiyyətlərinə tolerant münasibət bəsləməkdir. Mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların dialoqunun əsas aləti məhz multikulturalizmdir.

Odlar Yurdu Azərbaycan tarixən çoxmədəniyyətli ölkə kimi məşhur olmuşdur. Əsrlər boyu azərbaycanlılar saylarından, dilindən, dinindən və milli mənsubiyyətlərindən asılı olmayaraq digər xalqların nümayəndələri ilə dinc, səmimi və mehriban şəraitdə birgə yaşamışdır. Azərbaycanın əlverişli coğrafi şəraiti, Qədim İpək yolunun bizim ərazimizdən keçməsi burada etnik–mədəni müxtəlifliyə malik multikultural mühitli cəmiyyətin təşəkkül tapmasına zəmin yaratmışdır. Bu tarixi fakt Azərbaycanda multikultural dəyərlərin dərin kök saldığının ən bariz nümunəsidir. Ölkəmizdə multikultural ənənələrin uzaq keçmişdən indiki dövrdək mövcudluğuna dair sübutlar istər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyatımızda aşkardır. Lakin hüquqi və siyasi müstəvidə multikulturalizmin yerini Azərbaycanın Ümummilli Lideri Ulu Öndər Heydər Əliyev müəyyən etdi. Məhz Heydər Əliyev Azərbaycan multikulturalizminin yeni modelini yaratdı, onun uzaqgörən və müdrik siyasəti nəticəsində çoxmədəniyyətlilik ənənəsi yeni mərhələyə qədəm qoydu. Ulu öndərin dediyi kimi, həqiqətən də «Azərbaycan onun ərazisində yaşayan bütün millət və xalqların ümumi vətənidir. Ərazimizdə yaşayan azərbaycanlı da, ləzgi də, avar da, kürd də, talış da, udin də, kumık da, başqası da bütünlükdə hamısı azərbaycanlıdır». Ümummilli lider Heydər Əliyev ölkəmizdə etnik–mədəni müxtəlifliklərin, onların hüquqlarının qorunmasına yüksək önəm verdi.

Mənşəyindən, irqindən, dinindən və dilindən asılı olmayaraq hər bir kəsin hüquq və azadlıqlarına hörmət Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının bəndlərində, qanunvericilik aktlarında, fərman və sərəncamlarda öz əksini tapmışdır. Azərbaycan multikulturalizminin siyasi banisi Ulu Öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə hazırlanan Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 25-ci bəndində göstərilir: «Dövlət irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən və mənşəyindən asılı olmayaraq hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir. **[5, s.11]**. İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını irqi, milli, dini, dili, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətinə görə məhdudlaşdırmaq qadağandır. Azərbaycan Respublikasında yaşayan bütün vətəndaşlar üçün bu respublika ümumi və ayrılmaz

vətəndir. » Konstitusiyanın 44-cü maddəsinə əsasən, «hər kəsin milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq hüququ vardır. Heç kəs milli mənsubiyyətini dəyişdirməyə məcbur edilə bilməz.» [5,s.18].

Ulu Öndər Heydər Əliyevin uğurlu xarici siyasətinin nəticəsində qısa müddət ərzində Azərbaycan hökuməti milli azlıqların hüquqlarının təminatı, milli dil və mədəniyyətlərin inkişafı sayəsində bir çox beynəlxalq təşkilatlarla sıx əməkdaşlığa başladı. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan xalqının çoxmədəniyyətlik ənənəsinin yeni mərhələsi - multikultural ənənələrinin qorunması sahəsində həyata keçirilən uğurlu siyasət hazırda Ulu Öndərin layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyev tərəfindən inamla davam və yüksək səviyyədə inkişaf etdirilir.

Tolerantlığın və mədəni, dini, linqvistik müxtəlifliyin qorunmasını təmin etmək, habelə Azərbaycanı dünyada multikulturalizm mərkəzi kimi tanımaq və mövcud multikultural modelləri tədqiq və təşviq etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 28 fevral 2014-cü il tarixli sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasının millətlərarası, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə Dövlət müşavirliyi təsis edilmiş, 15 may 2014-cü il tarixli sərəncamı ilə isə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi yaradılmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 yanvar 2016-cı il tarixli Sərəncamı ilə 2016-cı il "Multikulturalizm ili" elan edilmişdir. Prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə qəbul edilən Tədbirlər Planına əsasən il ərzində bu istiqamətdə bir çox müvafiq işlər görülmüşdür.

Azərbaycan milli azlıqların hüquqlarının qorunması istiqamətində üzvü olduğu bütün beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qəbul edilən Konvensiya və Sazişlərə qoşulub. Azərbaycan BMT Baş Assambleyasının 1992-ci il 18 dekabr tarixində milli, etnik, dini və dili azlıqlara mənsub şəxslərin hüquqları ilə bağlı qəbul etdiyi Bəyannaməyə və Avropa Şurasının 1995-ci il fevralın 1-də "Milli azlıqların hüquqlarının qorunması haqqında" qəbul etdiyi Çərçivə Konvensiyasına artıq qoşulub.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) İnsan hüquqları üzrə Komissiyası milli, etnik, dini və dili azlıqlara mənsub şəxslərin hüquqları ilə bağlı Qətnamə qəbul edib. Komissiya 1992-ci il aprelin 25-də keçirdiyi iclasında insanları cəmiyyətdə sülhün qorunması üçün milli azlıqların hüquqlarını qorumağa çağırıb.

BMT Baş Assambleyası 1992-ci il 18 dekabr tarixində milli, etnik, dini və dili azlıqlara mənsub şəxslərin hüquqları ilə bağlı Bəyannamə qəbul edib. Bəyannamədə bir daha təşkilatın Nizamnaməsində göstərildiyi kimi, dilindən, dinindən və irqindən asılı olmayaraq bütün insanların hüquqlarının qorunması önə çəkilir. Beynəlxalq paktın 27-ci maddəsində etnik azlıqların hüquqları ilə bağlı məsələlər də öz əksini tapıb.

Azsayılı xalqların hüquqlarının qorunması məsələsində Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) vacib rol oynayır. BMT Baş Assambleyasının 1965-ci ildə qəbul etdiyi Beynəlxalq paktın bütün xalqlar özlərinin təyinetmə hüququna malik olduqları

göstərilir. **(Milli və etnik, dini, və dil azlıqlarına mənsub şəxslərin hüquqları haqqında Deklarasiya, 18 dekabr 1992-ci il.)**

Avropa Şurası 1995-ci il fevralın 1-də "Milli azlıqların hüquqlarının qorunması haqqında" Çərçivə Konvensiyası qəbul edib. Konvensiyaya imza atan dövlətlər Avropa Şurasının insan hüquqlarının əsas hüquq və azadlığını önə çəkirlər. Bu Konvensiyaya imza atan dövlətlər, həmçinin Avropa Şurasının 1993-cü ildə Vyana şəhərində öz ərazilərində milli azlıqların hüquq və azadlıqlarının qorunması barədə Bəyannamədən irəli gələn vəzifələrə də əməl etməlidirlər. Konvensiyada üzv dövlətlər milli və etnik azlıqlara məxsus insanların hüquq və azadlıqlarını qorumağı öz öhdəsinə götürür və bu, beynəlxalq əməkdaşlığın əsası hesab edilir.

Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikası bu Konvensiyaya 13 iyun 2000-ci il tarixdə qoşulub. 16 iyun 2000-ci il tarixdən "Milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsi haqqında" Çərçivə Konvensiyasının iştirakçısı olan Azərbaycan Respublikasının milli qanunvericiliyində insan hüquq və azadlıqlarının təmini ilə bağlı təsbit olunmuş normalar Çərçivə Konvensiyasının milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsi sahəsində müəyyən etdiyi prinsiplərə tam cavab verir. Konvensiyanın 25-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan 2002-ci il iyunun 4-də milli azlıqlara mənsub olan şəxslərin hüquqlarının qorunmasına dair vəziyyət barədə milli hesabatını təqdim etmişdir. Milli azlıqların qorunması haqqında Çərçivə Konvensiyası üzrə Məşvərətçi Komitə sözügedən hesabatın baxılması məqsədilə xüsusi işçi qrupu tərtib etmişdi. Bu qrup Dövlət hesabatını yoxlamaq məqsədilə 2003-cü il martın 29-dan aprelin 4-ə qədər Azərbaycana səfər etmişdir. Bu tədbirlər Azərbaycanın milli azlıqlara yönəlmiş siyasətinin beynəlxalq standartlara cavab verməsinin əyani göstəricisidir. 2007-ci il yanvar ayının 10-da Azərbaycan Respublikası Milli azlıqların qorunması haqqında Çərçivə Konvensiyasına ikinci dövrü hesabatını təqdim etmişdir. Məşvərətçi Komitə ölkə hesabatındakı, eləcə də 2007-ci il sentyabr ayının 10-14-də Bakı və Lənkərana baş tutmuş səfər zamanı əldə edilmiş məlumatlar əsasında 2008-ci ilin yanvar ayında Azərbaycana dair ikinci rəyini hazırlamışdır.

Bununla yanaşı, 2001-ci ildə Azərbaycan Respublikası Avropa Şurasının Regional və ya azlıq dilləri haqqında Avropa Xartiyasını imzalamışdır. Əlavə olaraq, ölkəmiz Avropa Şurasının "Hamı fərqlidir-hamı bərabərdir": Müxtəliflik, insan hüquqları və iştirak üçün Avropa Gənclər Kampaniyasına qoşulmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq, qeyri-hökumət təşkilatları, dövlət qurumları, kütləvi informasiya vasitələri və s. nümayəndələrindən ibarət Milli Kampaniya Komitəsi yaradılmışdır.

Azərbaycan ATƏT kimi başqa beynəlxalq təşkilatlarla da milli azlıqlar məsələsində əməkdaşlıq edir. ATƏT-in Milli azlıqlar üzrə Ali komissarının siyasi müşaviri milli azlıqların hüquqlarının qorunmasına dair vəziyyətə müşahidə etmək məqsədilə Azərbaycana bir neçə dəfə səfər etmişdir.

Azərbaycan Respublikası 2006-cı ildə "Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması haqqında 17 oktyabr 2003-cü il tarixli YUNESKO Konvensiyası"na qoşulmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2009-cu il 26 noyabr

tarixində imzaladığı Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə ölkəmiz YUNESKO-nun “Mədəni özünüifadə müxtəlifliyinin qorunması və təşviqinə dair” Konvensiyasına qoşulmuşdur. Bu Konvensiya 15 may 2010-cu il tarixdən etibarən Azərbaycan Respublikasına münasibətdə qüvvəyə minmişdir. Bununla əlaqədar, ölkədə bir sıra tədbirlər təşkil olunmuş, müvafiq işlər aparılmaqdadır.

Azərbaycan Respublikasının yürütdüyü siyasətin əsas istiqamətlərindən biri milli azlıqların hüquq və azadlıqlarının qorunmasıdır. Azərbaycan ictimaiyyətinin ayrılmaz hissəsi olan dağ yəhudilərinin yaşayış məskəni – Qırmızı Sloboda, Molokan kəndi İvanovka, udin kəndi Nic, öz dili, özünəməxsus adət və ənənələri ilə seçilən Xınalıq kəndi və digər milli azlıqların yaşadığı onlarla belə məskənlər mövcuddur. Ölkəmizdə yaşayan bütün etnik azlıqlar yerli əhali ilə irgə mədəni hüquqlar və ölkənin mədəni irsindən istifadə hüququna malikdir. Onların kompakt məskunlaşdığı ərazilərdə ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai siniflərində doğma dil tədris olunur: müvafiq dillərdə tədris proqramları və dərs vəsaitləri, folklor və şeir məcmuələri, bədii ədəbiyyat nəşr olunur; qəzet və jurnallar çıxır, dövlət milli teatrları və bədii özfəaliyyət kollektivləri fəaliyyət göstərir.

Tolerantlıq nöqtəyi nəzərindən örnək bir dövlət kimi özünü təsdiqləyən Azərbaycan hazırda burada yaşayan bütün xalqların, bütün dinlərə etiqad edənlərin azad yaşadığı bir dövlətdir. Tolerantlıq mühiti hər zaman ən yüksək səviyyədə olduğu Azərbaycanda multikulturalizm, millətlər və dinlər arasında olan münasibətlərə, dialoqa həsr edilmiş beynəlxalq səviyyəli bir çox tədbirlər, elmi konfranslar keçirilir. Dünyanın müxtəlif ölkələrinin ənənəvi dünya dinlərini təmsil edən 200-dən çox nümayəndənin iştirak etdiyi “Qloballaşma, din, ənənəvi dəyərlər” mövzusunda tədbir 2010-cu ilin aprelində məhz Bakı şəhərində keçirilmişdir. Bunu Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə tanınması, tolerantlıq mühitinin genişlənməsi və inkişafı ilə əlaqələndirmək olar. 2011-ci ildən başlayaraq, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin şəxsi təşəbbüsü ilə hər iki ildən bir Bakıda Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu keçirilir. Bu Forumlar UNESCO, BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansı, Avropa Şurası, Avropa Şurasının Şimal-Cənub Mərkəzi, İSESCO, BMT-nin Dünya Turizm Təşkilatının tərəfdaşlığı ilə reallaşdırılır.

Multikulturalizm dövlət siyasəti olmaqla yanaşı, müasir Azərbaycan cəmiyyətində həyat tərzidir. Ölkəmizdə multikulturalizm artıq alternativ olmayan həyat tərzinə çevrilmişdir. Müasir dövrdə Azərbaycanda multikulturalizm modeli dövlətin tolerantlıq prinsiplərinə sadıq qalmasının ən bariz nümunəsidir. Dünyanın bir sıra ölkələrində multikulturalizm modeli mövcuddur, lakin məhz Azərbaycan modeli əksər dövlətlər tərəfindən dəstəklənir və nümunə olaraq öyrənilir. Bu da bizim üçün qürurverici bir haldır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq məfkurəsi. Bakı: "Azərbaycan Universiteti" Nəşriyyatı, 2002, 232 səh.
2. Hacıyev A.N., Cəfərova E.H., Məmmədov İ.M. Multikulturalizmə giriş: Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. – Bakı: Mütərcim, 2018, 372 səh.
3. M. Hacıyeva, N. Alışova. Multikulturalizm Azərbaycanın həyat tərzidir (metodik tövsiyələr) Bakı, 2016, 59 səh.
3. N. Niftiyev. Mətbuatda multikulturalizm (Azərbaycan və dünya təcrübəsi) Bakı, 2017, 248 səh.
5. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2002
6. <https://multiculturalism.preslib.az/>
7. <https://multikultural.az/az/>

ELMIRA KHANALIYEVA
AZERBAIJANI MODEL OF MULTICULTURALISM
AND THE WAY OF DEVELOPMENT
SUMMARY

Azerbaijan has always had multicultural values, tolerant political-cultural, ethnic-religious environment. Our country has been known throughout history as a land where different cultures converge. Traditions such as tolerance, cultural diversity, intercultural natural unity and mutual understanding, which have been manifested here since ancient times, still remain relevant today. Continuously preserving, developing and bringing these historically formed values to the political arena in the XX century became not just a historical necessity, but also the main requirement of the day. Such an important historical task was undertaken by the National Leader of Azerbaijan Heydar Aliyev. As a result of farsighted wise politician and genius personality Heydar Aliyev's return to political power, important works were done in the direction of protection and development of historical tolerance traditions and ethnic-cultural diversity in our country. In modern times, President of the Republic of Azerbaijan İlham Aliyev successfully implements the policy of multiculturalism.

Multiculturalism has taken its place in the historical spirit and genotype of the Azerbaijani people. The policy of multiculturalism carried out in Azerbaijan serves to protect and transmit universal values belonging to the Azerbaijani society - friendship, humanism, mercy, mutual assistance and understanding, mercy of the old to the young, respect of the young to the old, loyalty to the people, the state, the nation, etc. to the future generations.

Our country has become a model of tolerance for World States. This is a successful result of thought-out and far-sighted measures. Currently, the Azerbaijani model of multiculturalism is studied by most countries of the world.

The article deals with the period of development of multicultural and tolerance traditions in Azerbaijan, the policy of multiculturalism implemented, the joint living and protection of the rights of national minorities living here, the accession to the conventions and agreements adopted by all international organizations of which Azerbaijan is a member.

Keywords: multiculturalism, people, ethnic minority, tolerance, law, culture, religion, language, international organization

ЭЛЬМИРА ХАНАЛИЕВА

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ МОДЕЛЬ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА И ПУТЬ РАЗВИТИЯ

РЕЗЮМЕ

В Азербайджане всегда существовали Мультикультурные ценности, толерантная политико-культурная, этно-религиозная среда. Наша страна на протяжении всей истории была известна как страна, где встречаются разные культуры. Такие традиции, как толерантность, культурное разнообразие, естественное межкультурное единство и взаимопонимание, проявившиеся здесь с древних времен, сохраняют свою актуальность и сегодня. Устойчивое сохранение, развитие и выведение в политическую плоскость этих исторически сложившихся ценностей в XX веке стало не только исторической необходимостью, но и главным требованием дня. Такую важную историческую задачу взял на себя Общенациональный Лидер Азербайджана Гейдар Алиев. В результате возвращения к политической власти дальновидного политика и гениальной личности Гейдара Алиева в нашей стране была проведена важная работа по сохранению и развитию традиций исторической толерантности и этнокультурного разнообразия. И в настоящее время Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев успешно проводит политику мультикультурализма.

Мультикультурализм занял свое место в историческом духе, генотипе азербайджанского народа. Проводимая в Азербайджане политика мультикультурализма направлена на развитие присущих азербайджанскому обществу общечеловеческих ценностей - дружбы, гуманизма, милосердия, взаимопомощи и взаимопонимания, сострадания взрослых к малым, уважения малых к старшим, преданности народу, государству, нации и др. служит для защиты и передачи будущим поколениям.

Наша страна стала примером модели толерантности для государств мира. Это успешный результат осуществленных продуманных, дальновидных мер. В настоящее время азербайджанская модель мультикультурализма изучается большинством государств мира.

В статье говорится об историческом периоде развития традиций мультикультурализма и толерантности в Азербайджане, проводимой политике мультикультурализма, совместном проживании и защите прав национальных меньшинств, присоединении Азербайджана к конвенциям и соглашениям, принятым в этом направлении всеми международными организациями, членом которых он является.

Ключевые слова: мультикультурализм, народ, этническое меньшинство, толерантность, право, культура, религия, язык, международная организация

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi : fil.ü.f.d., dos. Rasim Heydərov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.**

NƏZRİN MUSTAFAYEVA

Bakı Dövlət Universiteti

Zahid Xəlilov 23

nezrinmustafayeva9@gmail.com

FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN MƏNA QRUPLARI XÜLASƏ

Məqalədə frazeoloji vahidlərin semantik quruluşundan bəhs olunur. Əvvəlcə, frazeologiya və frazeoloji vahidlər haqqında bir qədər məlumat verilir. Frazeoloji vahidlərin insanın daxili aləmi, onun psixologiyası ilə sıx bağlılığı qeyd olunur. Daha sonra frazeoloji vahidlərin məna qrupları ilə əlaqədar müxtəlif tədqiqatların, fikirlərin mövcudluğu haqqında müəyyən qədər məlumat verilir.

Frazeoloji vahidlərin məna qruplarına frazeoloji çoxmənalılıq, frazeoloji omonimlik, frazeoloji sinonimlik və frazeoloji antonimlik aid edilir. Əlavə olaraq bu bölgüyə frazeoloji variantlar da daxil olunur.

Hər məna qrupu haqqında müəyyən qədər məlumat verilir və dilçilikdə tutduğu mövqə bir qədər aydınlaşdırılır. Daha sonra məqalədə məna qruplarının bir-birilə qarşılıqlı münasibəti və fərqli cəhətləri aşkar olunur. Frazeoloji variantlar və frazeoloji sinonimlərin bir-birindən fərqlənməsi haqqında məlumat verilir. Bəhs olunan məna qruplarına aid nümunələrin dili zənginləşdirdiyi, bədii ədəbiyyatda emosionallıq, ekspressivlik, üslubi çalarlıq yaratmaqla öz aktuallığını qoruyub saxladığı müşahidə olunur.

Açar sözlər: frazeologiya, frazeoloji vahidlər, sabit birləşmələr, frazeoloji birləşmələr, çoxmənalılıq, omonimlik, sinonimlik, antonimlik, variantlılıq.

Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyasından bəhs edərkən ilk növbədə bu terminin mənasını aydınlaşdırmaq lazımdır. Frazeologiya termini iki yunan sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir: *phrasis* “tərkib, ifadə” və *logos* “elm, təlim”. Frazeologiya dildə olan frazeoloji birləşmələrin məcmusu, başqa sözlə, dildə olan bütün sabit söz birləşmələri, ifadə və ibarələrini özündə birləşdirir. Dildə işlənən sabit birləşmələr eyni zamanda *frazeoloji vahid* də adlanır. Dildə hər hansı mənəni ifadə edən hər bir sabit birləşməyə, bölünməz ifadə və ibarələrə **frazeoloji vahid** deyilir.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində öz zənginliyi ilə seçilən frazeoloji vahidlər insanın daxili dünyası, psixologiyası ilə sıx bağlıdır. “Dilin ən kiçik vahidi olan söz kimi frazeoloji vahidlər də insanın fəaliyyəti, onun daxili aləmi və psixoloji durumu ilə bağlı hadisələri əks etdirir” (7, s.30) Məsələn: *xəyala dalmaq, dil tökmək, bel*

bağlamaq, üz ağartmaq, qan uddurmaq, nağıl açmaq, göz oxşamaq, dodağı yer süpürmək, və s.

Azərbaycan dilçiliyində frazeoloji vahidlərin semantik quruluşu ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Dildə hazır şəkildə mövcud olan, öz semantikasını və forma rəngarəngliyi ilə seçilən frazeoloji vahidlər də müasir Azərbaycan ədəbi dilinin leksik tərkibindəki sözlər kimi semantik cəhətdən müxtəlif mənə qruplarına malikdir. B.Xəlilov, H.Həsənov frazeoloji vahidləri semantik quruluşuna görə dörd yerə bölmüşdür: *çoxmənalı frazeoloji vahidlər, omonim frazeoloji vahidlər, sinonim frazeoloji vahidlər, antonim frazeoloji vahidlər*. H.Bayramov, M.Mirzəliyeva bu bölgüyə *frazeoloji variantlılığı* da daxil etmişdir. A.Qurbanov isə frazeoloji vahidlərin semantik quruluşunu üç yerə: *frazeoloji omonimlər, frazeoloji sinonimlər və frazeoloji antonimlərə* bölmüşdür. Ə.Rəcəbli "Frazeologiya" kitabında frazeoloji vahidlərin dörd mənə qrupunu qeyd edir: *frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığı, frazeoloji vahidlərin omonimliliyi, frazeoloji vahidlərin sinonimliliyi və frazeoloji vahidlərin antonimliliyi*.

Ümumi bir nəticəyə gəldiyimiz zaman frazeoloji vahidlərin semantik quruluşunu aşağıdakı şəkildə şərh etmək olar:

1.Çoxmənalı frazeoloji vahidlər. 2. Omonim frazeoloji vahidlər. 3. Sinonim frazeoloji vahidlər. 4. Antonim frazeoloji vahidlər. 5. Frazeoloji variantlar.

Çoxmənalı frazeoloji vahidlər. Çoxmənalılıq xüsusiyyəti təkcə leksik vahidlər arasında yox, eyni zamanda frazeoloji vahidlərdə də özünü göstərir. Belə ki, frazeoloji vahidlər ilk mənaları əsasında getdikcə yeni-yeni əlavə mənalar kəsb edir və çoxmənalılıq yaranır. Məsələn: *rol oynamaq*- əhəmiyyətli olmaq, təsir etmək; *əl qoymaq*- işi öz üzərinə götürmək, söz vermək, mane olmaq; *bənd olmaq*- bir işdən yapışmaq, bağlanmaq, ilişmək və s. *Qulaq asmaq* frazeoloji vahidini B.Xəlilov çoxmənalı frazeoloji vahidlərə (dinləmək, fikir vermək, sözə baxmaq), İ.Həsənov isə omonim frazeoloji vahidlərə (sözə baxmaq, dinləmək) aid etmişdir. Bu tip fikir müxtəlifliyinin olduğu nümunələrin sayını artırmaq olar. Qeyd etməliyik ki, çoxmənalı frazeoloji vahidlər zahirən omonim frazeoloji vahidlərə oxşasa da, onlar bir-birindən fərqlənir. "Çoxmənalı frazeoloji vahidlərin törəmə mənaları onların ilkin mənaları ilə öz əlaqələrini bu və ya digər dərəcədə mühafizə edir, omonim frazeoloji vahidlərin isə mənaları ya bir-birindən uzaq olur, ya da bu mənalar arasında heç bir əlaqə olmur." (8, s.107)

Frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığını sözlərin çoxmənalılığını kimi nitq prosesində, başqa sözlərlə əlaqə zamanı meydana çıxır.

Omonim frazeoloji vahidlər. Omonim frazeoloji vahidlər dedikdə eyni quruluşa malik, müxtəlif mənə ifadə edən frazeoloji vahidlər nəzərdə tutulur. Azərbaycan dilçiləri qeyd edirlər ki, Azərbaycan dilində omonim olan frazeoloji vahidlərin sayı məhduddur. Belə ki, frazeoloji vahidlərin omonimliliyi sərbəst birləşmələrin omonimliyindən mənə, forma və kəmiyyətə fərqlənir. Bunun bir neçə səbəbi var.(sərbəst-sabit birləşmələrin struktur-qrammatik imkanının geniş,

frazeoloji vahidlərin isə məhdud olması; frazeoloji vahidlərdə tərkibcə bir neçə sözün bir-birinə uyğun gələrək vahid, bütöv hadisə yaratması və s.) Lakin başlıca səbəblərdən biri kimi frazeoloji vahidlərin əmələ gəlməsi üçün onların komponentlərinin məcazlaşmasının vacibliyini göstərmək olar. Omonim frazeoloji vahidlərə *can vermək, əl açmaq, üz vermək, baş aparmaq, ayağa qaldırmaq, nişan vermək, baş açmaq* və s. nümunələri qeyd edə bilərik.

Frazeoloji vahidlərin omonimliyini iki yerə ayırmaq olar: *daxili və xarici*. Bəzən frazeoloji vahidlərin müxtəlif tipləri arasında omonimlik müşahidə edilir ki, buna *daxili omonimlik*, (məsələn: *əl götürmək* - 1. əlini yuxarı qaldıraraq yalvarmaq; (qismən həqiqi mənasını saxlayıb) 2. bir işdən əl çəkmək.(tam məcazlaşdırılıb)), öz tərkiblərinə görə eyni, mənaca müxtəlif olan sərbəst və sabit birləşmələr arasındakı omonimlik nəzərdə tutulur ki, buna da *xarici omonimlik* deyilir. (məsələn: *əl tutmaq*- 1. Kiminsə əlindən tutmaq; (həqiqi mənada) 2. Kömək etmək(məcəzi mənada))

Sinonim frazeoloji vahidlər. Azərbaycan dilçiliyində frazeoloji vahidlərin sinonimliyi ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Belə ki, fikirlərin bir qisminə sinonim frazeoloji vahidlər yaxın mənalı, müxtəlif tərkibli və bir-birini əvəz edə bilən, bir qisminə isə mənaca eyni və ya olduqca yaxın mənalı frazeoloji vahidlər adlanır. “ “Frazeoloji sinonimlər” adı altında mənaca eyni və ya həddindən artıq yaxın frazeoloji vahidlər nəzərdə tutulur.” (7, s.130)

Məzmunca bir-birinə yaxın mənə ifadə edən, müxtəlif tərkibli frazeoloji vahidlərə *sinonim frazeoloji vahidlər* deyilir. Sinonim frazeoloji vahidlərə aşağıdakı nümunələri göstərmək olar; məsələn:

Göz dəymək- gözə gəlmək, baş əymək-boyun əymək, başa çatdırmaq-başaya vurmaq, gözü doymamaq-gözü ac olmaq, söz salmaq-söhbət açmaq, üz-gözünü turşutmaq- qaş-qabaq tökmək, gözləri kəlləsinə çıxmaq- məəttəl qalmaq və s.

M.Mirzəliyeva frazeoloji sinonimlər üçün aşağıdakı şərtləri qeyd etmişdir:

- a) leksik mənənin eyniliyi;
- b) həmin frazeoloji vahidlərin tərkibində eyni komponentlərin olmaması;
- c) eyni leksik-qrammatik qrupa aid olmaları.

Sinonim frazeoloji vahidlər mənə və üslubca tamamilə bir-birinin eyniliyini təşkil etmir və müəyyən mənə incəlikləri, fərqli cəhətləri ilə seçilir.

“Frazeoloji sinonimlərdən bütün üslublarda, xüsusilə bədii yaradıcılıqda geniş istifadə olunur. Bununla da söz ustasına-sənətkara eyni hal-hərəkəti müxtəlif şəkildə ifadə etməyə imkan verir.” (7, s.132)

Antonim frazeoloji vahidlər. Frazeoloji vahidlərin antonimliyi mənaca bir-birinə əks olan frazeoloji vahidləri qarşılaşdırmaqla yaranır. Məsələn: *kefini açmaq-qanını qaraltmaq, xoşu gəlmək-zəhləsi getmək, xoşbəxt olmaq-bədbəxt olmaq, mumdan yumşaq olmaq- poladdan möhkəm olmaq, üzü ağ olmaq-üzü qara olmaq, xətrinə dəymək- könlünü almaq, kəskin danışmaq-yumşaq dillənmək* və s.

“Antonimlik sözlərdə leksik, frazeologizmlərdə isə sintaktik vahid kimi özünü göstərir” (2, s.381)

Frazeoloji vahidlərin antonimliyi müxtəlif şəkildə yaranır. Belə ki, bəzən frazeoloji vahidin bir sözü dəyişdirilməklə, (*xoşu gəlmək-acığı gəlmək, könül almaq-könül vermək* və s.), bəzən də bir neçə sözü əvəz edilməklə (*baş a çıxmaq-ayağa düşmək, dayaq durmaq-dalından qaçmaq* və s.) antonimlik əmələ gəlir.

Frazeoloji antonimlərin aktiv mənimsənilməsi və onlardan düzgün istifadə olunması həm şifahi, həm də yazılı nitqi xeyli zənginləşdirir.

Frazeoloji variantlar. Azərbaycan dilçiliyində frazeoloji variantlar ilə bağlı müxtəlif araşdırmalar olmuşdur. Mənalı olduğu kimi qalan, tərkiblərində leksik, leksik-qrammatik və qrammatik dəyişiklik aparılan ifadələrə *frazeoloji variantlar* deyilir. Frazeoloji vahidin variantlılığında dəyişiklik ifadə formasında baş verir. Yəni məzmunu heç bir xələl gəlməməlidir. “Frazeoloji vahidlərin variantları komponentlərdən birinin başqa bir sözlə əvəz edilməsi nəticəsində daxili formaya(məzmunu) heç bir xələl gəlmədiyi zamanda mövcud olur.” (7, s.121) Məsələn: *nəzərdən salmaq-gözdən salmaq; ürək qızdırmaq-könül qızdırmaq* və s. “Frazeoloji vahidin hər hansı komponentinin dəyişilməsi nəticəsində onun malik olduğu daxili forma (yəni məzmun) dəyişikliyə uğrayarsa, bunu variant kimi deyil, sinonim kimi qəbul etməliyik.” (7, s.121)

Frazeoloji variantları üç qrupa ayırmaq olar:

1. Leksik variantlar.
2. Qrammatik variantlar.
3. Leksik-qrammatik variantlar

1.Leksik variantlar. Leksik variantlar mənaca eyni, leksik cəhətdən fərqlənən variantlar kimi özünü göstərir. Leksik variantlar tərkib üzvlərinin sinonim və ya sinonim olmayan sözlərlə əvəzlənməsi nəticəsində yaranır. Məsələn: *baş-baş gəlmək- kəllə-kəlləyə gəlmək, ürəyinə dəymək- qəlbinə dəymək, boşqab dibi yalamaq-qazan dibi yalamaq, ağzına dil vermək- dilinə dil vermək* və s.

2.Qrammatik variantlar. Qrammatik variantlar eyni leksik vahidlərdən yaranan, eyni mənaya malik, lakin komponentləri qrammatik cəhətdən dəyişən variantlardır. Məsələn: *mum kimi yumşalmaq- mumdən yumşaq olmaq, başını pambıqla kəsmək-pambıqla baş kəsmək, ağız açıq qalmaq-ağız açılı qalmaq* və s.

3.Leksik-qrammatik variantlar. Leksik-qrammatik variantlar mənaca eyni olub, komponentləri həm leksik, həm də qrammatik cəhətdən fərqlənən variantlardır. Məsələn: *əli boş a çıxmaq-əli boşda qalmaq, abırdan salmaq- abırını ələyinə bükmək* və s.

Nəticə.

Azərbaycan dilçiliyində frazeologizmlərlə, frazeoloji vahidlərlə bağlı müxtəlif tədqiqatlar aparılmışdır. Bədii əsərlərdə, folklorun qədim janrı olan nağıl və dastanlarımızda müxtəlifliyi ilə seçilən frazeoloji vahidlər öz aktuallığını hər zaman qoruyub saxlayır. Frazeoloji vahidlərin ayrı-ayrı semantik qruplarının öyrənilməsi, bu səpkidə olan tədqiqatların daha da artırılması Azərbaycan dilini zənginləşdirməyə xidmət edən başlıca amillərdən biridir. Frazeoloji vahidlərin məqalədə adı çəkilən

semantik qruplarının bir-birilə qarşılıqlı münasibətinin, oxşar və fərqli cəhətlərinin öyrənilməsi Azərbaycan dilçilərinin hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu cəhətdən frazeoloji variantlarla frazeoloji sinonimlər arasında olan fərq maraqlıdır.

Ədəbiyyat.

1. Cəfərov.S. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 192 səh.
2. Həsənov.H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı, 2005, 452 səh.
3. Həsənov.İ.Q. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 2006, 164 səh.
4. Xəlilov.B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı, 2008, 442 səh.
5. Qurbanov.A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild(2 cildə). Bakı, 2019, 464 səh.
6. Məhərrəmli.Q, İsmayılov.R. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. Bakı, “Altun kitab”, 2018, 288 səh.
7. Mirzəliyeva.M. Türk dillərinin frazeologiyası. I cild. Bakı, “Nurlan”, 2009, 216 səh.
8. Rəcəbli.Ə.Ə. Frazeologiya. Bakı, “Elm və təhsil”, 2021, 272 səh.

NAZRİN MUSTAFAYEVA

SEMANTIC GROUPS OF PHRASEOLOGICAL UNITS.

SUMMARY

The article deals with the semantic structure of phraseological units. First, some information is given about phraseology and phraseological units. It is noted that the phraseological units are closely connected with the inner world of person and his psychology. Then some information is given about the existence of various researches and ideas related to the semantic groups of phraseological units.

The semantic groups of phraseological units include phraseological ambiguity, phraseological homonymy, phraseological synonymy and phraseological antonymy. In addition, this division includes phraseological variants.

Some information is given about each semantic group and its position in linguistics is clarified. The article then reveals the interrelationships and differences between the semantic groups. Phraseological variants and phraseological synonyms differ from each other. It is observed that the examples of the mentioned semantic groups enrich the language and maintain their relevance in fiction by creating emotionality, expressiveness and stylistic nuances.

Key words: phraseology, phraseological units, fixed compounds, phraseological compounds, ambiguity, homonymy, synonymy, antonymy, variability.

НАЗРИН МУСТАФАЕВА

**ЗНАЧИТЕЛЬНЫЕ ГРУППЫ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ.
РЕЗЮМЕ**

В статье рассматривается семантическая структура фразеологизмов. Сначала дается некоторая информация о фразеологии и фразеологизмах. Фразеологические единицы тесно связаны с внутренним миром человека и его психологией.

Затем дается некоторая информация о существовании различных исследований и идей, связанных со смысловыми группами фразеологизмов. К семантическим группам фразеологизмов относятся фразеологическая неоднозначность, фразеологическая омонимия, фразеологическая синонимия и фразеологическая антонимия.

Кроме того, в этот раздел входят фразеологические варианты.

Дается некоторая информация о каждой группе значений, и уточняется ее положение в лингвистике. Затем в статье раскрываются взаимосвязи и различия между группами значений.

Фразеологические варианты и фразеологические синонимы отличаются друг от друга. Замечено, что примеры упомянутых групп значений обогащают язык и сохраняют свою актуальность в художественной литературе, создавая эмоциональность, выразительность и стилистические нюансы.

Ключевые слова: фразеология, фразеологизмы, фиксированные соединения, фразеологические соединения, неоднозначность, омонимия, синонимия, антонимия, вариативность.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: professor Əbülfəz Rəcəbli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.**

b/m MAHMUDOVA DİLBƏR MİRƏHMƏD

ADU

Rəşid Behbudov, 164

dilbər.mahmudova.76@mail.ru

**FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI AZƏRBAYCANLI ÖYRƏNCİLƏRİN
ETDİKLƏRİ TƏLƏFFÜZ SƏHVLƏRİ VƏ ONLARIN ARADAN
QALDIRILMASI YOLLARI
XÜLASƏ**

Xarici dillərin tədrisi prosesində təlimin səmərəliliyinin artırılması, onun intensivliyinin, dinamikliyinin təmin edilməsi artıq zəruriyyətə çevrilib. Xarici dil dərslərində tədrisin bütün aspektlərində olduğu kimi fonetik materialın tədrisi prosesində də kommunikativ təlim metodundan, interaktiv təlim üsulundan istifadə etmək müsbət nəticələr verir. Məlumdur ki, xarici dil öyrənərkən ana dilinin xüsusiyyətlərini nəzərə almaq, ana dilinə istinad etmək çox mühüm tələblərdən biri sayılır. Xarici dilin mənimsənilməsi üçün ana dili bir mənbədir.

Tədris olunan xarici dillərin hər birinin özünəməxsus spesifik çətinlikləri vardır. Fransız dilinin də tədrisində olan çətinliklərdən biri düzgün tələffüz vərdişlərinin yaradılması məsələsidir. Öyrəncilər səsləri düzgün tələffüz etmədikdə onların nitqi səlis olmur və danışanın nitqi başa düşülmür. Fransız dilinin fonetikasını yaxşı bilmədən bu dildə şifahi danışmaq mümkün deyildir. Fransız dilinin fonetikasını öyrəncilərə optimal şəkildə öyrətmək, onlara tələffüz vərdişləri aşılamaq dil öyrətməyin əsasını təşkil edir.

Düzgün tələffüz vərdişləri yaratmaq üçün fonetik çalışmalar qruplaşdırılmalıdır:

1. Öyrəncilərin ana dilində olan səslərə yaxın olan səslər.
2. Öyrəncilərin ana dilində olmayan səslər.

Tələffüz vərdişlərinin davamlı olması üçün müqayisəli üsuldan yeri gəldikdə istifadə etmək lazımdır, çünki, müqayisəli təlim möhkəm olur. Öyrəncilər müqayisə ilə öyrəndikləri materialı gec unudurlar.

Fransız dilinin tədrisi zamanı Azərbaycanlı öyrəncilər çoxlu miqdarda tələffüz səhvləri edirlər. Təcrübə göstərir ki, Azərbaycanlı öyrəncilərin tələffüzündə ən çox rast gəlinən səhvlər bilik və ya səriştə səhvləridir. Öyrəncilər əsasən açıq-qapalı saitlərin, burun saitlərinin, yarım samitlərin, son hecada yerləşən samitlərin tələffüzündə səhvlərə yol verirlər. Fonetik hadisələr səviyyəsində isə liezon, anşenman, ritmik qrupa bölünmə, heca bölgüsündə, eləcə də vurğulama intonasiya ritm kimi prosodik hadisələrdə də səhvlərə yol verilir.

Açar sözlər: açıq və qapalı saitlər, ritmik qrup, tələffüz, təkrar.

Təlim-tədris sahəsində üç səhv növü müəyyən edilir: fikrin aydın çatdırılmasına təsir edən səhv, tez-tez rast gəlinən ümumi səhv, qıcıqlandırıcı səhv. (1, 225)

Birinci səhvlər fikrin anlaşılmasına, hətta anlaşılmazlığa səbəb ola bilər. Məsələn: ritmik qruplara ayırma, vurğunun yeri, intonasiyanın pis mənimsənilməsi

ifadənin şərhini çətinləşdirə bilər. Ümumi səhvlər bir və ya bir qrup tələbələr tərəfindən təkrar edilən səhvlərdir. Məsələn, tələbələr bəzi sait, samit və yarım-samitlərin, prozodik planda vurğu, intonasiyanın ifadəliliyində, fonetik hadisələrdən isə anşenman və liezon səhvləri edirlər. Üçüncü tip səhvlər dil daşıyıcılarının əksər hissəsinin üslubundan doğan səhvlərdir. Məsələn, saitin düşməsi, əvvəlki saitin burunlaşması və s.

Məlumdur ki, xarici dil öyrənərkən ana dilinin xüsusiyyətlərini nəzərə almaq ana dilinə istinad etmək çox mühüm tələblərdən biri sayılır. Xarici dilin mənimsənilməsi üçün ana dili bir mənbədir. Tədris olunan xarici dillərin hər birinin özünəməxsus spesifik çətinlikləri vardır. Fransız dilinin də tədrisində olan çətinliklərdən biri düzgün tələffüz vərdişlərinin yaradılması məsələsidir. Öyrəncilər səsləri düzgün tələffüz etmədikdə onların nitqi səlis olmur və danışanın nitqi başa düşülmür. Fransız dilinin fonetikasını yaxşı bilmədən, bu dildə şifahi danışmaq mümkün deyildir. Fransız dilinin fonetikasını öyrəncilərə optimal şəkildə öyrətmək, onlara tələffüz vərdişləri aşılamaq dil öyrətməyin əsasını təşkil edir.

Düzgün tələffüz vərdişləri yaratmaq üçün fonetik çalışmalar qruplaşdırılmalıdır: (2,178)

1. Öyrəncilərin ana dilində olan səslərə yaxın olan səslər.
2. Öyrəncilərin ana dilində olmayan səslər.

Tələffüz vərdişlərinin davamlı olması üçün müqayisəli üsuldan yeri gəldikdə istifadə etmək lazımdır çünki, müqayisəli təlim möhkəm olur. Öyrəncilər müqayisə ilə öyrəndikləri materialı gec unudurlar.

Fransız dilinin tədrisi zamanı azərbaycanlı öyrəncilər çoxlu miqdarda tələffüz səhvləri edirlər. Təcrübə göstərir ki, azərbaycanlı öyrəncilərin tələffüzündə ən çox rast gəlinən səhvlər bilik və ya səriştə səhvləridir. Öyrəncilər əsasən açıq-qapalı saithlərin, burun saithlərinin, yarım samitlərin, son hecada yerləşən samitlərin tələffüzündə səhvlərə yol verirlər. Fonetik hadisələr səviyyəsində isə liezon, anşenman, ritmik qrupa bölünmə, heca bölgüsündə, eləcə də vurğulama intonasiya ritm kimi prosodik hadisələrdə də səhvlərə yol verilir. Səhvlərin aradan qaldırılmasında müxtəlif növ vasitələrdən istifadə olunur. Bu vasitələrdən biri eşidib-fərqləndirmə tipli çalışmalardır. Bu çalışmaların köməyi ilə öyrəncilərin qulağına fransız dilinin səslərinə alışdırmaq olur. (3,358)

Müasir fransız dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq eyni tipli, lakin qarşı-qarşıya qoyula bilən sait fonemlər mövcuddur. Belə fonemlərə misal olaraq fransız dilində qapalı [e] və açıq [ɛ], qapalı [ø] və açıq [œ], qapalı [o] və açıq [ɔ]-nu göstərmək olar. Sözdə tutduğu fonetik mövqedən asılı olaraq, bir-birindən akustik cəhətdən müəyyən qədər fərqlənən belə səslərə müasir Azərbaycan dilində də təsadüf edilir. Lakin, bu səslər (məsələn, Azərbaycan dilində [a], [e], [o], [ö]) eyni fonetik mövqedə mənaları fərqləndirə bilmir, buna görə də müasir Azərbaycan dilində bu səslər, müstəqil fonemlər deyil, eyni fonemin müxtəlif variantı sayılır.

Açıq-qapalı saitləri bir-birindən fərqləndirmək üçün müxtəlif növ çalışmaları etmək olar. Məsələn, tərkibində [e]- [ɛ], [ɔ]-[o], [œ]- [ø] saitləri olan təkrar çalışması. Çalışma eşitmə üçün verilir.

- 1) J'étudiais – J'ai étudié
J'essayais – J'ai essayé
- 2) C'est votre opinion ou c'est la nôtre?
C'est votre observation ou c'est la nôtre?

Müəllim öyrəncilərin diqqətini səslərin tələffüzünə yönləndirir və ifadələri təkrarlamağı tələb edir. Açıq-qapalı saitlərin fonoloji qarşılaşdırılması zamanı rast gəlinən səhvləri aradan qaldırmaq üçün verbo-tonal metoddan da istifadə edilə bilər. Məsələn, öyrənilən səslərin tələffüzünə əlverişli şərait yaradan mövqe vermək.

Əgər öyrənci [e] əvəzinə [ɛ] tələffüz edərsə, o, aşağıdakı mövqələrdən istifadə edə bilər:

- Düşən intonasiya
- Kipləşən-partlayışlı səslər [p], [t], [k] və sonantlar [l], [k]
- Son mövqe

1. Il est très fier. 2. Il est très bête.

Son mövqedə:

Quelle tête ! Elle est belle ! Mais laquelle ?

Əgər öyrənci [ɛ] əvəzinə [e] səsini tələffüz edərsə, aşağıdakı təklif oluna bilər.

- Düşən intonasiya
- Novlu səslər [f], [v], [ʃ], [s], [z]
- Son mövqe

Məsələn: Assez ! Essayez ! Vous dansez !

Bu tib çalışmaları azərbaycanlı öyrəncilərin eşitmə həssaslığını inkişaf etdirir. Öyrəncilər əlverişli mövqedə səsləri təkrar edərkən [e] və [ɛ] səslərini şifahi nitqdə fərqləndirmə vərdişinə yiyələnirlər.

Eyni hal [ø] və [œ] səslərinin tələffüzündəki səhvlərin aradan qaldırılması üçün də önəmlidir. Müəllim [ø] və [œ] saitlərini son mövqedə verir.

Bəzi Azərbaycan öyrənciləri burun saitlərini tələffüz edərkən saf sait və əlavə burun samiti ilə tələffüz etməyə meyilli olurlar:

[ɛ̃] → [ɛ+n]

[ɑ̃] → [a+n]

[œ̃] → [œ+n]

[ɔ̃] → [ɔ+n]

Öyrəncilər belə səhvi adətən burun saiti + ağız saiti arasında saitli anşenman olduqda edirlər. Bu səhvə düzəliş etmək üçün müəllim saitli anşenman üzərində öyrənciləri işlətməlidir. Burun saitlərini uzatmaqla da düzəliş etmək mümkündür. Bunun üçün təkrar və yenidən ifadə etmə çalışmaları təklif etmək olar.

1. **Burun saitlərinin uzadılması ilə düzəliş.** Müəllim *voyons, enfin, vraitement* kimi ifadələri uzatmaqla təkrar edə bilər və səhvi izah edə bilər.

Simon, voyons !

Roland, _____.

Léon, voyons !

Fernand, _____.

Gaston, _____.

Alain, enfin

Maman, vraiment

Lucien _____.

Saitli *enchaînement* vasitəsilə düzəldilməsi.

Bu düzəliş zamanı müəllim ağız və burun saiti arasında hava axınının kəsilməməsini təkid edir. O, əvvəlcə qulaq asıb, sonra təkrarlamayı məsləhət görür:

Ah non alors !

C'est une occasion unique.

Un et deux

Comment allez-vous ?

Quand arriverez-vous ?

Bundan başqa saitli anşenmanı düzəltmək üçün yenidən ifadətmə çalışmalarından da istifadə etmək olar. Müəllim qulaq asmağı və cavab verməyi məsləhət görür :

Jean est ici. Et maman ?

- Jean est ici et maman aussi.

Le citron est rond. Et ce melon ?

- _____.

Cet agent est brun. Et cet enfant ?

- _____.

Le train est plein. Et l'avion ?

- _____.

İki burun saitinin anşenman hadisəsi bu səhvi aradan qaldırır. Tələffüz zamanı bir uzun tələffüz edilən sait deyil, iki bərabər sait eşidilməlidir.

Dinləyin və təkrarlayın: Nous partons en juin.

Enfin, on a compris.

Vous montez, oui ou non ?

Bon, on monte.

Bəzi Azərbaycanlı öyrəncilər burun saithlərinin tələffüzü zamanı səhvlər edirlər. Onlar burun saithlərinin təsiri altında saf saithləri burun saithi kimi tələffüz edirlər. Bu səhv saf və burun saithlərinin qarışdırılmasının nəticəsidir.

Bu səhvləri aradan qaldırmaq üçün müəllim saf və burun saithlərinin qarşılıqlı şəkildə öyrənilməsində təkrar və ifadətmə çalışmalarından istifadə edə bilər:

Təkrar çalışması. Dinləyin və təkrarlayın:

Fin – fine

Voisin-voisine

Féminin-féminine

İfadətmə çalışması. Dinləyin və təkrarlayın:

Chacun avait réservé.

-Chacune avait réservé.

-Chacun écoutait.

Aucun ne voudra.

-Aucune ne voudra.

-Aucun ne pourra.

Fransız dilinin sait sistemində daha gərgin və daha qapalı tələffüz olunan [i] saithinin tələffüzü zamanı daha böyük səhvlərə yol verilir. Nəticədə tələbələr həmin saithi ixtisara salıb, tələffüz etmirlər. Bu səhvləri düzəltmək üçün [s], [z] və [d] samitlərinin iştirakı olan sözlər seçilməlidir və eyni zamanda ifadəli intonasiyadan istifadə olunmalıdır. Məsələn, təkrar çalışması:

- Merci !
- Mais si !
- Vous aussi ?! – Moi, aussi.

Çalışma: Həftənin günlərini təkrarlayın.

- C'est lundi ? - Oui, aujourd'hui, c'est lundi.
- C'est mardi ? - _____.
- C'est mercredi ? - _____.

Eyni zamanda tələbələrə iki samit arasında gələn [i] səsinin olduğu sözləri də təqdim etmək olar. Məsələn, dinləyin və təkrarlayın:

Possibilité.	Directeur.
Impossibilité.	Direction.
Habilité.	Diriger.

Azərbaycanlı öyrəncilər fransız dilinin samit sistemində son mövqedəki kipləşən samitlərin tələffüzü zamanı da səhvlərə yol verirlər. Adətən onlar kipləşən son səsləri tələffüz etməzlər və səhvlər edirlər:

1) Fransız dilində [d], [g] cingiltili samitləri sonda saitdən sonra gələrsə qarşıdırılır. Bu səhvləri aradan qaldırmaq üçün [d], [g] səslərini vurğulu halda uzun saitlərdən əvvəlki mövqedə vermək lazımdır:

Cette femme est blonde.

Ils descendent.

Elle met une robe chaude.

[g] kipləşən samitinin tələffüzündə edilən səhvləri düzəltmək üçün gərginliyi gücləndirmək üçün ifadəli intonasiyanın köməyi ilə təkrar çalışmalar təklif etmək olar.

Dinləyin və təkrarlayın:

Il étudie la radiologie ? Mais non, il est déjà radiologue !

Il étudie la pédagogie ? Mais non, il est déjà pédagogue !

2) Samitli anşenmanda son cingiltili samitlərin qarşıdırılması səhvlərinin aradan qaldırılmasına kömək edir. Dinləyin və təkrarlayın:

-C'est une grande entreprise ? Oui, elle est très grande.

- Nous descendons. Ils descendent aussi.

3) Bəzi feillərin indiki zamanda təkdə və cəmdə qarşıdırılması və arzu şəklinin indiki zamanı ilə xəbər şəklinin indiki zamanın qarşıdırılması. Bunu təkrar çalışmaları vasitəsilə həyata keçirmək olar və müəllim sonda [d] samitinin tələffüzünə diqqət etməyi tövsiyə edə bilər.

Elle descend. – Elles descendent.

Il perd.- Ils perdent.

4) Samiti son mövqeyə salmaq üçün heca bölgüsündən istifadə etmək olar:

grandeur-grande / heure-grande

5) Ayrılıqda götürülmüş sözlərdə, iki sait arasında götürüb son mövqedə işlətmək:

Regarder – Il regarde.

Demander – Il demande.

6) Qalxan intonasiyadan → düşən intonasiyaya:

La Hollande est grande? → Non, la Hollande n'est pas grande.

L'Irlande est grande? → Non, l'Irlande n'est pas grande.

7. [r d] samit birləşməsindən [d] samitini lal [e] saiti qarşısında işlətmək.

Dinləyin və təkrarlayın: Il est sourd. → Elle est sourde.

Il mord. → Ils mordent.

Kar-partlayışlı samitlərin son mövqedə tələffüz zamanı bəzi tələbələr samitləri gərgin tələffüz etmədikləri səbəbindən həmin səsi ana dilində mövcud olan kar samitlərlə əvəz edir və eyniləşdirirlər. Gərginliyi artırmaq üçün müəllim saitdən sonra gələn son mövqeyə diqqət edərək, təkrar çalışmalarından istifadə edə bilər. Dinləyin və təkrarlayın:

Elle est un peu sotté.

Elle est un peu petite.

Lal son samit və tələffüz edilən son samit arasında qarşılaşdırma da səhvin qarşısını alır. Dinləyin və təkrarlayın:

Le débutant – la débutante.

Le président – la présidente.

L'étudiant – l'étudiante.

Il est haut. – Elle est haute.

Intonasiya [s t] birləşməsində [t] samitinin tələffüzündə səhvin qarşısını alır. Bu məqsədlə təkrar çalışmalarından istifadə etmək olar. Dinləyin və təkrarlayın:

Tu connais cet article ? – C'est un formidable artiste !

Tu connais cet organiste ? - C'est un formidable organiste !

Burun samitlərinin tələffüzündə də səhvlər müşahidə olunur. Bu səhvlər ifadənin anlaşılıqlığına təsir edən və ya çəşqinliq yaradan səhvlər deyil.

Bəzi azərbaycanlı tələbələr tez-tez aşağıdakı tip səhvlər edirlər.(5)

Əvvəlki saitin burunlaşması səhvi- bu səhvi aradan qaldırmaq üçün müəllim eşidib-fərqləndirmə çalışması etdirə bilər. Tələbələr burun səsləri və sait + burun samitinin təşkil etdiyi ifadələri dinləyirlər. Dinləyin və təkrarlayın:

Don – donne ton-tonne

Son – sonne an – année

Caen-canne fin-fine

Dinləyin və təkrarlayın:

Le théâtre cherche des comédiens ? – Des comédiens et des comédiennes.

L'orchestre cherche des musiciens ?

Bəzi öyrəncilərdə yarım samitlərin tələffüzündə səhvlər müşahidə olunur. Onlar tələffüzdə [j] səsini əlavə edirlər. Bu səhvin qarşısını almaq üçün dodaq oyunundan istifadə olunur, yəni [i] səsindən [y] səsinə və [y] -dan [i]-yə cəld keçid yaxşı nəticə verir. Məsələn:

Lit-lu-lui si-su-suis

Pie-pu-puis lot-loue-louer

Qeyd etmək olar ki, bu tip çalışmalar fransız dili üçün xarakteristik olan dodaqlanma artikulyasiyası vərdişi qazanmağa kömək edir.

Qoşa samitlərin tələffüzündə də səhvlər müşahidə olunur, yəni öyrəncilər bu samitləri burun saitləri ilə qarışdırır və ya onları iki samit kimi tələffüz edirlər. Bu tip səhvləri aradan qaldırmaq üçün sadə samit və qoşa samitlərin qarşılaşdırıldığı çalışmalardan istifadə etmək olar. Məsələn:

Ce n'est pas moral. – C'est môme immoral.

Ce n'est pas matériel. – C'est môme immatériel.

Öyrəncilər xüsusilə şərt şəklinin indiki zamanda birinci qrup feillərin tələffüzündə səhvlər edirlər.

Tu démarres la moto ? – Je la démarrerais si je pouvais.

Tu ré pares la voiture ? – Je la réparerais si je pouvais.

Bu halda təkrar çalışmasında indiki zaman və şərt şəklinin indiki zamanı qarşılaşdırılması səhvləri aradan qaldırmağa imkan verir.

[R] samitinin tələffüzündə edilən səhvləri düzəltmək üçün fonetik əhatədən istifadə etmək olar, yəni [r] samitini onun tələffüz edilməsini asanlaşdıran fonetik kontekstdə vermək lazımdır. Məsələn: [u], [ɔ], [o] arxa sıra saitlərinin istifadəsi [R]nin tələffüzünü asanlaşdırır. Məsələn:

Le café est fort ? Ton sac est lourd ?

Le voisin est sourd ? Tu as eu des remords ?

Öyrəncilər [R]ilə samit birləşməsinə sait əlavə edir və səhvlər edilir. Məsələn: [t r] arasına [u] saiti artırılır:

Tu trouves qu'il fait froid ?

Müəllim ucadan oxudan da istifadə edə bilər və bunu xor və ya fərdi şəkildə həyata keçirə bilər. Hər öyrənci yarım samit [ɥ] və [w]-nun tələffüzünə diqqət etməklə məşq edə bilər. Daha sonra müəllim tələbədən öz ifadəsini diskə yazmağı və onu yenidən dinləməyi tələb edə bilər. Bu qayda ilə öyrənci öz ifadətməsini dinləyir və şüurlu şəkildə səhvlərini düzəldir. Bundan başqa müəllim güzgüdən də istifadə edə bilər ki, bu da dodaqların hərəkətini görməklə səhvi aradan qaldırmağa imkan verir. Bu tip səhvləri aradan qaldırmaq üçün oxu mətnini ucadan oxumağa və onu disk yazmaq təklif olunur. Bu, tələbəyə yenidən həmin mətni öz ifadəsində dinləmə imkanı verir və səhvləri aradan qaldırmağa kömək edir. Bu baxımdan öyrənci nitqindəki səhvləri müşahidə edir və öz tələffüzü üzərində işləməklə səhvləri aradan qaldırır. Video-disklərin istifadəsi səhvlərin aradan qaldırılması üçün çox əlverişlidir. Kompüterlə fərdi iş tələbəyə müstəqillik verir və onlar öz öyrənmə proseslərini müşahidə edir və öz səhvlərini aradan qaldırırlar. Sintaktik hadisələr, anşenman və liezon Azərbaycanlı tələbələrə çətinliklər yaradır və buna görə də onlar səhvlər edirlər. Bu səhvləri aradan qaldırmaq üçün səsin yerinin müəyyənləşdirilməsindən istifadə etmək arzu olunandır. Müəllim öyrəncidən lazım olan hər hansı bir tədris edilmiş səsin olduğu sözün hecasını identifikasiya etməsini tələb edə bilər. Məsələn, dinləmə üçün söz qrupu təklif olunur. Məsələn:

Leur arrivé.

Leur atterrissage.

Sur un tabouet.

Sur un chariot.

Onlar bu sözləri lövhədə yazırlar, sözləri hecalara bölürlər və hecanı yaradan səsləri identifikasiya edirlər. Hecalara bölmə öyrənciyə səhvini şüurlu şəkildə düzəltməyə imkan verir. Anşenman hadisəsi baxımından yaranan səhvləri aradan qaldırmaq üçün ucadan oxudan istifadə etmək mümkündür. Oxunun müxtəlif tərzdə həyata keçirilməsi dil öyrənən qrupların dil bilgisi səviyyəsindən asılıdır. Müəllim qrupa hər hansı bir mətni təklif edərkən, qrup üzvlərinin eyni tələffüz problemlərinin olmadığına əmin olmalıdır. Mətn çap olunmuş şəkildə hər bir tələbəyə verilir və onlar anşenman hadisəsini qeyd edirlər, sonra mətn ucadan oxunur və səhvlər müzakirə edilir. Bu məqsədlə müəllim anşenman hadisəsinə görə edilən səhvləri aradan qaldırılmasına kömək üçün lövhədə imla da yazdıra bilər. Lövhədə fonoloji imlanı yazırlar və onlar burada sadəcə anşenman hadisəsindən irəli gələn səhvləri müşahidə etmirlər, eyni zamanda səs-qrafem uyğunluğuna aid səhvləri də müşahidə edirlər (liezon, bəzi fonemlərin reduksiyası və s.). Öyrəncilər lövhədə yazılmış imlanı tələffüz edir, daha sonra müəllim qrupun digər üzvlərini lövhəyə çağırır ki, onların hansı səhvə yol verdiyini desin. Bu qaydayla öyrəncilər öz səhvlərini izah edərək düzəldirlər. Bu tip iş tələbələrə bu baxımdan müstəqillik verir. Anşenmanla bağlı edilən səhvləri aradan qaldırmaq üçün eşitmə duyumu yaradan çalışmalardan da istifadə etmək olar. Azərbaycanlı öyrəncilərin saiti anşenmanı mənimsəməsi samitli anşenmana nisbətən daha çətin olduğuna görə eşitmə və təkrarlama çalışmalarından istifadə daha yaxşı nəticə verir. Müəllim dinləmək üçün dialoq, kiçik cümlələr və ya ucadan oxumağı təklif edə bilər. Bu işi mətn üzərində də aparmaq olar. Öyrəncilərdən biri mətni oxuyur, digərləri isə onu izləyir. Əgər onlar eyni səhvi təkrarlayırsa birlikdə bu səhvi aradan qaldırma yollarını müzakirə edirlər. Cümlənin ritmik qrupa bölünməsinə yol verilən səhvləri aradan qaldırma vurğunun yerini müəyyənləşdirmə səhvlərini də düzəltməyə kömək edir. Vurğu səhvlərini aradan qaldırmada eşitmə həssaslığı yaradan çalışmalar böyük rol oynayır. Məsələn, öyrəncilər hər hansı bir dialoqa qulaq asır və vurğulu hecaların nəzərə çapdırıldığı vurğulu hecanı müəyyən edir. Əgər səhvə yol verilsə, düzgün cavabı səsləndirmək olar. Öyrəncilər cavabları müqayisə edir və öz səhvlərini düzəltmə imkanı əldə edirlər. Qısa mətnin və ya dialoqun ucadan oxusu səhvlərin düzəlişinə xeyli kömək edir. Ucadan oxunmuş mətnin təkrarı şifahi ifadə etmədə səhvlərin düzəlişində istifadə olunan yardımçı üsuldur. Bütün bu deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, fransız dilinin tədrisi zamanı azərbaycanlı öyrəncilərin tələffüz zamanı etdikləri bütün səhvləri aşağıdakı yolla aradan qaldırmaq olar:

1. Tədris prosesində öyrəncilərə daha çox müstəqillik verən dinləmə-fərqləndirmə çalışmalarından istifadə.

2. Kommunikativ çalışmalardan daha çox istifadə.

3. Video kasetlərdən istifadə.

4. Danışq səslərinin vizuallaşmasını təmin edən kompyuterdən istifadə.

Ədəbiyyat

1. Callamand M. Méthodologie de l'enseignement de la prononciation. Paris, Clé International, 181, 12p.
2. Charliac L et al... Phonétique progressive du français (Débutant) Paris, Clé International, 2003.
3. İsmayılov B.B., Amırbəkov O.A. Phonétique française. Bakou, Nurlan, 2014.
4. Charliac L et al... Phonétique progressive du français (Intermédiaire) Paris: Clé International, 2004.
5. Charliac L et al... Phonétique progressive du français (Avancé) Paris: Clé International, 2006.

DİLBAR MAHMUDOVA

The pronunciation that Azerbaijani learners make on teaching the French language and the ways of correcting them

SUMMARY

All the foreign languages which are taught, have specific difficulties. One of the difficulties in the teaching of French is to establish correct pronunciation skills. When the learners don't pronounce the sounds correctly their speeches are not fluent and the speech of the speaker is not understandable. Without knowing the phonetics of French better, it is impossible to speak in it orally. To teach the phonetics of French to the learners in an optimal way, to teach them pronunciation skills make the basis of teaching a language.

In order to establish correct pronouncing skills the phonetic exercises should be grouped :

- 1) The sounds close to those which exist in their mother-tongue.
- 2) The sounds which exist in learners' mother tongue.

On teaching French, Azerbaijani learners make a number of mistakes. Experiments show that the mistakes that are most often met in the pronunciation of Azerbaijani learners are knowledge or competence mistakes. Learners mainly make mistakes while pronouncing open-close vowels nasal vowels, half-consonants, the pronunciation of the consonants used on the last syllable, and also in liaison, enchainement, in division into rhythmic groups, syllable divisions. All these mistakes that the learners make, can be corrected by using listening-differentiating exercises, communicative exercises, video cassettes, which give them more freedom, and also by using computers which ensure the visualization of speech sounds.

Key words: open and closed vowels, rhythmic groups, revision, pronunciation

ДИЛБАР МАХМУДОВА

Ошибки в произношениях, которые делают азербайджанские ученики и пути их устранения при преподавании французского языка

РЕЗЮМЕ

Каждый изучающий иностранный язык имеет свои специфические трудности. При преподавании французского языка одна из трудностей-это проблема создания навыков правильного произношения. Когда ученики не правильно произносят слова, то их речь и не бывает плавной речь говорящего не понимается. Не зная хорошо фонетику французского языка, невозможно говорить на этом языке. Обучать учеников фонетике французского языка в оптимальной форме, развивать их навыки произношения-это основная часть обучения языка.

Чтобы создать навыки правильного произношения надо группировать упражнения.

- 1) Звуки которые близкие к звукам родного языка.
- 2) Звуки которых нету в родном языке.

При преподавании французского языка ученики делают много ошибок при произношении. Из практики видно что в произношении азербайджанских учеников встречается больше ошибок в знаниях и из-за неопытности. Ученики обычно делают ошибки в произношении открытых и закрытых гласных, носовых гласных, полусогласных, в произношении согласных в последнем слоге, а также при сцеплении и сваязывании, в разделении на ритмические группы слога делении и т.д.

Можно устранить эти ошибки, которые делают ученики при помощи дифференциальных и коммуникативных упражнений видеокассет, компьютеров, которые обеспечивают визуальность речевых звуков.

И это дает ученикам свободу в изъяснении.

Ключевые слова: открытые и закрытые гласные, ритмические группы, произношение, повторения

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Firuzə Köçərli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.**

b/m. MƏMMƏDOVA TƏRANƏ
ADU,164. R.Behbudov küç.
cavid89mehdiyev@gmail.com

**FRANSIZ DİLİNDƏ TƏKTƏRKİBLİ CÜMLƏLƏRİN STRUKTUR
NÖVÜ OLAN ADLIQ CÜMLƏLƏR VƏ ONLARIN SEMANTİK
FUNKSIONAL NÖVLƏRİ
XÜLASƏ**

Ünsiyyət prosesində istifadə olunan fikrin həcmindən, baş və ikinci dərəcəli üzvlərin iştirakından asılı olaraq müxtəlif həcmli, müxtəlif quruluşlu cümlələr işlədilir. Digər dillərdə olduğu kimi müasir fransız dilində də cümlələr quruluşuna görə iki əsas qrupa bölünür.

1. Sadə cümlələr və 2. Mürəkkəb cümlələr.

Sadə cümlələr baş və ikinci dərəcəli cümlə üzvlərinin iştirakına görə sadə müxtəsər cümlələrə və sadə geniş cümlələrə bölünür.

Dil materialları göstərir ki, bir qrup cümlələrdə hər iki baş üzv və onların tərkibliəri iştirak edirsə də, başqa bir qrup cümlələrdə isə baş üzvlərdən və onun tərkib hissələrindən yalnız biri iştirak edir. Buna görə də sadə cümlələr iki böyük qrupa bölünür. 1) Cümləyə sadə cümlələr; 2) təktərkibli sadə cümlələr.

Bu məqalədə təktərkibli cümlələr və onun struktur tiplərindən biri olan adlıq cümlələr və onun növlərindən danışılır.

Sadə cümlədə hər iki baş üzv iştirak edirsə, belə cümlələr cümləyə adlıq adlanır.

Baş üzvlərdən yalnız biri işlənen cümlələr isə təktərkibli cümlə adlanır. Təktərkibli cümlədə baş üzvlərdən biri işlənib, digər baş üzv təsəvvür belə edilmir.

Müasir fransız dilində təktərkibli cümlələrin aşağıda qeyd olunan növləri mövcuddur. 1) Adlıq cümlələr, 2) Feili cümlələr.

Feili cümlələrdən fərqli olaraq adlıq cümlələr isimlərlə, sifətlərlə, əvəzlilərlə, zərflərlə, nida ilə, sayla ifadə olunur.

Adlıq cümlələrin özü də alt qruplara bölünür:

1) Nominal, 2) nominativ, 3) affektiv, 4) xitab və s.

Bəzən adlıq cümlə ilə yarımçıq cümlələri eyniləşdirilir. Lakin, onlar bir-birindən fərqlənir. Belə ki, adlıq cümlələr özündən əvvəlki və ya sonrakı cümlədən asılı olmur. Lakin, yarımçıq cümlələrin genişlənməsi və formalaşması üçün ona mübtədə və xəbər əlavə etmək olur.

Açar sözlər: sadə cümlə, təktərkibli cümlələr, cümləyə adlıq cümlələr, feili cümlələr, yarımçıq cümlələr.

Hər bir dildə danışmaq zamanı söylənilən fikrin həcmindən, baş və ikinci dərəcəli üzvlərin iştirakından asılı olaraq müxtəlif həcmli, müxtəlif quruluşlu cümlələr

işlənilir. Başqa dillərdə olduğu kimi müasir fransız dilində də cümlələr quruluşuna görə iki əsas qrupa bölünür.

1. Sadə cümlə, 2. Mürəkkəb cümlə.

Hər bir sadə cümlənin iki baş üzvü, iki qütbü olur. Bunlardan biri mübtədə, digəri isə xəbərdir. Müxtəsər cümlələrdən fərqli olaraq geniş cümlələrdə baş üzvlərdən başqa ikinci dərəcəli üzvlər də iştirak edir.

Dil materialları göstərir ki, bir qrup cümlələrdə hər iki baş üzv onların tərkibləri iştirak edirsə də, başqa qrup cümlələrdə isə baş üzvlərdən və onun tərkiblərindən yalnız biri iştirak edir. Bu nöqtəyi nəzərdən sadə cümlələr iki böyük qrupa bölünür.

1. Cümlə tərkibli sadə cümlələr

2. Təktərkibli sadə cümlələr

Bu məqaləməzdə biz təktərkibli cümlələr və onların struktur tiplərindən biri olan adlıq cümlələr və onun növlərindən danışacağıq.

Təktərkibli cümlələr dilin sintaksisində mühüm yerlərdən birini tutur. Özünün rəngarəngliyi ilə fərqlənən təktərkibli cümlələrin quruluşu, bu cümlələrin tərkibindəki sözlərin qrammatik əlaqəsi, bu tip cümlələrdə hökm subyektinin ifadə tərzini və s. məsələlər dilçilik baxımından əsas məsələlərdəndir.

Təktərkibli cümlələr ona görə təktərkibli cümlə adlanırlar ki, onlarda baş üzvlərdən yalnız biri cümlədə iştirak edir, digər üzv isə təsəvvür belə edilmir. Əgər hətta təktərkibli cümlələrdə ikinci baş üzvü bərpa etmək istəsək də, bu ya mümkün olmur, ya da cümlə öz quruluşunu itirir.

Təktərkibli cümlənin əsas qrammatik əlaməti predikativlik və intonasiya əlamətlərinin olmasıdır. Təktərkibli cümlələrdə bir baş üzv olur və predikativlik də həmin baş üzv vasitəsilə icra olunur. İntonasiyasız deyilən hər hansı bir söz və ya sözbirləşməsi cümlə ola bilməz. Buna görə də təktərkibli cümlənin predikativliyi ilə yanaşı onun intonasiyası da olmalıdır.

Təktərkibli cümlələrdəki baş üzv cümlənin əsas quruluş özəyi olan ya mübtədanın, yaxud da xəbərin yerini tutur. Buna görə də dilçilər belə cümlələri iki yerə ayırırlar.

a. Mübtədə əsasında formalaşan təktərkibli cümlələr

b. Xəbər əsasında formalaşan təktərkibli cümlələr

Müasir fransız dilində təktərkibli cümlələrin aşağıda qeyd olunan növləri mövcuddur.

1. Adlıq cümlələr

2. Feili cümlələr

Adlıq cümlələr və onun növləri

Baş üzvü söz və ya söz birləşməsi ilə ifadə olunaraq əşyanın, hadisənin varlığını təsdiq edən cümlələrə adlıq cümlə deyilir. Adlıq cümlələrdə predmet, şəxs, proses, hadisələrin adları çəkilir və beləliklə xüsusi intonasiya ilə deyilərək onların mövcud olduqları bildirilir. Sözlər və söz birləşmələri müəyyən mətn daxilində işləndikdə, xüsusi intonasiya ilə deyildikdə adlıq cümlələrə çevrilir. Feili cümlələrdən fərqli

olaraq adlıq cümlələr isimlərlə, sifətlərlə, əvəzliliklərlə, zərflərlə, nida ilə, sayla ifadə olunur. (3, 280).

Məs: Juillet. Baccalauréat. Paul découvre le Quartier Latin. Écrit-oral.

(Paul Vaillant Couturier)

Adlıq cümlələrdə adları sadalanan əşya, hadisə cümlənin subyekti, onların müəyyən intonasiya ilə deyilməsi isə onun predikativliyidir. Adlıq cümlələrdə predikativlik əsas etibarilə intonasiyanın yardımı ilə yaranır.

Adlıq cümlələrdə xəbər iştirak etmədiyi üçün xəbər əsasında formalaşan təktərkiibli feili cümlələrdən fərqli olaraq şəxs və zaman kateqoriyasını bildirən qrammatik göstəricilər nəzərə çarpmır. Lakin, əşya və hadisələr müəyyən məkan daxilində mövcud olduğu üçün adlıq cümlələrdə adı çəkilən əşyanın, hadisənin mövcudluğu indiki zamana aid olur, keçmiş və gələcək zamana aid ola bilmir.

Məs: On quittait Paris. Un Paris de printemps, sale et pluvieux. (P Vaillant Couturier).

Misaldan göründüyü kimi, adlıq cümlədən əvvəl gələn cümlənin zamanı imparfait (bitməmiş keçmiş zaman) zamanında işlənsə də, adlıq cümlədəki təsvir müasirləşərək indiki zamana uyğun gəlir. Müəyyən mətn daxilində işlənən adlıq cümlələri keçmiş və ya gələcək zamana aid etdikdə cümlə öz quruluşunu dəyişərək cümlə təktərkiibli cümləyə çevrilir.

Müasir fransız dilində adlıq cümlələrin aşağıdakı semantik funksional növləri vardır: 1) Nominal, 2) Nominativ, 3) affektiv emosional, 4) xitab və s.

1. Əşya, hadisə, proseslərin adı çəkilən və beləliklə də onların mövcudluğunu ifadə edərək təsdiq edən cümlələr. Fransız dilində belə cümlələr “proposition nominale proprement dite” adlanır. Məs : L’hiver. Les grands froids. Les longues nuits.

2. Şeirdə, bədii təsvirlərdə, elanlarda, başlıqlarda adlıq cümlə şəklində işlənən söz və ifadələr. Belə cümlələrdə əşyanın, şəxsin adı çəkilir, lakin onların varlığı, mövcudluğu təsdiq olunmur.

Məs: Amour sacré de la patrie,

Conduis, soutiens, nos bras vengeurs,

Liberté, liberté chérie,

Combats avec tes défenseurs.

Elle prit l’annuaire de la Marine, qu’elle avait toujours sous la main, et chercha: «Bonassot.-Toulon. – Né en 1851. – Elève-commissaire en 1871, sous commissaire en 1875 (5, p.67).

Mon guide, parfois levait les yeux et murmurait: «Triste temps ! Boulogne – sur Mer, 22 janvier. On nous écrit. (5, p.71)

Fransız dilində belə cümlələr “proposition nominative” adlanır.

3) Predmet, hadisə, proseslərin adlarının çəkilməsi ilə yanaşı onlara qarşı danışanın emosional münasibətlərini və ya reallığı ifadə edən faktlara onun fikir

yürütməsini bildirən cümlələr. Belə cümlələr a) əmr, b) arzu, c) hissiyat ifadə edirlər.
Məs: 1) En avant ! Nom d'un nom ! Á l'assaut ! Mes enfants ! (5, p.153)

2) Alors, il commanda : « En route ! » (5, p.130)

3) Mais tu es folle ? Un autre enfants? Mais non, par exemple ! (5, p.87)

4) Vous connaissez, je crois, Mme d'Etrelles? Oui, c'est une de mes amies.
Quelle charmante femme! (5, p.59.)

5) Tiens! Comment!vous voilà! Quelle bonne surprise.

Cümlələrdən göründüyü kimi 1-ci və 2-ci cümlə əmr, 3-cü cümlə arzu cümləsi, 4-cü və 5-ci cümlələr isə hissiyyatı, emosiyanı, heyranlığı ifadə edirlər. Belə cümlələr “proposition affective” adlanır.

4) Salamlaşma və vidalaşma ifadə edən cümlələr. Belə cümlələr “propositions – formules de salutations” adlanır. Bu cümlələr “bonjour”, “merci”, “au revoir”, “adieu” və s. sözlərlə ifadə olunur.

Məs: Je la prit dans ses bras et l'embrassa en répétant: “Bonjour maman”. (5, p.160)

Puis soudain, craignant peut être de me gêner, elle me dit: Merci et s'en alla. (5, p.97).

5) Dialoqda təsdiqliyi və inkarlığı ifadə edən adlıq cümlələr. Belə cümlələr «Proposition exprimant l'affirmation ou la négation dans le dialogue. » adlanır.

Bu cümlələr oui-bəli; non-xeyir, yox; si-əlbəttə ki; certainement-doğrudan sözləri ilə ifadə olunur.

Məs: Je lui tendit les deux mains: “Oui, certainement, mon ami.” (5, p.58)

Rien de neuf au ministère ?

- Si, une grande nouvelle : encore un ferblantier nommé sous-chef. (5,p.87)

Boule de Suif répondit sèchement : « Non, Monsieur ». (5, p.53)

6) Xitab və ya söz cümlə. Belə cümlələr “mots mis en apostrophe” adlanır və nominativ cümlələrə yaxınlaşır. Belə ki, belə cümlələr müraciət etdikləri şəxsin adını çəkməyə xidmət edirlər.

Məs: La vieille poussa la porte et l'appela:

« Hé! Nicolas! (5, p.198)

Xitablar ən çox dialoqlarda, bəzən monoloqlarda da işlənir və müraciət bildirir.
Məs : Bonjour, monsieur le Menuisier. (p.202)

Yuxarıda göstərdiyimiz misallardan görünür ki, adlıq cümlələrdə adətən hadisə, proses və əşyaların yeri, zamanı, şəraiti təsvir olunur və sonrakı şərh və hadisələr üçün bir növ başlanğıc olur.

İfadə tərzinə və mənasına görə müasir fransız dilindəki adlıq cümlələr Azərbaycan dilindəki adlıq cümlələrdən fərqlənir. Hər iki dildə adlıq cümlələr intonasiya sayəsində cümlə kimi ifadə olunan, lakin qrammatik cəhətdən cümlə kimi formalaşsa da bitmiş bir fikri ifadə edə bilən sözlər və söz birləşmələridir.

Məs: L'été 1942. L'occupation. (Laffitte)

Adlıq cümlələrdə qrammatik şəxs olmur. Danışan özü və dinləyən haqqında deyil, müəyyən əşya və hadisə haqqında məlumat verir. Məs:

Voici notre chaumière. Quel bonheur ! Joie ! Salut ! Ce malheur !

Adlıq cümlələr mətndə, dialoqda, bir sözlə ifadə olunan yarımçıq cümlələrə də oxşayır. Lakin, onlardan fərqli olaraq adlıq cümlə müstəqil vahiddir və məzmununun formalaşması üçün özündən əvvəlki cümlələrdən asılı olmur. Yarımçıq cümlələrin genişlənməsi üçün, onun cümlə kimi formalaşması üçün ona mübtədə və xəbər əlavə etmək olur və ya əvvəlki cümlədən aydın olur. Müqayisə edək:

Le père ! Le père ! ...Le connais-tu ?Le père ?

-Non, n'est-ce pas ? Eh bien ? Alors ? (5, p.188)

Quel soulagement ! Quelle joie ! Quelle délivrance !

Ah ! Mon Dieu ! Mes pauvres enfants ! Elle ne voulait rien boire, rien manger, se coucha et tout aussitôt dormit. (5, p.152)

Verilmiş cümlələrdə predikativlik və intonasiya olsa da, xəbər yoxdur, heç təsəvvür etmək də mümkün deyil. Ona görə də bu cümlələr adlıq cümlə hesab edilirlər. Lakin, məsələn aşağıdakı dialoqa diqqət edək:

«Ne vous avait-on pas donné l'ordre d'atteler pour huit heures ?

- Ah bien oui, mais on m'en a donné un autre depuis.

- Lequel ?

- De ne pas atteler du tout.

- Qui vous a donné cet ordre ?

- Ma foi ! Le commandant prussien.

- Pourquoi ?

- Je n'en sais rien. Allez lui demander. On me défend d'atteler, moi, je n'attelle pas . Voilà.

- C'est lui-même qui vous a dit cela ?

- Non, Monsieur ! C'est l'aubergiste qui m'a donné l'ordre de sa part.

- Quand ça ?

- Hier soir, comme j'allais me coucher ».

Bu dialoqda “lequel”, “ma foi ! », « Le commandant prussien », « pourquoi », quand ça », « hier soir» sözləri yarımçıq cümlələrdir, çünki bu sözlərin xəbərini verilən suallardan tapıb yerinə qoymaq olur. Ona görə də bu cümlələr yarımçıq və ya elliptik cümlə adlanırlar.

Bütün bu deyilənlərdən aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar:

1. Qrammatik quruluşuna görə sadə cümlələr cümləquruluşlu və təktərkibli cümlələrə bölünürlər.

2. Bədii ədəbiyyatdan və canlı danışiq dilindən toplanan misallar göstərir ki, bütün təktərkibli cümlələri baş üzvün iştirakına görə iki yere bölmək olar : Adlıq cümlələr və feili cümlələr.

3. Fransız dilində adlıq cümlələr isim, sifət, say, əvəzlik, zərf, nida ilə ifadə olunurlar.

4. Müəyyən mətn daxilində işlənən adlıq cümlələrdə adı çəkilən bu və ya digər əşyanın, hadisənin varlığı, mövcudluğu indiki zamana aid olur.

5. Adlıq cümlələr əsas dialoqlarda işlənirlər.

6. Adlıq cümlələr mətndə, dialoqda bir sözlə ifadə olunan yarımçıq cümlələrə oxşasalar da, onlardan fərqlənir. Belə ki, adlıq cümlənin məzmununun formalaşması üçün özündən əvvəlki cümlələrdən asılı olmur. Lakin, yarımçıq cümlələrdə onların genişlənməsi və cümlə kimi formalaşması üçün ona mübtədə və xəbər əlavə etmək olur və ya əvvəlki cümlədən aydın olur.

7. Fransız dilində adlıq cümlələr nominal, nominativ, affektiv, xitab və s. kimi növlərə bölünür.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Maurice Qrevisse, Le bon usage, huitième édition. Paris, 1964.
2. Azərbaycan dilinin sintaksisinə dair tədqiqatlar. Bakı, 1963.
3. E.K. Nikolskaya, T.Y. Goldenberg. "Grammaire française". Moscou, 1982.
4. N. Steinberg. "Grammaire française". II partie. Leningrad, 1972.
5. Guy de Maupassant, Contes et nouvelles choisies. Moscou, 1976.

Tarana Mammedova

NAME SENTENCES AND THEIR SEMANTIC FUNCTIONAL TYPES, WHICH ARE STRUCTURAL TYPES OF SINGLE-SENTENCED SENTENCES IN FRENCH LANGUAGE

S U M M A R Y

Keywords: simple sentence, one-sentence sentences, double-sentence sentences, noun sentences, verb sentences, incomplete sentences.

Depending on the amount of thought used in the communication process, the presence of primary and secondary members, sentences of different sizes and different structures are used. In modern French, as in other languages, sentences are divided into two main groups according to their structure. 1) Simple sentences, 2) compound sentences.

Simple sentences are divided into simple short sentences and simple wide sentences according to the presence of primary and secondary sentence members.

Linguistic materials show that although one group of sentences includes both the main clauses and their components, another group of sentences contains only one of the main clauses and its components. Therefore, simple sentences are divided into two main groups. 1) Simple sentences with two; 2) one-syllable simple sentences parts.

This article deals with one-syllable sentences and noun sentences and their types, which are one of its structural types. Such sentences are called double-sentence sentence if both main parts are present in a simple sentence.

Sentences in which only one of the main clauses is used are called one – syllable sentences. In modern French, there are the following types of one-syllable sentences.

1) Noun sentences. 2) verb sentences.

Unlike verb sentences, noun sentences are expressed by nouns, adjectives, pronouns, adverbs, exclamations, numbers. Nominal sentences themselves are divided into subgroups.

1) Nominal; 2) Normative; 3) Affective; 4) Adresse.

Sometimes incomplete sentences are equated with noun sentences. However, they differ from each other. Thus, noun sentences do not depend on the sentence before or after them.

ТАРАНА МАММАДОВА

**ИМЕННЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ И ИХ СЕМАНТИЧЕСКИЕ
ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ТИПЫ, КОТОРЫЕ ЯВЛЯЮТСЯ
СТРУКТУРНЫМИ ВИДАМИ ОДИНОЧНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ НА
ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ**

Резюме

Ключевые слова: простые предложения, предложения из одного предложения из двух предложений, предложения с существительными предложения с глаголами, неполные предложения.

В зависимости от объема мысли, используемого в процессе общения, наличия первичных и вторичных членов, используются предложения разного размера и структуры.

Как в других языках и в современном французском языке предложения делятся на две основные группы в соответствии с их структурой.

1. Простые предложения. 2. Сложные предложения.

Простые предложения делятся на простые короткие предложения и широкие предложения в зависимости от наличия первичных и вторичных членов предложения.

Лингвистический материал показывает что, хотя одна группа предложений содержит как основные предложения, так и их компоненты, другая группа предложений содержит только одно из основных предложения делятся на две основные группы.

1. Двойные простые предложения.

2. Простых простых предложения.

В этой статье рассматривается одинарное предложение и один из его структурных типов, именные предложения и их типы.

Если в простом предложении присутствуют оба основных предложения, такие предложения называются двойными предложениями. Предложение, в котором используется только одно из основных предложений, называется

составным предложением. Если одно из основных предложений используется в одном предложении, другое главное предложение даже не вообразится.

В Современном французском языке существуют следующие типы предложений единственного числа; предложения существительного 2 предложения глагола. В отличие от глагольных предложений, именные предложения выражаются существительными, прилагательными, местоимениями, наречиями, числами.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Teybə Cəlilova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

İLAHƏ BAYRAMOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
Rəşid Behbudov, 134
ilahe.314@mail.ru

POSITİV SİFƏTİN ƏSAS FORMASI KİMİ

Xülasə

Məqalədə alman və Azərbaycan dillərində sifətlərin müqayisə dərəcəsi araşdırılır. Hər bir nitq hissəsinin ilkin, yəni nominal forması olur. İsimlər üçün bu Adlıq hal forması, fellər üçün isə məsdər formasıdır. Sifətlər üçün isə bu pozitiv formadır. Bəzi müəlliflər bunu adi, əsas forma kimi, bəziləri də adi dərəcə kimi qəbul edirlər. Bu məqalədə bu haqda mübahisəli fikirlərə toxunulmuşdur.

Dilin hansı dil ailəsinə və ya qrupuna aid olmasından asılı olmayaraq sifətin komparativlik sahəsinin baza hissəsini təşkil edən pozitiv/adi dərəcə universal xüsusiyyətə malikdir və hər bir dil üçün səciyyəvidir.

Positiv sifətin müqayisə dərəcələri arasında əsas dərəcədir. İki eynicinsli əlamətin müqayisəsində əsas dərəcə hesab edilən pozitiv əlamət və keyfiyyətlər arasında bərabərliyin ifadəsinə xidmət edir.

Sifətə xas semantik xüsusiyyət komparativlik sahəsində onun əsas dərəcəsində pozitivdə ifadə olunduğu halda, digər müqayisə dərəcələri ilə bağlı keyfiyyət və əlamətin kəmiyyət dəyişiklikləri baza komponentin əsasında formalaşır.

Elə bu səbəbdən də müasir dilçilər arasında sifətin adi dərəcəsi barəsində müəyyən fikir birliyi yoxdur. Bəziləri sifətin dərəcələrinin təsnifində adi dərəcəni birinci olaraq göstərirlər, bəziləri isə bunu sifət dərəcəsi kimi deyil, bir çıxış nöqtəsi kimi izah edir. Elə buna görə də adi dərəcə sifətin müqayisə dərəcələrinə aid edilmir.

Bu da onu göstərir ki, adi dərəcənin mütləq hüdudu yoxdur. Bu dərəcənin şəkli əlaməti də yoxdur. Odur ki, dərəcə əlaməti olmayan bütün sifətlər adi dərəcədə hesab olunur. Bəzən bu dərəcəyə sıfır dərəcə də deyilir.

Açar sözlər: *sifət, sifətin dərəcələri, komparativ, pozitiv, dərəcələnmə, semantik sahə*

Sifətlərin dərəcələrə görə dəyişməsi onların hansı semantik əlamət xüsusiyyətinə aid qrupa (keyfiyyət, nisbilik, mənsubiyyət) daxil olmaları ilə bağlı hadisədir. Bu xüsusiyyət əsasən, keyfiyyət bildirən sifətlərə aiddir. Məs.: die schöne Stadt, die schönere Stadt, die schönste Stadt.

Adi dərəcədə olan sifətlər əşyanın digər predmetlərə münasibətini bildirmir, lakin komparativlik sahəsinin baza komponenti kimi digər dərəcələrin müəyyənləşdirilməsində həlledici rol oynayır. Məhz norma kimi qəbul edilmiş sifətin bu əsas formasından çıxış edilərək sifətin ifadə etdiyi əlamət və keyfiyyətin digər

dərəcə xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirilir. Ona görə də həm alman, həm də Azərbaycan dillərində sifətin bu forması onun komparativlik sahəsində əsas konstituent kimi çıxış edir. Bu formanın varlığı digər dərəcə formalarının varlığını təmin edir. Məs.: göy-göyümtül-gömgöy, turş-turştəhər-tumturş, hoch-höher-am höchsten (der, die, das höchste), streng-strenger-am strengsten (der, die das strengste) və s.

Nümunələrdən aydın olur ki, müqayisə olunan Azərbaycan və alman dillərində sifətin müqayisə dərəcələri sintetik və analitik üsullarla yaradılsa da adi formanın ifadə olunmasında bunlardan istifadə olunmur. Belə vəziyyətdə əlamət və keyfiyyət sifətin özü ilə ifadə olunur. Daha doğrusu əşya və hadisəyə xas əlamət və keyfiyyət abstrakt şəkildə sifətin mənasında öz ifadəsini tapır. Məs.: Der Mantel ist kurz. Paltó qısadır.

Hər iki dildə paltonun əlamətini ifadə edən “qısa/kurz” sifəti danışanın bu əlaməti bildirmək üçün qəbul etdiyi abstrakt mənadır.

W.Jung hesab edir ki, sifətin əsas forması (Grundform) komparativlik sahəsinin əsas dərəcəsidir. (Grundstufe) (6, s.172) Sifətin bu dərəcəsi müqayisə olunan əşyalarda əlamətin bərabərliyini göstərir. Bu məqsədlə alman dilində “so ... wie”, “ebenso ... wie” müqayisə ifadə edən sözlərdən istifadə olunur. Məs.: Die Produktion ist so groß wie im vorigen Jahr. (Məhsul keçən ildəki kimi yüksəkdir) Burada danışan “groß” sifətini “so ... wie ” müqayisə bildirən sözlərlə əlaqələndirərək, “so groß wie” ifadəsindən istifadə etmişdir. Cümlədə danışan anla əvvəlki ildəki istehsal əlamətinin kəmiyyətə eyni dərəcədə yüksək olduğu fikri ifadə olunmuşdur. “groß” sifəti əlamətin eyni formada, yəni dəyişməz olduğunu əks etdirir. W.Jungdan fərqli olaraq Duden qrammatikasında sifətin adi forması ilə işlənən müqayisə sözlərinə “ebenso, genauso, geradeso” və s. sözlərini də əlavə etmişdir. Eyni cinsli əşyalara xas iki əlamətin eyni dərəcəsi qeyd olunan bu müqayisə sözləri ilə ifadə olunur. Məs.: Er ist ebenso dumm wie Karl. O, Karl kimi (tək) səfehdir.

Əşyaların əlamətləri arasında dərəcə bərabərliyi inkar edilə bilər. Məs.: Er ist nicht so dumm, wie Karl. Meine Mutter kocht leider nicht so gut wie meine Oma. Bu zaman nicht inkar sözü “so” hissəciyindən əvvəl durur.

Dil materialının təhlili göstərir ki, Azərbaycan dilində bu cür cümlələrdə inkar sözü sifətdən sonra işlənir. Məs.: O, Karl kimi səfeh deyil.

İstər Azərbaycan dilində, istərsə də alman dilində belə müqayisədə fərq onu deməyə əsas verir ki, müqayisə olunanların hər ikisi səfehdir. Lakin onun səfehlik xüsusiyyəti Karlla müqayisədə ya dinamik yüksəkliyə və ya zəifliyə malikdir. Lakin bu heç də o demək deyil ki, onlardan hər hansı biri “səfeh və ağıllı” qarşıdurmasında “ağıllı” əlamətinə yaxınlaşır və onunla müqayisə sahəsi yaradır. Ona görə də qeyd olunan cümləni “Karl ağıllıdır” kimi verilməsi gerçəkliyi əks etdirmir.

Duden qrammatikasında qeyd olunur ki, alman dilində formal xüsusiyyətli müqayisələrdə “so” hissəciyi işlənməyə də bilər. Er ist (so) hart wie Stahl; (O, polad

kimi möhkəmdir.) So kalt wie Eis. (Buz kimi soyuq) Schlau wie ein Fuchs (Tülkü kimi hiyləgər)

Bu strukturun dəyişdirilmiş formasına poetik ifadədə rast gəlinir. Məs.: „wie Schnee so weiß“

Y.Şendels hesab edir ki, əsas dərəcə adətən heç bir müqayisə göstərmir. (10, s.197) Lakin onun bu fikri ilə razılaşmaq olmur, çünki əsas dərəcənin (adi dərəcənin) özü də müqayisələr sayəsində bəlli olur. Həmin əsərdə daha sonra qeyd olunur ki, pozitiv əsas dərəcəni yaradır və o, iki əlamətin müqayisəsində ya bərabərliyi, ya da qeyri bərabərliyi (inkar sözü ilə) ifadə edir. Ancaq müqayisə bildirməsi üçün alman dilində pozitiv müqayisə bağlayıcıları ilə işlənməlidir. Məs.: Unsere Produktion ist so groß wie die des zugehörigen Werkes.

“doppelt, dreifach, dreimal + so + sifət” strukturlu ifadələrdə müqayisənin ifadəsi üçün hər iki müqayisə sözünün „wie“ və „als“ işlənməsi düzgün hesab edilə bilər: doppelt groß wie/als. Burada eynicinsli əlamətlərdən birinin digərində iqiqat yüksək olduğu nəzərə çarpdırılır. Daha doğrusu, əlamətin kəmiyyətə qeyri-bərabərliyi məlum olur. Məs.: Meine Wohnung ist doppelt so groß wie / als deine. (Mənim mənzilim sənin mənzilindən iki dəfə böyükdür.) Əlbəttə, burada əşyaya xas keyfiyyətin kəmiyyət göstəriciləri arasında fərq vardır. Təhlil göstərir ki, bəzi hallarda sifət hər iki dildə əşya və hadisənin əlamətindəki kəmiyyət dəyişikliyi bildirmək üçün istifadə olunsa da, o, əlamətin kəmiyyətə aşağı və ya yüksək olduğunu deyil, bərabərliyi göstərir. Yəni sifət pozitivdə işlənir. Müqayisədə “bərabərlik” deyərkən “elə”, “onun kimi” vasitəsi ilə keyfiyyətdəki kəmiyyət göstəricisi müəyyənləşir. Ancaq əlamətlərin müqayisəsində iki mümkün qeyri bərabərlik vəziyyəti “ondan çox” və ya “ondan az”-la ifadə olunur. Bu da onu göstərir ki, müqayisə sahəsinə daxil olan iki əlamət və keyfiyyətdən biri digərindən müəyyən zaman kəsiyində ya yüksək, ya da aşağı ola bilər. Əlbəttə müqayisə müstəvidə keyfiyyətin kəmiyyət göstəricilərinin yaxınlaşaraq eyniləşmə nöqtəsi (çoxun azalması, azın çoxalması) bu müqayisədə bərabərliyi fərqi neytrallaşmasını göstərir. Yəni, əlamətin bərabərlik nöqtəsi a, müqayisə etdiyimiz əlamət isə b ilə işarə olunarsa, bu zaman əlamət və keyfiyyətin müqayisəsinin nəticəsində a=b neytrallaşma formulunu əldə etmiş olur.

Germanistikanın tədqiqi sahəsində xüsusi xidmətləri olan O.Yespersen sifətin komparativlik sahəsinin əsasını təşkil edən sifətin müqayisə dərəcələrindən danışarkən adi dərəcəni (positiv) müqayisə dərəcələri sırasına daxil edilməsi fikrinə qarşı çıxır. O qeyd edir ki, əksər qrammatika kitablarında bir qayda olaraq, sifətin adi, müqayisə və üstünlük adı altında üç dərəcəsi olduğu göstərilir. Lakin bu sistemə məntiqi nöqtəyi-nəzərdən daha diqqətlə baxdıqda, hər şeydən əvvəl, “adi dərəcə”ni “müqayisə dərəcəsi” adlandırmaq mümkün olmadığı haqqında çox da fikirləşmək tələb olunmur, çünki əgər ata “qoca”, kitaba “köhnə” desək, onda onları biz başqa at və yaxud kitabla müqayisə etmirik.

Bununla da O.Espersen bir daha vurğulayır ki, komparativlik sahəsinin konstituentləri eynicinsli olmalıdır. Deməli, eynicinsli əşya və hadisələr bir-biri ilə eynicinsli əlamətə görə ya bərabər, ya da qeyri-bərabər olur. Bu oxşarlıq və ya fərq müəyyən əlamətin nisbi dərəcə sahəsini yaradır.

Komparativlik sahəsində təyin olunanın yeni keyfiyyəti əşyaya xas çıxış əlamətini əvəz edir. Çıxış vəziyyəti deyərkən ilk öncə əlamət və keyfiyyətin sifətin əsas formasındakı (Positivdəki) vəziyyəti nəzərdə tutulur. Şübhəsiz ki, dildə komparativlik sahəsi müxtəlif səviyyələrdə özünü göstərir. Bu mənada belə bir fikirlə də razılaşmaq lazımdır ki, ümumi komparativlik sifətlərin müqayisə dərəcələrinin formaları ilə ifadə olunan komparativlikdən əsaslı şəkildə fərqlənir.

L.R.Zinder, T.V.Stroyevanın qeyd etdiyi kimi alman dilində sifəti xarakterizə edən qrammatik kateqoriyalardan biri də müqayisə dərəcələri kateqoriyasıdır. Bu da özünü üç dərəcədə: adi dərəcə, müqayisə dərəcəsi, üstünlük dərəcəsinə göstərir. Onların fikrincə, adi dərəcədə sifət əlaməti mütləq şəkildə digər əşyaların əlaməti ilə müqayisə olunmadan bildirir.

Hər iki müqayisə olunan dildə sifətin hansı qrupa (dərəcələnmə və dərəcələnməyən) aid olmasından asılı olmayaraq onların hər biri pozitivdə işlənərək, əşya və hadisənin əlamət və keyfiyyətini adi formada olduğunu göstərir. Semantik nisbilik nöqtəyi-nəzərdən materialla əlaqəli əlamət bildirən sifətlər keyfiyyət bildirir və əsl sifətlərdir (qualitativ). (7, s. 147) Qaydaya əsasən, bu qəbildən olan sifətlər dərəcələnmirlər. Məs.: hölzerne Bank (taxta oturacaq), goldene Uhr (qızıl saat). Bu ifadələrdəki “hölzern və golden” sifətlərində əsas morfemlərin semantikasi iki əşya arasında münasibəti bildirmir. Burada sifətlə əşya arasında xarici deyil, daxili münasibət mövcuddur. Daha doğrusu, bu birləşmələrdə “Holz və Gold” heç də fərqli əşya kimi nəzərdə tutulmur, necə ki “Bank” və “Uhr”. Holz və Gold oturacağı və saatın düzəldilmə materialını bildirir və təyin etdikləri əşyalarla sıx əlaqədə olur. V.Admoni hesab edir ki, müəyyən məfhumu təyin edən, lakin dərəcələrə bölünməyən sifətlər (tot, blind) dərəcəyə görə dəyişmir. Alman dilində işlənən sifətlərin təhlilinə əsasən demək olar ki, aşağıda qeyd olunan sifətlər ümumən dərəcələnməyən sifətlər qrupuna daxildir. Blind, blöd (qanmaz), dicht, echt, fest, fett, feucht, glatt, heiß, laut, leicht, leise, mild, müde, nett, rasch, sanft, satt, schlecht, spitz, stolz, tot, weise, wild, zart. Lakin məcazi mənada işlənərkən qayda pozulur. Məs.: Du bist mir der toteste Gesell. Ich bin toter als alle ihre Toten.

İstər birinci, istərsə də ikinci cümlələrdə “tot” sifəti məcazi mənə ifadə etdiyindən dərəcələnməmişdir. (“tote” – superlativ dərəcəsinə, “toter” isə komparativ dərəcəsinə).

Positiv sifətin müqayisə dərəcələri arasında əsas dərəcədir (Grundstufe) (5, s.272) İki eynicinsli əlamətin müqayisəsində əsas dərəcə hesab edilən pozitiv əlamət və keyfiyyətlər arasında bərabərliyin ifadəsinə xidmət edir. R.Konrad da sifətin pozitiv forması haqqında fikrini belə ümumiləşdirir ki, sifətin bu əsas forması (Grundform) sifətin komparativliyinin əsasını təşkil edir. “wie” müqayisə sözündən

istifadə olunmaqla pozitivlə müqayisədə əşyalar bir-birilə bərabər səviyyədə qarşılaşdırılır. Məs.: Dieses Buch ist ebenso neu wie das erste. (Bu kitab da birinci kimi yenidir.) Müqayisə olunan keyfiyyət kəmiyyətə ya azalaraq, ya da artaraq elə bir nöqtədə kəşisir ki, bu nöqtə əlamət və keyfiyyətlərin bərabərlik nöqtəsi hesab edilir. Məs.: Meine Mutter ist so alt wie deine. Bu cümlə “Deine Mutter ist so alt wie meine” kimi də ifadə olunduqda, cümlənin strukturu dəyişsə də, müqayisə olunanların əlaməti dəyişməz olaraq qalır. Belə vəziyyətdə əlamət və keyfiyyət ifadə edən sifət “so ... wie” bağlayıcısının komponentləri arasında pozitivdə işlənir. Alman dilində əlamətin qeyri-bərabərliyi ifadə olunduqda sifət inkarda işlənir. Məs.: Berlin ist nicht so groß wie Berlin. (Bonn Berlin kimi böyük deyil.) Burada groß əlamətin kəmiyyətə fərqli olduğunu bildirsə də, pozitivdə işlənmişdir.

Alman dilçiliyində sifətin dərəcə xüsusiyyətlərini şərh edən Y.Şendels qeyd edir ki, elə sifətlər var ki, onlar dərəcəyə görə dəyişməz qalır, yəni sifətin əsas forması kimi pozitivdə işlənir. Buraya müxtəlif əlamət və keyfiyyət xüsusiyyətlərinə aid sifətlər daxildir. Məs.: gestrig, heutig, jährlich, täglich, stählern, seiden, wollen, englisch, russisch, deutsch, aserbajdschanisch, taub, stumm, blind, tot, ganz, lila, rosa, orange və s. **(10, s.196)**

Q.Helbigin qeyd etdiyi kimi məcazi mənada işlənən bəzi əşyanın materialını bildirən kvalitativ sifətlər cümlədə predikativ kimi də işləyə bilər. Məs.: Sein Wille ist eisern. (Wie aus Eisen.) **(5, s.281)**

Beləliklə, attribut kimi işləyərkən dəyişkən, lakin dərəcələnməyən sifətlərə aid etmək olar:

- aidyyət bildirən sifətlər. Die staatliche Arztpraxis (ärztlich, schulisch, betrieblich və s.)
- mənşə əlamətini bildirən sifətlər: der bulgarische Wein, die südamerikanischen Indianer və s.
- zaman və məkan əlamətini ifadə edən sifətlər: gestrig, heutig, hiesig, dortig və s.
- sıra sayları: der zehnte Jahrestag, das hundertste Experiment və s. **(5, s.281)**

Nümunələrdən aydın olur ki, bu cür sifətlər əsasən pozitivdə işlənir. Yalnız həmin sifətlər məcazi mənada işləndiyi halda, dərəcələnə bilər.

Bəzən də adi danışmada sifətin pozitiv formasından mənəni ekspressiv qüvvələndirilməsi məqsədi üçün istifadə olunur. Məs.:

Mein liebes, liebes Mädchen

Der viele, viele Schnee,

Die lange, lange Straße lang.

Bu funksiyada sifət (eyni) təkrarlanır. (liebes, liebes)

“mehr als + sifət” birləşməsində **(10, s.199-200)** sifətin pozitiv forması mənəsinə görə komparativə yaxınlaşır. Məs.: Ich bin mehr als satt.

Positivdə işləyən -haft, -isch, -ig suffiksli düzəltmə sifətlərin öz mənalarında müqayisə ifadə olunur. Məs.: “eine bärenhafte Gestalt”, “mein bärischer, bulliger Onkel”.

Sifətə xas semantik xüsusiyyət komparativlik sahəsində onun əsas dərəcəsində pozitivdə ifadə olunduğu halda, digər müqayisə dərəcələri ilə bağlı keyfiyyət və əlamətin kəmiyyət dəyişiklikləri baza komponentin əsasında formalaşır. Məs.:

1. Bütün bu uzaq xatirələr bir ılıqlıq gətirdi; bir sevinc gətirdi; Mahmud o ağ çiçəyin ətrini duydu, o isti təndir çörəyinin iyini və dadını hiss etdi, o cıqqılı cücənin həyatdakı ilk civiltisini eşitdi və bu vaxt ...

2. Ziyad xan ən gizli işləri, ən böyük etibar tələb edən tədbirləri Bayandur bəyin əli ilə görürdü.

Bu iki cümlədən birincisində əşya və hadisəyə aid keyfiyyətin kəmiyyət göstəricilərini (uzaq, ağ, isti, cıqqılı, ilk) bildirən sifətlər pozitivdə işlənmişdir. İkinci cümlədə isə “ən gizli”, “ən böyük” sifətləri birincilərdən fərqli olaraq, çoxaltma dərəcəsində verilmişdir. Bunun üçün dilin qrammatik sistemə uyğun olaraq, sifətlərin (gizli, böyük) baza komponentindən və “ən” ədatından istifadə olunmuşdur.

Azərbaycan dilində sifətin dərəcə kateqoriyasını təhlil edən O.Musayev hesab edir ki, Azərbaycan dilində bir sıra dillərdə olduğu kimi (məs. ingilis dili), sifət adi dərəcədə xüsusi ifadə vasitəsinə malik olmur. Lakin eyni keyfiyyətə malik əşyaları müqayisə edərkən kimi analitik morfemindən istifadə edilir. Bu morfem adi dərəcədə olan sifətin qarşısında işlədilir. Məs.: Bu roman o roman kimi maraqlı deyil. Bu küçə bizim küçə kimi geniş və işıqlıdır. və s.

M.Hüseynzadə isə özünün 2007-ci il nəşri olan “Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya” əsərində qeyd edir ki, adi dərəcə həm məzmun, həm də şəkildə başqa dərəcələrdən onunla fərqlənir ki, o bütün dərəcələr üçün meyar hesab olunur. Sifətlər öz adi vəziyyətində normal keyfiyyət, əlamət, rəng və sairə ifadə edir. Başqa dərəcələr həmin adi vəziyyətə görə müxtəlif adlar daşıyır; yəni onlar şəkil, həm də məzmunca adi dərəcədən fərqlənir. Deməli, adi dərəcədə sifətin təyinlik dərəcəsi də adi halda olur: böyük dağ, böyük şəhər, böyük qardaş (1, s.79) Ona görə də M.Hüseynzadə göstərir ki, adi dərəcə həm məzmun, həm də şəkildə başqa dərəcələrdən onunla fərqlənir ki, bu bütün dərəcələr üçün meyar hesab olunur.

Lakin bu izahatda aydın olmayan odur ki, müəllif keyfiyyət və əlamət göstəricisinin, komparativlik sahəsində onun sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi mexanizmini açmır, daha doğrusu “böyük şəhər” deyərək “böyük” sifətinin M.Hüseynzadənin təbirincə desək, “adi halı” keyfiyyətin hansı nöqtəsində başlayıb, harada bitdiyi məlum olmur.

Sifətin müqayisə dərəcələrinin spesifik xüsusiyyəti, birinci növbədə, eyni əlamət və keyfiyyətli əşyaların bir-birinə olan münasibətindən, əlaqəsindən ibarətdir.

Lakin bu fikrə əlavə olaraq onu da demək olar ki, əşyaların birinin əlamət və ya keyfiyyətə başqasından üstün olması onların təkcə bir-birinə olan münasibəti ilə müəyyən edilmir. Bu, həmçinin müqayisə olunan əşyaların keyfiyyət və ya əlamətləri arasındakı münasibətin əsasında yaranır.

Bu münasibətlərin müəyyənləşməsində komparativlik sahəsinin baza komponenti hesab etdiyimiz pozitivin rolu heç də az deyil.

Oxşar şərhə H.Mirzəzadənin də əsərində rast gəlinir. O da hesab edir ki, sifətin adi dərəcəsi əşyaya xas olan keyfiyyət və əlamətin adi-normal vəziyyətini bildirir. Azərbaycan dilində adi dərəcənin formal əlaməti yoxdur. ... Sifətin adi dərəcəsi, ümumiyyətlə digər dərəcələrin ölçü vahidi hesab edilir. **(3, s.150)** Bu izahatda da adi dərəcənin özünün necə müəyyənləşdirilməsi məsələsi qaranlıq qalır. Bu da onu göstərir ki, dilin leksik tərkibinə daxil olan bütün sifətlər adi dərəcədə olur. Digər dərəcə formaları məhz bunun əsasında reallaşır. Təhlil göstərir ki, dilçi alimlər birmənalı şəkildə göstərirlər ki, adi dərəcə (pozitiv) bütün dillər üçün sifətin universal xüsusiyyətidir. Digər dərəcələr əlamət və keyfiyyətin, kəmiyyətcə azalmasından və ya çoxalmasından asılı olaraq, baza komponentinə münasibətdə müəyyənləşir.

Akademik V.V.Vinoqradov sifətin adi dərəcəsi ilə bağlı belə yazır ki, sifətin müqayisə dərəcələri haqqında müasir qrammatik nəzəriyyədə, hər şeydən əvvəl, terminologiyanın özü, xüsusən adi dərəcənin adlandırılması tam mənasında dərk edilməmişdir. **(8,s.243)**

Elə bu səbəbdən də müasir dilçilər arasında sifətin adi dərəcəsi barəsində müəyyən fikir birliyi yoxdur. Bəziləri sifətin dərəcələrinin təsnifində adi dərəcəni birinci olaraq göstərirlər, bəziləri isə bunu sifət dərəcəsi kimi deyil, bir çıxış nöqtəsi kimi izah edir. Elə buna görə də adi dərəcə sifətin müqayisə dərəcələrinə aid edilmir.

Qrammatik cəhətdən sifətlərin adi formasının heç bir müqayisə münasibəti göstərmədən əlamət və keyfiyyətin yalnız tam təzahürünü bildirdiyi A.Q.Eyvazov tərəfindən də qeyd olunmuşdur. Buna görə də sifətin adi formasını sifət dərəcələrinin təsnifatında birinci olaraq göstərmək məqsəduyğundur. Başqa bir mənbədə göstərilir ki, Azərbaycan dilində sifətin adi dərəcəsini əmələ gətirmək üçün məxsusi heç bir şəkli əlamət yoxdur. Bu dərəcə digər dərəcələrin başlanğıcı, ilk tipi hesab olunur. (4, s.66) Deməli, heç bir dərəcə əlaməti olmayan sifətlər adi dərəcəli sifətlərdir, məsələn: yağlı, yaşıl, hündür, dəli, boz və s.

Oxşar izahata Q.Kazımovun “M.Az.dili. Morfologiya” əsərində də rast gəlinir. O yazır ki, sifətin adi dərəcəsi qeyri-müəyyən, dərəcə ölçüsü olmayan bir dərəcədir. Yəni adi dərəcədə olan sifətlər əlaməti, keyfiyyəti normal səviyyədə olduğundan, gözlə görüldüyündən, duyğu orqanları ilə dərk olunduğundan az və çox əks etdirməyən dərəcədir. Bu dərəcənin ifadə etdiyi əlamət və keyfiyyət nisbi və şərtidir. Məsələn, biz qara, şirin, qırmızı sifətlərini adi dərəcədə olan sifətlər hesab edirik. Əslində isə, qara, qırmızı, şirin sözlərinin ifadə etdiyi əlamətin, keyfiyyətin dəqiq və mütləq ölçüsü yoxdur ...

Belə ki iki ağ kağız, iki qırmızı parça, iki şirin meyvə bir – birindən mütləq az-çox fərqlənməlidir və fərqlənir də. Lakin qeyd etdiyimiz əlamət və keyfiyyət fərqi nəzərə çarpacaq dərəcədə olmadığı, biz adi baxışla onları fərqləndirə bilmədiyimiz üçün hər iki kağıza ağ kağız, hər iki parçaya ümumi şəkildə qırmızı parça, hər iki meyvəyə şirin meyvə deyirik. **(2, s.119)**

Bu da onu göstərir ki, adi dərəcənin mütləq hüdudu yoxdur. Bu dərəcənin şəkli əlaməti də yoxdur. Odur ki, dərəcə əlaməti olmayan bütün sifətlər adi dərəcədə hesab olunur. Bəzən bu dərəcəyə sıfır dərəcə də deyilir.

“Müasir Azərbaycan dili II cild. Morfologiya” əsərində sifətin adi dərəcəsinə heç də bütün dilçilərin eyni münasibət bəsləmədiyi göstərilir. Hətta bu dərəcənin sifət dərəcələrinə daxil edilmədiyi də göstərilir. Əgər qarşılaşdırılan eyni əlamətlər arasında fərq olmazsa, burada dərəcələrdən danışmaq artıqdır. Deməli, dərəcələrdən söhbət gedərkən bu dərəcələr arasındakı fərqdən danışılır. Belə olduqda adi dərəcə yoxdur. Lakin dildə bir leksik vahid kimi heç bir azlıq və ya çoxluq bildirməyən sözlər mövcuddur. Daha doğrusu, dilin lüğət tərkibində olan sifətlərin əksəriyyətinin dərəcələrə münasibəti bitərəfdir. Əlamət və keyfiyyətin dəyişməsi, nə dərəcədə dəyişməsi dilin lüğət tərkibindəki bu bitərəf sözlərlə (sifətlərlə) müqayisədə meydana çıxır. Buna görə adi dərəcəni də dərəcə sistemindən kənar qoymaq doğru deyildir. Beləliklə, heç bir dərəcə əlaməti qəbul etməyən əsl sifətlər adi dərəcədən hesab olunur.

Müqayisə göstərir ki, dilin hansı dil ailəsinə və ya qrupuna aid olmasından asılı olmayaraq sifətin komparativlik sahəsinin baza hissəsini təşkil edən pozitiv/adi dərəcə universal xüsusiyyətə malikdir və hər bir dil üçün səciyyəvidir.

Əgər sifətin komparativlik sahəsi ümumilikdə makro sahəni təmsil edirsə, bu sahənin özü də iki mikro sahənin sintezini əks etdirir. Bunlardan birinci bərabərlik bildirən mikro sahədirsə, ikincisi qeyri-bərabərliklə bağlı sahədir. Sifətin ilkin dərəcəsi kimi qəbul edilmiş pozitiv/adi dərəcə birinci mikro sahənin – bərabərlik sahəsinin ifadəsinə xidmət edir.

Ədəbiyyat:

1. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili, III hissə. Morfologiya. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 280 s.
2. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, Elm və Təhsil, 2010, 399 s.
3. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962
4. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası, V.İ.Lenin adına APU-nin nəşriyyatı Bakı, 1961, 190 s.
5. Helbig/Buscha Deutsche Grammatik, Berlin, Langenscheidt, 731 S.
6. Jung W. Grammatik der deutschen Sprache. VEB Bibliographisches Institut, Leipzig, 1973, 518 S.
7. Адмони В.Г. «Полевая природа частей речи» (на материале числительных) Вопросы частей речи – Ленинград 1968, 343 с.
8. Виноградов В.В. Современный русский язык. Морфология. Москва. Изд-во МГУ, 1952, 519 с.

9. Зиндер Л.Р., Строева Т.В. «Историческая морфология немецкого языка» - Ленинград, «Просвещение»1968, 263 с.
10. Шендельс Е.И. «Грамматика немецкого языка» - Москва 1952, 367 с.

Bayramova Ilaha Aliashab
Azerbaijan University of Languages,
PhD candidate in Philology

POSITIVE AS A BASIC FORM OF ADJECTIVE

The article examines the degree of comparison of adjectives in German and Azerbaijani languages. Each part of speech has an initial - nominal form. For nouns this noun is the case form, and for verbs it is the infinitive form. For adjectives, this is a form of degree of comparison. Some authors perceive it as an ordinary, basic form, while others – as an ordinary degree. This article addresses some of the more controversial issues.

Regardless of which linguistic family or group the language belongs to, the positive / common degree, which constitutes the main part of the comparative field of an adjective, has a universal characteristic and is specific to each language.

A positive degree is the main degree of comparison of an adjective, which serves to express the equality between a positive trait and qualities, which are considered the main degree when comparing two similar traits.

While the semantic attribute of an adjective in its main degree is expressed positively in a comparative field, quantitative changes in quality and attribute in relation to other degrees of comparison are formed on the basis of the base component.

A feature of the degrees of comparison of an adjective is, first of all, the relation to each other of objects of the same attribute and quality.

For this reason, there is no consensus among modern linguists about the usual degree of the adjective. Some of them are the first to assess the ordinary degree in the classification of the degrees of adjectives, while others explain it as a starting position, and not as an adjective degree. This is why the ordinary degree does not apply to the comparative degrees of the adjective.

This shows that the ordinary degree has no absolute limit. There is no sign of this degree. Therefore, all adjectives without a degree sign are considered normal. This degree is sometimes referred to as zero.

The comparison shows that regardless of which linguistic family or group the language belongs to, the positive / common degree, which constitutes the main part of the comparative field of the adjective, is universal and specific for each language.

Keywords: adjective, degrees of an adjective, comparative field, positive degree, comparison, change, semantic field

Байрамова Илаха Алиасхаб гызы
Азербайджанский университет языков, диссертант

ПОЗИТИВ КАК ОСНОВНАЯ ФОРМА ПРИЛАГАТЕЛЬНОГО

В статье исследуется степень сравнения прилагательных в немецком и азербайджанском языках. Каждая часть речи имеет свою начальную, то есть номинальную форму. Для существительных это форма именительного падежа, а для глаголов – форма инфинитива. Для прилагательных – это форма степени сравнения. Некоторые авторы рассматривают это как обычную, базовую форму, а некоторые – как обычную степень. В этой статье анализируются некоторые из наиболее спорных вопросов.

Независимо от того, к какой языковой семье или группе относится язык, положительная/общая степень, составляющая основную часть сравнительного поля прилагательного, имеет универсальную характеристику и специфична для каждого языка.

Положительная степень – основная степень сравнения прилагательного, служит для выражения равенства между положительным признаком и качеством, которые считаются главной степенью при сравнении двух сходных признаков.

В то время как семантический признак прилагательного в его главной степени выражается положительно в сравнительном поле, количественные изменения качества и признака по отношению к другим степеням сравнения формируются на основе базового компонента.

Особенностью степеней сравнения прилагательного является, прежде всего, отношение друг к другу предметов одного признака и качества.

По этой причине среди современных лингвистов нет единого мнения об обычной степени прилагательного. Некоторые из них первыми оценивают обычную степень в классификации степеней прилагательных, в то время как другие объясняют ее как исходную позицию, а не как степень прилагательного. Вот почему обычная степень не применяется к сравнительным степеням прилагательного.

Это показывает, что обычная степень не имеет абсолютного предела. Нет никаких признаков этой степени. Поэтому все прилагательные, не имеющие признака степени, считаются обычными. Иногда эту степень также называют нулевой степенью.

Сравнение показывает, что независимо от того, к какой языковой семье или группе принадлежит язык, положительная / общая степень, составляющая основную часть сравнительного поля прилагательного, универсальна и специфична для каждого языка.

Ключевые слова: прилагательное, степени прилагательного, сравнительное поле, положительная степень, сравнение, изменение, семантическое поле

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aslanova Şəmsinur
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.**

BAGIROVA RUHLANƏ İDRIS QIZI

**Azərbaycan Dillər Universiteti,
Nərimanov ray. Təbriz küç. 49
ruhlana@rambler.ru**

**ADVERBIAL FUNKSIYADA İŞLƏNƏN PARTİSİPLƏRİN
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İADƏSİ**

X Ü L A S Ə

Azərbaycan dilində feili sifət sistem kimi alman dili ilə müqayisədə xeyli mürəkkəb və çoxcəhətlidir, çünki Azərbaycan dilində qrammatik mənası və funksiyası ilə seçilən feili bağlamalar feili sifətlərdən ayrılır. Feili sifətlərin cümlədəki funksiyaları onların hansı cümlə üzvü ilə sintaktik və semantik əlaqədə işlənməsindən asılı olaraq dəyişir. Alman dilində işlənən partisiplər atributiv, adverbial, predikativ funksiyada işlənə bilir. Partisiplərin hərəkəti hansı cəhətdən izah etməsindən asılı olaraq onun cümlədəki funksiyası dəqiqləşir. Alman dilində adverbial funksiyada işlənən partisiplər cümlənin predikatı ilə semantik və sintaktik əlaqədə olur. Adverbial funksiyada işlənən partisiplər Azərbaycan dilinə tərcümədə feili bağlama və yaxud zərf kimi tərcümə edilir. Alman dilində zərflik funksiyasında işlənən partisip I Azərbaycan dilində ifadə olunarkən feili sifət kimi deyil, indiki zaman münasibətini bildirən feili bağlama şəklində göstərilir. Bu da partisip I-in cümlədə isimlə ifadə olunan cümlə üzvləri ilə deyil, feillə əlaqəli olmasından irəli gəlir. Təhlil göstərir ki, bəzən atributiv işlənən hər hansı bir partisip başqa bir situasiyada adverbial və yaxud predikativ kimi işlənə bilir. Bu, partisipin cümlədə hansı funksiyada çıxış etməsindən, onun hər hansı cümlə üzvü ilə sintaktik və semantik əlaqədə olmasından asılıdır.

Beləliklə, belə qənaətə gəlmək olar ki, tərkibində adverbial funksiya yerinə yetirən partisiplərin işlənməsi universal xüsusiyyətdir. Lakin bu heç də o demək deyil ki, bütün adverbial funksiya daşıyan partisiplərin ifadəsi hər iki dildə eynidir. Onların ifadə formalarında müəyyən oxşarıqlarla yanaşı, fərqlər də mövcuddur. Həm alman, həm də Azərbaycan dillərində adverbial funksiya yerinə yetirən partisiplər predikat qrupuna daxil olub, cümlənin xəbərini müxtəlif vəziyyətlərdən izah edir.

Açar sözlər: feili sifət, semantik əlaqə, sintaktik əlaqə, sintaqmatik səviyyə, universal xüsusiyyət

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının dünya ölkələri, o cümlədən, Almaniya ilə hərtərəfli əlaqələrinin genişlənməsi alman dilinin xarici dil kimi öyrənilərək mənimsənilməsi, bu dildən kommunikasiya vasitəsi kimi istifadə etmək

qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi öz aktuallığı ilə seçilən problemlərdəndir. Alman dilində danışmaq, ondan kommunikasiya məqsədi üçün istifadə etmək məqsədi güdən hər kəs bu dilin daxili özəl qanunauyğunluqlarını öyrənməli, onları ana dilinin mövcud dil hadisələri ilə müqayisə edərək qarşıya çıxan çətinliklərin aradan qaldırılması mexanizmini əsas götürməlidir. Xarici dilin, o cümlədən alman dilinin tədrisi prosesində mənimsənilməli olan hər bir dil və nitq vahidinin kommunikativ cəhətdən məna kəsb etməsi və onların informasiyanın ötürülməsində və qəbulunda nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğu məsələlərinin araşdırılması dilçiləri daim düşündürür. Bu mənada alman dilində işlənən partisiplərin statusu və tərihi hələ də dilçiləri təmin etməyən məsələlərdəndir. Problemin belə vəziyyətdə olması partisipli konstruksiyaların Azərbaycan dilinə transformasiyasında müəyyən çətinliklərə səbəb olur. Alman dilində sintaktik konstruksiyaların forması çoxşaxəli və mürəkkəbdir. Şübhəsiz ki, forma deyərək cümləyə daxil olan hər bir cümlə üzvünün, onun komponentlərinin formal göstəriciləri nəzərdə tutulur.

Dildə işlənən partisiplər ünsiyyət prosesində təsvir vasitəsi kimi geniş istifadə olunan formalardan hesab olunurlar və bu vahidlərin işləndiyi sintaktik konstruksiyalar alman dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilərkən kommunikativ kompetensiyanın müxtəlif üsullarından istifadə olunur. Bu da danışan və dinləyənin partisiplər problemini hansı səviyyədə mənimsəmələrindən asılı olaraq reallaşır.

Məlumdur ki, partisiplərin cümlədəki funksiyaları onların hansı cümlə üzvü ilə sintaktik və semantik əlaqədə işlənməsindən asılı olaraq dəyişir. Alman dilində partisiplər attributiv, adverbial, predikativ funksiyada işlənə bilər. Partisiplərin hərəkəti hansı cəhətdən izah etməsindən asılı olaraq onun cümlədəki funksiyası dəqiqləşir. Alman dilində adverbial funksiyada işlənən partisiplər cümlənin predikatı ilə semantik və sintaktik əlaqədə olur. Məs.: *Der Hotelangestellte senkte immer wieder beschwichtigend seine Arme (Mehmanxana qulluqçusu sakitləşərək qollarını aşağı sallamışdı.)* [9, s.12].; *Sie sieht Lotten lächelnd an, hebt einen drohenden Finger auf ... (O, gülümsəyərək Lottenə baxır, hədələyici barmağını qaldırır, ...)* [10, s.134].; *Der Bediente fand ihn schreibend, als er ihm den anderen Morgen auf sein Rufen den Kaffee brachte (Xidmətçi növbəti gün səhər onun çağırışı ilə kofe gətirdikdə onu yazı yazarkən gördü.)* [10, s.152].

Cümlələr əsasında aparılmış təhlillər göstərir ki, partisiplər cümlədə predikatın hərəkətlə ifadə olunanın xüsusiyyətini bildirməyə xidmət edir. “*Der Hotelangestellte senkte immer wieder beschwichtigend seine Arme*” cümləsində „beschwichtigen” feilindən yaranmış „beschwichtigend” partisip I-i cümlədə predikat funksiyasını yerinə yetirən „senkte” feili ilə sintaktik əlaqədədir və onu izah edir. Ümumiyyətlə, partisip I predikat qrupunun yaranmasında iştirak edir. „Beschwichtigend” partisip I cümlədə ifadə olunan əsas fikrin ifadəsində yardımçı rol oynayır. Yazıçı fikrini ifadə edərkən, mehmanxana qulluqçusunun qollarını hansı vəziyyətdə aşağı salladığını təsvir etmək üçün „beschwichtigend” partisip I-dən istifadə etmişdir. Alman dilində indiki zaman partisip I-i Azərbaycan dilində ifadə

olunarkən feili sifət kimi deyil, feili bağlama kimi verilir. Bu da partisip I-in cümlədə isimlə ifadə olunan cümlə üzvləri ilə deyil, feillə əlaqəli olmasından irəli gəlir. O da qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan dilində işlənən „feili bağlama” termini alman dilində işlənir. Alman dilində partisiplər attributiv və adverbial işlənmə xüsusiyyətinə malikdir. Azərbaycan dilində zərflik funksiyasını bildirən partisiplər feili bağlama kimi tərcümə edilir. Alman dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş “*Mehmanxana qulluqçusu sakitləşərək qollarını aşağı sallamışdı.*” cümləsində „sakitləşərək” feili bağlamadır və tərz-i-hərəkət zərfliyi funksiyasında işlənmişdir.

Təhlildən məlum olur ki, alman dilində zərflik funksiyasında işlənən partisip I Azərbaycan dilində ifadə olunarkən indiki zaman münasibətini bildirən feili bağlama şəklinə göstərilir.

Nümunə göstərdiyimiz “*Sie sieht Lotten lächelnd an, hebt einen drohenden Finger auf ...*” cümləsində verilmiş fikri Azərbaycan dilində ifadə edərəkən (“*O, gülümsəyərək Lottenə baxır, hədələyici barmağını qaldırır, ...*”) təsriflənən feilə aydınlıq gətirmək üçün „gülümsəyərək” feili bağlamasından istifadə olunmuşdur. Konteksdən məlum olur ki, o, Lotteni həmişə görüb, lakin bu dəfə onu hansı tərzdə gördüyü, cümlədə işlənən partisip I-lə ifadə olunmuşdur. Alman dilində „lächelnd” partisipi „ansehen” feili ilə bağlı olub, onu izah edir. Azərbaycan dilində də həmin partisip „görmək” xəbəri ilə əlaqəlidir və onu izah edir. Yazıçı cümlədə ikinci dərəcəli funksiyanın daşıyıcısı olan bu partisipdən ifadə olunan əsas fikrin daha aydın başa düşülməsi məqsədilə istifadə etmişdir. İstər cümlənin təsriflənən feilinin, istərsə də feili bağlamanın baş vermə zamanına olan münasibətdə eynilik müşahidə olunur və hər iki hərəkət indiki zamanda ifadə olunmuşdur. Həmin cümlənin ikinci hissəsində də partisipdən “drohenden” istifadə olunmuşdur. Lakin bu partisip I sintaqmatik müstəvidə özündən sonra işlənən „Finger” sözü ilə semantik və sintaktik cəhətdən əlaqəyə girərək attributiv kimi çıxış edir. Oxşar struktur fikrin Azərbaycan dilindəki ifadəsində də özünü göstərmişdir. Fərqli xüsusiyyət ondadır ki, hər iki dildə tərz-i-hərəkət funksiyasını yerinə yetirən bu söz alman dilində partisip kimi, Azərbaycan dilində isə feili bağlama kimi işlənmişdir.

“*Der Bediente fand ihn schreibend, als er ihm den anderen Morgen auf sein Rufen den Kaffee brachte.*” - cümləsində „schreibend” partisip I-i „fand” feili ilə semantik qrup yaratmışdır və onun izahına xidmət edir. Xidmətçinin onu hansı vəziyyətdə tapdığı məhz „schreibend” partisipi ilə reallaşır. „Schreibend” partisipi Azərbaycan dilində „yazı yazarkən” kimi ifadə olunur. Alman dilində adverbial funksiyanı yerinə yetirən „schreibend” partisipi baş cümlənin predikatından asılıdır, onun hərəkətlə ifadə olunan tərzini bildirir. Nəzərdə tutulmuş fikrin Azərbaycan dilində ifadəsi “*Xidmətçi növbəti gün səhər onun çağırışı ilə kofe gətirdikdə onu yazı yazarkən gördü.*” üçün də „yazmaq” feilinin feili sifət formasından istifadə edilir. Xidmətçi onu hər hansı başqa bir hərəkəti yerinə yetirərkən deyil, yazmaqla məşğul olan anda görmüşdü. İstər alman, istərsə də Azərbaycan dilində təsriflənən feil

keçmiş zamanda işlənmişdir. Feili sifət isə hərəkətin indiki zamanla bağlı olduğunu göstərir.

“*Lolas Koffer stand ausgeklappt unter dem offenen Fenster und ihre paar Kleider und Broschüren lagen im Koffer* “ (*Lolanın çamadanı açılmış halda pəncərənin altında idi, onun bir neçə paltarı və kitabçası çamadanda idi.*) [12, s.16]. Nümunədə verilmiş cümlədə „ausgeklappt” partisipi „stand”la ifadə olunan predikatın xüsusiyyətini müəyyənləşdirir, daha doğrusu, çamadanın hansı vəziyyətdə necə durduğuna aydınlıq gətirilir. Çamadanın bağlı deyil, açıq vəziyyətdə olduğu göstərilir. Həmin fikir Azərbaycan dilində ifadə olunduqda cümlənin strukturu dəyişilir. Alman dilində partisip II predikata aiddir və onu izah edir, predikat qrupunun tərkib elementi kimi çıxış edir. Cümlədə „wie?” sualına cavab verən partisip II tərzi-hərəkət zərfliyi funksiyasını yerinə yetirir. Azərbaycan dilində üslub cəhətdən partisip II-nin attributiv feili sifət kimi ifadə olunması məqsədəuyğun hesab edilmişdir, çünki „açılmış” feili sifətindən sonra „halda” və yaxud „vəziyyətdə” sözlərindən (təyin olunanından) istifadə olunmadıqda, „açılmış” partisip II-si özündən sonra işlənən „pəncərə” ismi ilə semantik və sintaktik əlaqədə götürülmüş olardı. Bu da nəzərdə tutulmuş fikrin dinləyici tərəfindən səhv başa düşülməsi ilə nəticələnərdi.

Təhlil göstərir ki, bəzən attributiv işlənən hər hansı bir partisip başqa bir situasiyada adverbial və yaxud predikativ kimi işləyə bilər. Məs.: *Das Buch lag aufgeschlagen auf dem Tisch.* (*Kitab cırılmış halda stolun üstündə idi.*) / *Auf dem Tisch lag ein aufgeschlagenes Buch.* (*Cırılmış kitab stolun üstündə idi.*)

Nümunədə verilmiş “*Das Buch lag aufgeschlagen auf dem Tisch*”-cümləsində „aufgeschlagen” partisip II adverbial funksiyada, “*Auf dem Tisch lag ein aufgeschlagenes Buch*” cümləsində isə attributiv funksiyada işlənmişdir. Əlbəttə bu, partisipin cümlədə hansı funksiyada çıxış etməsindən, onun hər hansı cümlə üzvü ilə sintaktik və semantik əlaqədə olmasından asılıdır. Adverbial işlənən partisip II əldə edilmiş vəziyyətin tamamlanma mənasını ifadə edir. Təsirli feillə qarşılaşdırılan partisip II-nin növü variativ ola bilər. Məs.: *Seine Pflicht getan*, (aktiv məna), *ging er*; *Er stand beschämt da* (passiv məna). Bu cümlələrdən birincisində təsirli feillə ifadə olunan hərəkətin yerinə yetirilmə vəziyyəti partisip şəklində əks olunmuşdur. Partisiplə ifadə olunan hərəkət tam bitkinlik xarakterindədir. Burada partisip II ikili əlamət xüsusiyyətini bildirir. Birincidə obyektin (seine Pflicht) əlamətini, onun müəyyən səviyyədə yerinə yetirildiyini göstərir. İkincidə isə subyektin (er) əlaməti bildirilir, yəni subyektin hər hansı bir hərəkəti konkret nəticə halına gətirməsi kimi.

G.Helbiq və Y.Buşa qeyd etmişlər ki, təsriylənən feilli adverbial birləşmələrin ümumi subyektivi olur. Məs.: *Er kommt gerannt.* / *Er kommt, indem er rennt* [8, s.108]. Cümlələrdən aydın olur ki, „gələn” təsriylənən feili üçün və „qaçan” partisip II-si üçün üçüncü şəxs təki olan „er” əvəzliyi ümumi subyekt kimi çıxış edir. Birinci cümlədə „gerannt” kimi işlənən partisip II adverbial funksiyada işləndiyi halda, ikinci vəziyyətdə bu fikir fərqli sintaktik quruluşla, yəni budaq cümlə şəklində ifadə

olunmuşdur. Y.Erbenin fikrincə, bu konstruksiyalar alman dilində bir-birilərini əvəz edə bilir. Müəllif fikrini „Kopschüttelnd (indem er den Kopf schüttelt) beobachtet er das verwunderliche Treiben” cümləsi üzərində apardığı təhlillə əsaslandırır. Bu cümlənin Azərbaycan dilində ifadəsində iki variantdan istifadə olunur. Birincidə „Kopfschüttelnd” feili bağlama kimi (başını tərpədənək), ikincidə isə onu feili sifət tərkibi (Məs.: başını tərpətdiyi anda) kimi vermək olur.

Qeyd olunan nümunələrin Azərbaycan dilində ifadəsi üçün „qaçaraq” feili bağlamasından istifadə olunmuşdur. Həmin feili bağlama cümlədə ikinci dərəcəli üzv kimi çıxış etmişdir. „Necə?” sualına cavab verən bu söz cümlənin tərzi-hərəkət zərfliyidir.

İkinci halda partisip II-nin ifadə etdiyi məna başqa formada transformasiya olunmuşdur. Azərbaycan dilində isə bu yalnız bir variantda „O, qaçıb gəlir” kimi ifadə olunur. Azərbaycan dilində bunun alman dilində olduğu kimi budaq cümlə forması işlənmir. Təsriflənən feillə partisipin zaman münasibətinin təhlili onların eyni zamanlı olduğunu əks etdirir. Ancaq bu heç də həmişə olmur. Məs.: *In Berlin angekommen, ging er sofort zu seinem Freund.* Bu cümlədə təsriflənən feillə partisipin zaman münasibəti fərqlidir. Partisip II-nin baş vermə zamanı əsas feilin zamanı ilə müqayisədə əvvəl reallaşır. İkinci birincinin davamı kimi həyata keçir. Bu, fikrin Azərbaycan dilində ifadəsində özünü göstərir. Əvvəl Berlinə gəlib çatıb, sonra isə dostunun yanına gedir. Burada „angekommen” partisip II-si özündən əvvəl işlənən „in Berlin”lə tərkib yaradıb. Ümumi tərkib „wann?” sualına cavab verir və cümlədə „ging” təsriflənən feilinin nə zaman həyata keçdiyini göstərir. Partisip II ilə „in Berlin” arasında idarə əlaqəsi mövcuddur. „In Berlin angekommen” tərkibini zaman budaq cümləsi şəklində də ifadə etmək mümkündür. Məs.: *Nachdem er in Berlin angekommen war, ging er zu seinem Freund.* Hər iki halda ifadə olunan fikir eyni olsa da, ifadə tərzləri müxtəlifdir. Həmin fikrin Azərbaycan dilində ifadəsi qeyd olunan variantlardan birincisi işlənir, daha doğrusu, tərkibin budaq cümlə şəklində verilməsi mümkün olmur.

Partisip II-nin alman dilində işlənməsindən bəhs edən Q.Helbiq və Y.Buşa yazırlar ki, əgər hər hansı bir partisip II yenidən feil formasına dəyişmərsə, bu zaman o, sifətləşmiş zərf hesab olunur (Wenn ein Partisip II nicht auf ein Verb zurückführbar ist, handelt es sich um ein Adjektivadverb). Məs.: *Er schaute sie betroffen an.; Mein Freund spielt geschickt Billard* [8, s.109].

Verilmiş cümlələrdə „betroffen” və „geschickt” partisip II formaları yenidən feil formasına geri qayıtması mümkün deyil. „Mein Freund spielt geschickt Billard” cümləsində təsriflənən „spielt” feilindən istifadə olunmazsa, cümlə strukturunun „geschickt”dən istifadə olunmaqla başqa formaya dəyişməsi mümkün olmur. Bundan əlavə „geschickt” sözünün necə işlənməsindən (feili sifət, sifət və ya zərf) asılı olaraq, onun leksik mənası dəyişir. Məs.: *der nach Berlin geschickte Brief / ein geschickter Sportler / Er spielt geschickt Fußball.*

Verilmiş ifadələrin hər birində „geschickt” sözü müxtəlif mənalı söz kimi çıxış edir. Birincidə feili sifət, ikincidə sifət, üçüncüdə isə feili bağlamadır. Sifət əşyaya xas daimi əlaməti ifadə etdiyi halda, feili sifət xarakterik vəziyyətin hərəkət prosesində yarandığını göstərir. Məs.: *geschickter Sportler* – feili sifət / *der geschickte Brief* – feili sifət

Təhlil göstərir ki, feili sifət sifətləşmə və zərfləşmə prosesində özünün feilə xas əlaqəsini, xüsusən, idarə əlaqəsini itirir. Birinci və üçüncü nümunələri buna misal göstərmək olar. Azərbaycan dilində həmin cümlə və ifadələri tərcümə edərkən alman dilində olan xüsusiyyət özünü qoruyub saxlayır. Üçüncü cümlədə „geschickt” sözü feillə zərf kimi əlaqə yaradır. Bu vəziyyətdə feilə xas idarə əlaqəsindən danışmaq qeyri-mümkündür. „Geschickt” „spielt” feilinin tərz-i-hərəkətini bildirir.

Azərbaycan dilində feili sifət sistem kimi alman dili ilə müqayisədə xeyli mürəkkəb və çoxcəhətlidir, çünki Azərbaycan dilində qrammatik mənası və funksiyası ilə seçilən feili bağlamalar feili sifətlərdən ayrılır. Problemə münasibət bildirən Ulrich Engel özünün „Deutsche Grammatik” əsərində qeyd etmişdir ki, „*heç bir təsriflənən forması mövcud olmayan sözlər partisip II hesab olunmur. Məs.: bekannt (bu sözün „bekennen” feil formasında geriyə işlənməsi mümkün deyil), beliebt („belieben”-dən deyil), erneut və s. İndiki zaman baxımından söhbət partisipin ifadə formasında işlənən sifətdən gedir.*” (*Nicht zu den Partizip II zahlen Wörter, zu denen keine finiten Formen (mehr) existieren, so z.B. bekannt (das nicht auf bekennen zurückgeführt werden kann), beliebt (nicht aus belieben), erneut und andere. Aus der Sicht der Gegenwart handelt es sich hier um Adjektive in der Ausdrucksform des Partizips*)” [7, s.433]. Bu cür vahidlər Azərbaycan dilinə tərcümə edilərkən „məşhur”, „sevimli”, „yenidən” kimi sifətlər şəklində ifadə olunur. Bunların təsriflənən feil formasında işlənməsinə geri variantı mümkün deyil.

Subyekt funksiyası yerinə yetirən partisipfrazalar, əsasən, atalar sözlərində çox işlənir. Məs.: *Frisch gewagt ist halb gewonnen. (Vaxtında risk işin yarısıdır.)*

Şübhəsiz ki, bu cür atalar sözlərinin Azərbaycan dilində ifadəsi orijinaldan fərqlidir. Daha doğrusu, alman dilindəki partisipfrazalar Azərbaycan dilində müxtəlif variantlarda ifadə oluna bilər. Məs. : *Erkən edilən risk işin yarısıdır.; vaxtında edilən risk işin yarısıdır.; vaxtında risk işin yarısıdır. və s.*

Bəzən cümlə daxilində partisipfrazaya mövqeyini də dəyişə bilər. Məs.:

1. *Vor drei Tagen heimgekehrt, begann er schon wieder neue Reisepläne zu machen.* 2. *Er begann vor drei Tagen heimgekehrt, schon wieder neue Reisepläne zu machen.*

Verilmiş cümlələrin Azərbaycan dilinə tərcüməsindən məlum olur ki, birinci cümlə „Üç gün öncə geri qayıdıb, o, yenidən təzə səyahət planları hazırlayırdı” kimi ifadə olunur. Azərbaycan dilində feili bağlama kimi ifadə olunan bu tərkib cümlədə, ön mövqedə işlənmişdir. İkinci vəziyyətdə eyni fikir ifadə olunsada, cümlə fərqli strukturda qurulur. Bu strukturda ön mövqedə subyekt işlənmişdir. Feili bağlama tərkibi isə cümlədə orta mövqedə yerləşmişdir. Birincidə partisipfrazaya ötürülən

informasiyanın məlum hissəsini təşkil edir. hər iki vəziyyətdə partisipfrazza cümlədə predikat sahəsinə daxil olaraq yeni məlumatın ötürülməsinə xidmət göstərir. Birinci cümlədə „vor drei Tagen heimgekehrt” partisip tərkibi ötürülən informasiyanın çıxış nöqtəsi kimi cümləəvvəli mövqedə, daha doğrusu, cümlənin ön sahəsində təsriflənən feildən əvvəl durmuşdur. Cümləortası mövqedə isə partisip tərkibi təsriflənən feildən sonra işlənmişdir.

„Ich blieb erstarrt im begossenen Bett liegen und überlegte.” (Mən yaş olmuş çarpayıda (donmuş) mat qalmış halda uzanıb fikirləşirdim.) [9, s.11] cümləsində işlənən „erstarrt” partisipialfrazası danışanın uzanması ilə bağlı fikrə aydınlıq gətirir. Modifikativ işlənmiş bu perfektiv partisip təsriflənən feillə ifadə olunan hərəkətin tərzini bildirir, danışanın hansı vəziyyətdə uzanıb fikirləşdiyini nəzərə çarpdırır. Həmin fikrin Azərbaycan dilində ifadəsində də „mat qalmış” feili sifətindən istifadə olunmuşdur. Burada feili sifətdə ifadə olunan hərəkət cümlədə ifadə olunan hərəkətdən əvvəl baş verdiyi göstərilir. Kontekstdən məlum olur ki, danışan baş vermiş hadisəyə mat qalmış və uzanaraq onları götür-qoy edirdi.

Azərbaycan dilində feilin zamanlarından və şəkillərindən asılı olaraq, onların feili sifət yaratma və işlənmə xüsusiyyətləri fərqli şəkildə olur və bu, alman dilindən fərqlənir.

Bəzən alman dilində partisip I-ə uyğun işlənən Gerundivumdan istifadə olunur və bu zaman partisip I-in qarşısında „zu” hissəciyi işlənir. Gerundivumu səciyyələndirən cəhət ondan ibarətdir ki, hadisə istənilən zamana və yaxud gələcək zamana aid olur, yəni zamana görə müəyyənləşməyib. Hadisə yerinə yetiriləndir və məchuldur. Məs.: Alman dilində işlənən „Eine von Passanten zu testende Biersorte” cümləsində „zu testende” gerundu əks etdirir. Bu ifadə budaq cümlə şəklində iki mənada ifadə oluna bilər:

Eine Biersorte, die von Passanten getestet werden soll. (Yoldan ötənlər tərəfindən yoxlanılmalı pivə növü)

Eine Biersorte, die von Passanten getestet werden kann. (Yoldan ötənlər tərəfindən yoxlanıla biləsi pivə növü)

Bu strukturlu cümlələrin Azərbaycan dilində ifadəsi yalnız feili sifət formasında mümkündür. Lakin bu feili sifətlər feilin fərqli şəkilləri ilə əlaqəlidir. Birinci vəziyyətdə pivənin növünün yoxlanılmalı olduğu fikri nəzərdə tutulur və istifadə olunan feili sifət „yoxlanılmalı” hərəkətlə ifadə olunan əlamətin vacibliyini bildirir. İkinci halda isə „yoxlanılmalı” feili sifəti „yoxlanıla biləsi” feili sifəti ilə əvəz olunmuşdur. Feili sifət bu halda hərəkətlə ifadə olunan əlamətin lazımlığını əks etdirir. Təhlil göstərir ki, „yoxlanılmalı” feili sifəti „-malı” şəkilçisi, „yoxlanıla biləsi” isə „-əsi” şəkilçisi ilə əmələ gəlmişdir. Zamana münasibətdə isə hər ikisi zamana görə dəqiq müəyyənləşməyib. Alman dilində adverbial funksiyada işlənən partisiplər Azərbaycan dilinə tərcümədə feili bağlama və yaxud zərf kimi tərcümə edilir.

„Rein nominell *betrachtet*, ist die Erhöhung der Löhne der Arbeiter bedeutend.“ (Tam nominal nəzərə alındıqda fəhlələrin maaşlarının artımı əhəmiyyətli dərəcədədir.) cümləsində işlənən „rein nominell *betrachtet*” feili sifət tərkibi „*betrachtet*” feili sifətindən və ona aid olan „rein nominell” sözlərindən əmələ gəlmişdir. Alman dilində feili sifət tərkibi kimi işlənən bu ifadə Azərbaycan dilində feili bağlama tərkibi kimi ifadə olunur. Bu cür tərkiblər alman dilində „Partizipialphrase” kimi də nəzərdən keçirilir [7, s.844].

Alman dilində təsirsiz və qayıdış feillərin partisip II-si cümlədə zərflik funksiyasında işlənərkən aktiv növ mənasını bildirir. Məs.:

Im Gebüsch versteckt, konnte er alles beobachten.

Bu cümlədə „*versteckt*” qayıdış feili partisip II şəklində aktivlik mənasını bildirir. Partisip II-nin bu xüsusiyyətini E.Şendels də qeyd etmişdir [13, s.113]. „*Versteckt*” partisip II-si özündən əvvəl işlənən „*im Gebüsch*”lə semantik və sintaktik cəhətdən əlaqədə olub, feili sifət tərkibi yaratmışdır. Feili sifətdə ifadə olunan hərəkətin baş vermə zamanı keçmiş zamana aiddir və o, hərəkətin tamamlanma əlamətini bildirir. Alman dilindəki bu feili sifət tərkibi Azərbaycan dilinə tərcümə edilərkən bu dilin daxili qanunauyğunluqlarına əməl olunmaqla ifadə olunur. Azərbaycan dilində bu, „kolda gizləniib” kimi verilməsi üslubi cəhətdən daha çox anlaşılındır. Partisip II onun hər şeyi necə müşahidə etməsinə aydınlıq gətirir. Müşahidənin kolluqda gizlənərək həyata keçirildiyi məlum olur. Partisip II-dən istifadə olunmasa belə, cümlə nəzərdə tutulmuş fikri ümumi şəkildə ifadə edir, lakin partisip II tərkibindən istifadə olunmaqla fikir daha aydın şəkildə dinləyiciyə çatdırılır. Bu xüsusiyyət müqayisə etdiyimiz hər iki dil üçün xarakterikdir. Dil materialının təhlili göstərir ki, partisiplər Azərbaycan və alman dillərində kontekst və situasiyadan, ifadə olunan mövzudan asılı olaraq attributiv və adverbial kimi işləyə bilər.

„*Im Gebüsch versteckt, konnte er alles beobachten*” cümləsində isə „*im Gebüsch versteckt*” partisip II tərkibi ümumilikdə „*beobachten*” feilindən asılı olub, onu izah edir. Daha doğrusu, müşahidənin hansı tərzdə və necə aparıldığı „*im Gebüsch versteckt*” tərkibindən məlum olur. „*Beobachten*” feili ilə semantik və sintaktik əlaqədə olan tərkibin ikinci üzvü „*versteckt*”-dir. Tərkibə daxil olan „*im Gebüsch*” isə „*versteckt*” partisip II-sinə tabedir və onu izah edir. Sintaqmatik müstəvidə semantik cəhətdən əlaqələndən „*im Gebüsch*” və „*versteckt*” sözləri sintaktik cəhətdən də əlaqəlidir. Onlar arasında idarə əlaqəsi mövcuddur.

Beləliklə, təhlil əsasında belə qənaətə gəlmək olar ki, tərkibində adverbial funksiya yerinə yetirən partisiplərin işlənməsi universal xüsusiyyətdir. Lakin bu heç də o demək deyil ki, bütün adverbial funksiya daşıyan partisiplərin ifadəsi hər iki dildə eynidir. Onların ifadə formalarında müəyyən oxşarlıqlar olsa da, fərqlər də mövcuddur. Həm alman, həm də Azərbaycan dillərində adverbial funksiya yerinə yetirən partisiplər predikat qrupuna daxil olub, cümlənin xəbərini müxtəlif vəziyyətlərdən izah edir. Hər iki dilin materialının təhlili əsasında belə qənaətə

gəlmək olar ki, partisiplər də zərflər kimi cümlədə sintaktik səviyyədə zərflik kimi işlənə bilər. Zərflik kimi işlənən partisiplər cümlədə predikat sahəsinə daxil olub, ondan asılı olur. İfadə olunan hərəkəti müxtəlif cəhətlərdən izah edən partisip kontekstdən asılı olaraq fərqli mənalar bildirir:

a) Tərzi-hərəkət mənasında;

Məs.: *Dann wechseln sie die Rollen, die Jungen laufenweg, und die Mädchen verfolgen sie schreiend* [11, s.21].

b) Zaman mənasında;

Məs.: *Die Arbeitsproduktivität ständig hehend, vermindern unsere Betriebe bedeutend die Selbstkosten der Produktion.* (Əmək məhsuldarlığını daim yüksəldərək, müəssisələrimiz əhəmiyyətli dərəcədə məhsulun dəyərini aşağı salır.)

c) Şərt mənasında;

Məs.: *Vorausgesetzt, dass du das Buch bald zurückgibst, leihe ich es dir. ; Vergleichen mit der alten Methode ist die neue Methode ...*

Aparılmış təhlillərdən məlum olur ki, adverbial funksiyada çıxış edən partisiplər alman dilində cümlədəki təsriflənən feili müxtəlif mənalarda izah edə bilər. Azərbaycan dilində isə bu, feili bağlamalar şəklində öz ifadəsini tapır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Fəxrəddin Y. German dilçiliyinə giriş. Bakı: Təhsil, 2003, 408 səh.
2. İsmayılova S.V. Azərbaycan və ingilis dillərində feilin təsriflənməyən formaları: fil.f.d. ... dis.avtoref. Bakı: 2017, 28 səh.
3. Hüseynzadə M.N. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 280 səh.
4. Xəlilov B.Ə. Azərbaycan dilinin morfologiyası. 2 cildə, I c., Bakı: APU nəşri, 2007, 280 səh.
5. Xəlilov B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. II hissə, Bakı: Papirus NP, 2016, 352 səh.
6. Орлова Е.Л., Дармаев С.Н. Теоретическая грамматика немецкого языка. Улан-Удэ: Изд. Бурятского Госуниверситета, 2018, 92 стр.
7. Engel U. Deutsche Grammatik. 3. korrigierte Auflage. Heidelberg: Gross, 1996, 888 S.
8. Helbig G., Buscha J. Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht. Berlin: Langenscheidt, 2001, 654 S.
9. Böttcher B. Megaherz. Hamburg: Rotbuch Verlag, 2004, 158 S.
10. Goethe J. W. Die Leiden des jungen Werthers. Frankfurt am Main: Insel Verlag, 1982, 230 S.
11. Grjasnova O. Gott ist nicht schüchtern. Roman, Berlin: Aufbau Verlag GmbH&Co., 2017, 309 S.

12. Müller H. Herztier. Roman, 4.Verlage, Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 2009, 252 S.

13. Schendels E. Deutsche Grammatik. Morphologie, Syntax, Text. M.: Vissaja skola, 1979, 397 S.

Багирова Рухлана Идрис гызы

**Выражение в азербайджанском языке причастий (Participle),
употребляемых в адвербиальной функции**

Резюме

Причастия в азербайджанском языке как система гораздо сложнее и многограннее, чем в немецком языке, поскольку в азербайджанском языке отличающиеся своим грамматическим значением и функцией деепричастия отделены от причастий. Функции причастий в предложении различаются в зависимости от того, с какими членами предложения они употребляются в синтаксической и смысловой связи. Причастия в немецком языке могут использоваться в атрибутивной, обстоятельственной, предикативной функциях. В зависимости от того, с какой стороны объясняет действие причастие, уточняется его функция в предложении. В немецком языке причастия, используемые в адвербиальной функции, семантически и синтаксически связаны с предикативом предложения. Причастия, используемые в адвербиальной функции, переводятся на азербайджанский язык как деепричастие или наречие. Причастие I (Participle I), который в немецком языке используется как обстоятельство, в азербайджанском языке выражается не как причастие, а как деепричастие, обозначающее настоящее время. Это связано с тем, что причастие относится к глаголу, а не к членам предложения, выраженным существительным. Анализ показывает, что иногда любое атрибутивное причастие может употребляться в качестве деепричастия или предикатива в другой ситуации. Это зависит от функции причастия в предложении, а также связано ли оно синтаксически и семантически с каким-либо членом предложения.

Таким образом, можно сделать вывод, что употребление причастий, выполняющих адвербиальную функцию, является универсальным свойством. Однако это не означает, что выражения всех адвербиальных функций одинаковы в обоих языках. Помимо определенных сходств, существуют и различия в их формах выражения. Причастия, выполняющие адвербиальную функцию как в немецком, так и в азербайджанском языках, относятся к предикативной группе и объясняют сказуемое с разных ситуаций.

Ключевые слова: причастие, семантическая связь, синтаксическая связь, синтагматическая уровень, универсальное свойство

The expression of participles used in the adverbial function in the Azerbaijani language

Baghirova Ruhlana Idris

SUMMARY

The participle in the Azerbaijani language as a system is much more complex and multifaceted than in the German language, because the participle I distinguished by their grammatical meaning and function in the Azerbaijani language are differentiated from the participle II. The functions of participles in a sentence vary depending on which part of the sentence they are used in the syntactic and semantic relationship. Participles in German language can be used in the attributive, adverbial and predicative functions. Depending on how the participles explain the action, its function in the sentence becomes clearer. In German, participles used in the adverbial function are semantically and syntactically related to the predicate of a sentence. The participles used in the adverbial function are translated into Azerbaijani as “faily baghlama” or “zarf”. Participle I, used in the function of an adverb in German language, is translated into Azerbaijani not as “faily sifat”, but as “faily baghlama” denoting the present tense relation. And this is due to the fact that the participle I is not related to the members of the sentence expressed by the noun, but to the verb in the sentence. Analysis shows that sometimes any participle used as attributive can be used as an adverbial or predicative in another situation. It depends on which function the participle is used in the sentence, and to which part of the sentence it is related syntactically and semantically.

Thus, it can be concluded that the participles performing adverbial function is a universal feature. But, it does not mean that the usage of all the participles performing adverbial function is the same in the two languages. Along with certain similarities in their forms of expression, there are also differences. Participles, performing an adverbial function in both German and Azerbaijani languages, entering into predicate group explain the predicate of a sentence from different points.

Keywords: participle, semantic connection, syntactic connection, syntagmatic level, universal feature

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: Fil.f.d., dos.Ş.V.Aslanova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.**

QƏHRƏMANOVA ÇİNARƏ MƏMMƏD QIZI

fil.f.d., dosent

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,

Azərbaycan dili kafedrası

chinara83@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-5928-9019

tel:+994502110663

**AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İŞGÜZAR
MƏKTUBLARIN LİŦQVİSTİK TƏHLİLİ**

Xülasə

İşgüzar yazışmalar hər zaman dəqiq məqsəd daşımaqla ünsiyyətə xidmət edir, təcili və aktual məsələləri yerinə yetirir və konkret ünsiyyət tərəfdaşına ünvanlanır. Yazılı ünsiyyətdə tərəfdaşlar, məqsədlər, şərtlər, üsullar və ünsiyyətin təşkili işgüzar diskursun strukturunu təşkil edir. Bu komponentlərin işgüzar yazışmalarda tam və dəqiq tətbiqi müsbət və səmərəli ünsiyyətə imkan yaradır.

Məqalədə Azərbaycan dilində yazılı işgüzar ünsiyyətin əsas vasitələrindən olan işgüzar məktubların mətnləri tədqiqata cəlb olunur. İşgüzar məktub məlumatı daxil etmək, saxlamaq və ötürməyə xidmət edən, hüquqi qüvvəyə malik işgüzar sənəddir. İşgüzar məktubların yazılması adresatın ona müəyyən reaksiyasını nəzərdə tutur, yəni kommunikativ vəziyyət çərçivəsində bir məktubun ardınca onunla tematik əlaqəyə malik bir sıra mətnlərin – cavab məktublarının alınmasına hədəflənir. İşgüzar diskursun kateqoriyaları işgüzar yazışma sənədinin rəsmi rubrikalarında və birbaşa mətnin özündə tətbiq edilir.

Aparılan təhlillər belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, Azərbaycan dilində işgüzar məktubun bütün rubrikalarında standart elementlərin və dilin bütün səviyyələrində normallaşdırılmış leksik, morfoloji və sintaktik dil vahidlərinin və vasitələrinin rəsonal uyğunluğu özünü göstərir. Məqalədə bu rəsonal uyğunluğu əks etdirən işgüzar məktub janrında işgüzar diskursun müxtəlif kateqoriyalarının xarakterik xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir. İşgüzar məktubların mətnlərinin diskursiv yanaşma çərçivəsində təhlilinin məqsədəuyğunluğu əsaslandırılır.

***Açar sözlər:** yazılı işgüzar ünsiyyət, işgüzar məktub, dialoq, işgüzar diskurs, işgüzar diskursun kateqoriyaları.*

Giriş. Digər dillərdə olduğu kimi Azərbaycan dilində də işgüzar məktublar işgüzar yazışma sənədlərinin müəyyən kommunikativ situasiyada tərtib olunan, müəyyən bir ünsiyyət probleminin həllinə yönələn və konkret ünsiyyət tərəfdaşına ünvanlanan növüdür. Hər hansı bir mətnin diskurs təhlili müəyyən bir kommunikativ vəziyyət üçün aktual olan linqvistik və ekstralingvistik amillərin bütün kompleksini nəzərə alınmaqla həyata keçirilir. Bu baxımdan epistoliar diskurs geniş imkanlara

malikdir. Diskurs ekstralingvistik - pragmatik, sosial-mədəni, psixoloji və digər amilləri ehtiva edən ardıcıl situativ hadisələri əks etdirən mətnlərlə müəyyən edildiyi üçün işgüzar məktubların diskursiv yanaşma çərçivəsində nəzərdən keçirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir. Diskurs həm də yazılı mətnlərdə və şifahi nitqdə qeydə alınan, müəyyən koqnitiv və tipoloji cəhətdən şərtlənmiş kommunikativ məkanda həyata keçirilən konkret kommunikativ hadisə, mövzu baxımından əlaqəli mətnlərin məcmusu kimi başa düşülür. “ Bu söz latın mənşəli “discursus” sözündən götürülmüş və ünsiyyət qurmaq, söhbət etmək, danışmaq mənasını ifadə edir. XX əsrin 50 -ci illərində ifadə nəzəriyyəsinə tədqiq edən fransız tədqiqatçısı Emil Benvenist dilçilikdə yeni bir anlayış – diskurs haqqında danışır və onu danışan tərəfdən təqdim olunan nitq kimi izah edir”[1]. Əsas janrlarından birini işgüzar məktubların təşkil etdiyi işgüzar diskursun strukturu kommunikativ məqsəd, müəllif və ünvanlanan şəxs obrazı, məzmun, mövzu, janrın lingvistik ifadə şəklini əhatə edir. İşgüzar məktub janrında işgüzar diskurs komponentlərinin tam və uğurlu şəkildə həyata keçirilməsi müsbət tərəfdaşlıq ruhunda davam edən məhsuldar ünsiyyəti təmin edəcəkdir.

Bu gün işgüzar yazı janrı fəal surətdə inkişaf etməkdədir. İşgüzar məktublar dövlətlərin, idarə, müəssisə və təşkilatların diplomatik, idarəetmə, sosial, sənaye fəaliyyəti prosesində yazışmalarını təşkil edir. Belə məktublar konkret vəzifəli şəxslərə ünvanlanır. Həm adresat, həm də adresant hüquqi şəxslər olduğu və hər hansı bir şirkəti və ya müəssisəni təmsil etdiyi üçün onlar arasında münasibət qeyri-individual və rəsmi-işgüzar keyfiyyətdə olur. İşgüzar məktub yazışma qaydalarına uyğun şəkildə tərtib edilərək, rəsmi məlumatları özündə əks etdirən və lazımı qaydada rəsmiləşdirilib vəzifəli şəxsə (ünvanlandığı müəssisə, təşkilat, idarə) yazılı müraciət olunan sənəddir. Bu məktublarda məzmunundan və janrından asılı olmayaraq, rəsmi-işgüzar üsluba aid bütün sənədlər üçün xarakterik olan bir sıra xüsusiyyətlər diqqət mərkəzində saxlanılır:

1. Mətnin aydınlığı, anlaşılqlılığı. Məlumatlar mümkün qədər sadə, anlaşılqlı dildə yazılmalıdır;
2. Adresantın mövqeyinin, nəzər nöqtəsinin dəqiqliyi. Faktlara, dəlillərə söykənməyən məlumatlar inandırıcı təsir bağışlamadığı üçün ciddi qəbul edilmir.
3. Yiğcamlıq. Vaxta qənaət etmək üçün məlumatlar yiğcam və lakonik olmalıdır;
4. Terminlərdən istifadə;
5. İxtisarlar, abreviaturalar, nomenklaturadan istifadə;
6. Geniş və mürəkkəb konstruksiyalı cümlələrin çoxluğu;
7. Cümlədə sözlərin düzgün ardıcılığı;
8. Emosionallıq, ekspressivlik, obrazlılığın olmaması;
9. Qeyri-individuallıq.
10. Bu və ya digər məlumat məktubun mətninə daxil edilərkən adresatın maraqları da mütləq nəzərə alınmalıdır;

11. Etiket və subordinasiya qaydalarına riayət etmək (bu qaydaları pozmaq gözlənilən nəticənin əldə edilməsini gecikdirər).

İşgüzar məktubların sorğu məktubu (məsələn, hər hansı bir məhsulun mövcudluğu, istehsalı, istifadəsi və s. ilə bağlı məlumat almaq məqsədilə yazılır), müraciət məktubu, xatırlatma məktubu (müəyyən bir məsələnin vacibliyini vurğulayaraq nəzərə çatdırmaq mahiyyətini daşıyır, ünvanlayan şəxs tərəfindən birbaşa və ya kuryer vasitəsilə göndərilir), kommersiya təklifi məktubu, zəmanət məktubları, təbrik məktubları, təşəkkür məktubları və s. aiddir. Bunlar qanuni qüvvəyə malik olan rəsmi sənəd olduğu üçün bəzən idarə, müəssisə və təşkilatlarda bir neçə il saxlanılır. Bu, çox vaxt şikayətlərin, habelə sifarişçi şirkətlərlə onların əməkdaşları arasında yaranan digər mübahisələrin həlli zərurəti yarandıqda edilir.

İşgüzar məktub həmçinin rəsmi işgüzar üslubun funksionallıq və formallıq, ifadə tonunun neytrallığı, standartlaşdırma və dəqiqlik kimi üslub xüsusiyyətləri ilə də xarakterizə olunur və standart sintaktik konstruksiyaların, normaya salınmış leksik vahidlərin köməyi ilə bu tip məktublar üçün müəyyən edilmiş xüsusi struktur formada yazılır. İfadə tonunun neytrallığı dedikdə məktubların dilinin emosional çalarlıqdan uzaq və məntiqi ardıcılıqla qurulması başa düşülür. Standartlaşdırma və dəqiqlik işgüzar məktubun mətninin təşkilinin bütün səviyyələrində (müraciət hissəsindən tutmuş, yekunlaşdırıcı hissəyə qədər) işgüzar üslubun qayda-qanunlarına, eyni zamanda dilin fonetik, leksik və qrammatik normalarına riayət etməyi nəzərdə tutur. Yuxarıda göstərilən xüsusiyyətlər işgüzar məktubun mətninin transpersonal xarakterini müəyyənləşdirir, onun tərtibini asanlaşdırır, lakin yaradıcı yanaşmanı və tərtibçinin kifayət qədər yüksək səviyyədə linqvistik hazırlığını da istisna etmir.

Qeyd edildiyi kimi, epistoliar üslubun bütün janrlarında olduğu kimi, işgüzar məktubların da mətnləri hazırlanarkən mütləq şəkildə ədəbi dilin fonetik, leksik və qrammatik normalarına riayət edilməlidir. Söz və ifadələrin mətnin məzmununa uyğun dəqiq seçilməsi, düzgün yazılışı, kök və şəkilçi münasibətində, şəkilçilərin ardıcıl düzülüşündə morfoloji normanın gözlənilməsi, cümlədə söz sırası, sadə və mürəkkəb cümlələrdə sözlər arasında leksik-qrammatik əlaqənin quruluşu, o cümlədən üslub normaları ilə yanaşı, durğu işarələrinin də yerli-yerində istifadəsi mühüm şərtidir. Bütün bunlar məktub ünvanlanan şəxsin, yaxud şəxslərin, dolayısı ilə idarə, təşkilat və ya müəssisələrin onun mətninin məzmunu haqqında düzgün təsəvvür yaratmaq, onda nədən bəhs edildiyini, nəyi izah etməyə çalışıldığını, hansı informasiyanı ötürdüyünü dəqiq anlaması üçün vacibdir. İşgüzar məktubların səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri və ən önəmlisi səlahiyyətli şəxslərin imzasını daşmasıdır. Belə məktubların tərtibi, təşkili və ünvanlanması ilə müəssisə rəhbərinin əmri ilə səlahiyyətli olan mütəxəssislər və ya struktur rəhbərləri məşğul olur. Bununla belə, konkret kimin yazdığından asılı olmayaraq, məktub istənilən halda şirkətin adından yazıldığı üçün onun rəhbəri tərəfindən imzalanaraq təsdiq edilməlidir. Bütün işgüzar məktublar şirkətin fəaliyyətinə dair məlumatları əks etdirir və quruluşu, məzmunundan asılı olmayaraq, müəyyən tələblərə tabe olur. Bu

tələblərə, ilk növbədə, ünvanlayan və ünvanlananın rekvizitləri, epistoliar etiket qaydalarına uyğun olaraq nəzakətli müraciət şəkli (vokativ söz və cümlələrdən istifadə edilir), məktubun yazılmasını şərtləndirən səbəb və məqsədləri ehtiva edən məlumatın təsviri, hüquqi qanunlara, qanunvericilik aktlarına istinad etməklə əsaslandırma, istəklər və şərtlər, nəticə - sonluq, məktubun yazıldığı tarix daxildir (zərurət olarsa, sənədə tamamlayıcı kimi əlavə foto- və videoməlumatlar da daxil edilə bilər ki, bu məktubun əsas mətnində əks olunur).

Məktub əlyazma şəklində yazıla və ya elektron formada çap edilə bilər (məktubun bir neçə nüsxəsini yaratmaq üçün daha əlverişlidir). Onun həm adi standart A4 vərəqində, həm də şirkətin loqosunu əks etdirən xüsusi blankında tərtib edilməsi mümkündür. Adətən, təşkilata ünvanlanan sənəd qəbul edilərkən, əlbəttə ki, əsas diqqət onda olan məlumatın mahiyyətinə verilsə, istər-istəməz sənədin görünüşünə: kağızın keyfiyyətinə, loqo dizaynına, şriftə, blankın rənginə və s. diqqət yetirilir. Bu baxımdan ikinci varianta daha çox üstünlük verilir, çünki belə bir məktub daha sanballı görünür və elə ilk baxışdan məlumatın rəsmiliyini ifadə edir. Təsdiq edilmiş standartlara cavab verən sənəd vizual olaraq daha asan və daha sürətli qəbul edilir və bu, şübhəsiz ki, ünsiyyətin daha rahat həyata keçirilməsinə kömək edir. Hazırda geniş surətdə istifadə olunan, işgüzar ünsiyyəti asanlaşdıran fərdiləşmiş yazışma forması e-poçt vasitəsilə yazışmadır. E-poçt məktubunun mətninin üslubu ənənəvi blank mətni ilə müqayisədə ciddiliyini qorumaq şərtlə daha yığcam, konkret və səmimidir. “Elektron yazışma kağız üzərində yazılmış məktubun ünvana çatdırılması üçün lazım olan zaman və məkan həddlərini aradan qaldırmaqla yanaşı, göndərilən məlumatların məzmununu, onların müəllif və adresat tərəfindən qavranması, həmçinin bütövlükdə kommunikasiya prosesinin mahiyyətini dəyişdirir... Kağız üzərində yazılan və elektron məktublarnın məzmunundakı fərqlər, məktubun elektron formata keçməklə mahiyyətinin dəyişməsi, kağız üzərində yazılan məktublardakı polemikanın elektron formatda zəifləməsi (və ya itməsi) müasir elektron formatlı epistoliar mətnlərin mahiyyətini müəyyən edir”. [2, s.48]

Diskurs nəzəriyyəsi nöqtəyi-nəzərindən baxılan işgüzar məktub konkret kommunikativ münasibətə xidmət edir və ünvanlananın ona konkret reaksiyasını nəzərdə tutur. Məlumatın təxsis elementləri məhsuldar ünsiyyətə və müsbət tərəfdaşlığa xidmət edir.

Rus dilçisi V.İ.Karasik diskursu kommunikativ yanaşma çərçivəsində təsvir edərkən, onun kateqoriyalarını aşağıdakı kimi xarakterizə edir:

- 1) ünsiyyət tərəfdaşları (rol-status, situativ-kommunikativ səciyyə);
- 2) ünsiyyət şərtləri (müqəddimələr, ünsiyyət sferası, xronotop, kommunikativ mühit);
- 3) kommunikasiyanın təşkili (motivlər, məqsədlər və strategiyalar, yerləşdirmə və bölgü, ünsiyyətə nəzarət və ünsiyyət vasitələrinin çoxvariantlılığı);

4) ünsiyyət üsulları (ünsiyyət vasitəsi, ünsiyyət rejimi, ünsiyyət tonu, ünsiyyətin üslubu və janrı) [3, s.29]

Bu kateqoriyaların hər biri kommunikativ diskurs üçün böyük önəm daşıyır. Bunu daha aydın izah etmək və mahiyyətini anlamaq üçün həmin kateqoriyaların xarakteristikasının təfərrüatlarını nəzərdən keçirək.

Ünsiyyətin bütün növlərində və formalarında əsas ünsiyyət vasitəsi dildir.

Ünsiyyət rejimi isə əsasən ünsiyyətdə kommunikantlar arasındakı məsafəyə görə müəyyən edilən qarşılıqlı əlaqə rejimidir. Burada dialoqun iki forması özünü göstərir: birbaşa – vasitəsiz və vasitəli dialoq. Yazılı ünsiyyət vasitəli (məktublər vasitəsilə) dialoq hesab edilir. Nəzərdən keçirilən diskurs kateqoriyasının digər komponenti kommunikantların bir-birinə, müşahidəçilər və ya şahidlər, situasiya və nitq predmetinə münasibəti ilə müəyyən edilən ünsiyyət tonallığıdır. Diskursda ünsiyyət tonallığı uzlaşmağa və ya konfliktlərə yol açma; rabitə məsafəsinin azalması/artması; niyyətlərin birbaşa və ya dolaylı yolla ifadəsi; informativ və ya fatik ünsiyyəti özündə birləşdirir. [4]

İşgüzar diskursun yuxarıda göstərilən bütün kateqoriyaları (ünsiyyət tərəfdaşları, ünsiyyətin şərtləri, məqsədləri və təşkili, ünsiyyət üsulları) Azərbaycan dilində işgüzar məktubda rəsmiləşdirilmiş sərəlvhələr altında və birbaşa mətnin özündə həyata keçirilir. İşgüzar məktubda standartlaşdırılmış və fərdiləşdirilmiş elementlərin uyğunluğunu və əlaqəsini izləmək, leksik, morfoloji və sintaktik səviyyədə hansı klişə və hansı dil vahidləri və vasitələrindən istifadə edildiyinə diqqət yetirilməlidir. Rəsmi rubrikaların mənasını və məzmununu diskurs nəzəriyyəsi nöqtəyi-nəzərindən nəzərdən keçirək. Adresantın statusu və kommunikativ xüsusiyyətləri müəssisə blankının yuxarı və aşağı sahələrində yerləşən məlumatlarda təqdim olunur, yəni adresant öz dəqiq adını və rəhbərin adını, hüquqi formasını, fəaliyyət dairəsini və müddətini, əlaqə məlumatlarını, bank rekvizitlərini göstərir. Status xarakteristikası həmçinin məktubu yazan şəxsin səlahiyyətlərini və mövqeyini əks etdirən, ünsiyyətin daha məqsədyönlü olması üçün zəruri olan imza hissəsində qeyd edilir. “Ünsiyyət şərtləri” diskurs kateqoriyası poçt ünvanı məlumatlarının standart başlığında yer alır. Məsələn, göndərişin növü göstərilən hissədə “təcili” sözü yazıla bilər ki, bu da məktubun göndərildiyi ünvanda dərhal oxunmasının vacibliyini bildirir. Məktub məxfi olarsa, bu kateqoriya “*Alicının ünvanı*” sərəlvhəsində məktubun konfidensiallığı faktına əlavə istinad göstərməklə həyata keçirilə bilər. Beləliklə, adresant məktubdakı məlumatların təhlükəsizliyini təmin etmiş və onun əhəmiyyəti barədə xəbər çatdırmış olur.

Xronotop, "kommunikasiya şərtləri" kateqoriyasının tərkib hissəsi olub, son göndərmə tarixinin qeyd edildiyi standart bağlantılar blokunda açıqlanır.

“Ünsiyyətin təşkili” kateqoriyasının başlıca komponenti ünsiyyətin məqsədidir. Ünsiyyətin məqsədi, yəni məktubun göndərilməsini şərtləndirən məqsəd (məsələn: “*Təklif*” – təklif məktubları üçün, “*Sorğuya cavab*” – tərəfdaşın sorğusuna cavab vermək üçün) işgüzar məktubun adında – əsas başlığında verilir. “Ünsiyyətin

təşkili” nüsxələrin və ya məktubun surətlərinin göndərildiyini və iş məktubuna əlavələri (qoşma) göstərən sərəlvədə reallaşdırılır. Bu əməliyyat sənədlərin itirilməsi ehtimalını azaldır.

Azərbaycan dilində işgüzar məktubun mətni həm formaca (bir neçə boş sətirlə ayrılan bəndlərin – abzasların aydın seçilməsi), həm də məzmunca standartın müəyyən tələblərinə tabe olur. Adresantı salamlamaq, yaxud onunla vidalaşmaq üçün seçilmiş söz və ifadələr, klişələr “ünsiyyət şərtləri” diskurs kateqoriyasını təmsil edir. Yeni ünsiyyət qurulan şəxslər və ya müəssisələrə göndərilən məktublarda da daha əvvəl yazılmış məktublarda istifadə edilən, şablonlaşdırılmış standart rəsmi ifadələr yazılır. Məsələn: “*Hörmətli...*”, “*Çox hörmətli...*”, “*Möhtərəm...*”, “*Hörmətlə, ...*” və s.

İşgüzar diskursda ünsiyyət tərəfdaşları, adətən, istehsal, ticarət və xidmət sahəsi ilə məşğul olan sahibkarlar olur. “Ünsiyyətdə tərəfdaşlıq” şəxs əvəzliliklərindən (biz, siz), mənsubiyyət şəkilçilərindən istifadə etməklə (*şirkətimiz, müəssisəmiz, bizim şirkət, bizim təşkilatımız* və s.) leksik-qrammatik səviyyədə həyata keçirilir.

İşgüzar diskursda ünsiyyətin üslubundan bəhs edilərkən işgüzar məktubda münasib terminlərin və klişələrin istifadə tərzini nəzərdə tutulur. İşgüzar məktub həmişə müəyyən bir məqsədlə xidmət etdiyindən, informativ xarakter daşıyır. Onun tərtib edən şəxs məktubun məzmunundan, yazılma və göndərilmə məqsədindən asılı olaraq əvvəlcədən şablonlaşdırılmış dil klişələrindən də istifadə edir. Məsələn: *Sizi maraqlandıran bütüən sualları cavablandırmağa hazırıq; Cavabınızı gözləyirik; ... haqqında əlavə məlumat veriləcək* və s. Belə məktubların dili üçün əmr, sual, nida cümlələri, şərt, güzəşt budaq cümlələri də səciyyəvidir. Məsələn: *Zəhmət olmasa, sənədlərin qəbulu ilə bağlı məlumatları yazılı şəkildə bildirin.; Sənəd qəbulu müddəti başa çatsa da, göndərdiyiniz sənədlərə baxılaraq, 10 gün ərzində sizə məlumat veriləcəkdir. Bu, sonuncu xəbərdarlıqdır!*

İşgüzar məktubu istənilən halda ünsiyyət tərəfdaşlarının dəyərlərini əks etdirir ki, bu da işgüzar diskursun spesifik xüsusiyyətlərindənəndir. Hər hansı bir şirkət, idarə, təşkilat, müəssisə üçün əsas dəyərlərdən biri etibarlı tərəfdaşlıq əlaqələrinin yaradılmasıdır. Məktublarda bu, qarşılıqlı anlaşmaya ümid, minnətdarlıq, müsbət qiymətləndirmə və arzular ifadə edilməklə həyata keçirilir və ayrı-ayrı sözlər, ifadələr, söz birləşmələri və cümlələr, təşəkkür, arzu, məmnunluq, razılaşma etiketləri vasitəsilə ifadə edilir. Burada işgüzar əlaqələrdən, qarşılıqlı anlaşmadan, sövdələşmədən məmnunluq və gələcəkdə əməkdaşlığı davam etdirmək istəyi çatdırılır. Məsələn: *Bizi seçdiyiniz üçün təşəkkür edirik!; Ümid edirik ki, işgüzar əlaqələrimiz uzunömürlü olacaq.; Şirkətinizə dəstək olmaqdan məmnunluq duyuruq!* Belə cümlələrdə işgüzar məktubların dili üçün xarakterik olmayan emosional çalarlar müşahidə olunur. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, bu tip yazışmaların dili emosionallıqdan tamamilən məhrum deyildir. İşgüzar məktublar üçün xüsusi şablon formalar olmadığından çox vaxt onlarda müəyyən quruluş xətaləri müşahidə olunur. Daha öncə də qeyd etdiyimiz kimi, məktublarda daha əvvəl yazılanlarda istifadə

edilən standartda söz, ifadə və cümlələrə yer verilsə də, onların biri digərinin təkrarı olmamalıdır. Yəni yeni yazılmış məktubun mətnində daha öncə göndərilən məktubun indeksində, göndərilmə tarixində və mətnində əks olunan məlumatlardan təkrarən istifadə edilməməlidir. Əgər blankın yuxarı hissəsində, yaxud məktubun yuxarı sol küncündə qoyulan düzbucaqlı ştampda şirkətin adı göstərilərsə, məktubu imzalayan şəxsin vəzifəsinin yanında şirkətin adını qeyd etməyə ehtiyac yoxdur. Göründüyü kimi, işgüzar məktubun nəzərdən keçirilən standart formasındakı sərlövhələr (rubrikalar) işgüzar diskursun vacib kateqoriyalarını özündə əks etdirir.

Nəticə. Epistolıyar mətnin janr və üslub xüsusiyyətlərinin diskurs baxımından təhlili bu gün linqvistik tədqiqatların ən məhsuldar və perspektivli istiqamətlərindən biridir. Diskursiv yanaşma çərçivəsində aparılan tədqiqatların nəticələrini yekunlaşdıraraq deyə bilərik ki, işgüzar məktubların məzmunu və forması bir tərəfdən dövlət standartlarına tabe olur, digər tərəfdən epistolıyar, dolayısı ilə rəsmi-ışgüzar üslubun bir janrı kimi bu üslubun spesifik xüsusiyyətlərini də özündə əks etdirir. İşgüzar məktubların diskursiv təhlili deməyə əsas verir ki, işgüzar diskursun kateqoriyaları məktubun ardıcıl rubrikalarında özünü göstərən kanselyarizmlər və dilin bütün səviyyələrinə aid normalaşdırılmış dil vahidləri və vasitələrinin situativ-rasional uyğunluğunda təzahür edir. Bu janr üçün xarakterik olan leksik səviyyədə normalaşmış dil vahidlərinə terminlər, klişelər, sabit birləşmələr, vokativ sözlər; morfoloji səviyyədə törəmə və mürəkkəb sözlər, feilin müxtəlif növ və şəkilləri, şəxs və işarə əvəzlilikləri; sintaktik səviyyədə feili tərkiblər, çoxu sadə cümlələr olmaqla, əmr, sual, nida cümlələri, tamamlıq, şərt, güzəşt budaq cümlələri və s. aiddir. İşgüzar məktubların dili üçün emosional və ekspressiv çalarlı söz və ifadələrin işlədilməsi səciyyəvi hal olmasa da, bəzi dialoqlarda istifadə edilən şablon ifadələr, nəzakətli sözlər onların emosionallıqdan tamamən məhrum olmadığını deməyə əsas verir.

Elmi yeniliyi. İşgüzar məktubların məzmun və forma, dil və üslub xüsusiyyətlərinin işgüzar diskursun kateqoriyaları çərçivəsində təhlili tədqiqat işinin elmi yeniliyini təşkil edir.

Praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat zamanı əldə edilən nəticələr təkcə elmi-nəzəri deyil, həm də müəyyən praktiki əhəmiyyətə malikdir. Onlardan işgüzar yazışmaların təcrübə kursunda və bu mövzu ilə bağlı dərsləklərin, metodik vəsaitlərin, mühazirələrin hazırlanmasında, yazılı işgüzar ünsiyyətlə bağlı elmi-tədqiqat işlərində (tezis, məqalə, dissertasiya, monoqrafiya) mənbə kimi istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Paşayeva G.B. Virtual diskursun linqvistik xüsusiyyətləri // Sumqayıt Dövlət Universiteti. Elmi xəbərlər. Sosial və Humanitar elmlər bölməsi. 2021, c.17, №1. s.10-15. <https://www.ssu-scientificnews.edu.az/pdf/S21-1.pdf>
2. Əfəndiyeva L.R. Ənənəvi məktublar və elektron yazışma / – Bakı: Buta. International Journal of Scientific Research. № 2/1, – 2021. – s.45 – 51

3. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / Волгоград. гос. пед. ун-т; Н.-и. лаб. “Аксиол. лингвистика”. — Волгоград: Перемена, 2002. — 476 с. — Библиогр.: с.435–476.
4. Курьянович А.В. Эпистолярный дискурс как средство современной межличностной и социальной коммуникации: [Электронный ресурс] / URL: <http://journals.tsu.ru/uploads/import/1319/files/28.pdf>
5. Cəfərov V.B., Tağıyeva T.M. Diplomatik yazışma. (Əlavələr və düzəlişlərlə təkrar nəşri). / V.B.Cəfərova, T.M.Tağıyeva.– Bakı, –2009. –242 s.
6. Məmmədli N.B. Onlayn işgüzar kommunikasiya və kompüter-internet diskursu. // –Bakı: Filologiya məsələləri, № 2, –2021. –s.3–14
7. Васильев М.В. Деловое письмо / М.В.Васильев – Москва.: Налоговый вестник, –2011. – 319с.
8. Eminli B.İ., Paşayeva G.B. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya / B.İ. Eminli, G.B. Paşayeva, Sumqayıt. – 2021. – 400 s.

Гахраманова Чинара Мамед кызы, доцент
ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ДЕЛОВЫХ ПИСЕМ НА
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Ключевые слова: письменное деловое общение, деловое письмо, диалог, деловой дискурс, категории делового дискурса.

Деловая переписка всегда служит общению с четкой целью, касается срочных и злободневных вопросов и адресована конкретному партнеру по общению. Партнеры, цели, условия, методы и организация общения в письменной коммуникации составляют структуру делового дискурса. Полное и точное применение этих компонентов в деловой переписке позволяет вести позитивную и эффективную коммуникацию. В статье рассматриваются тексты деловых писем, написанных на азербайджанском языке, который является одним из основных средств делового общения. Деловое письмо – это юридически обязывающий деловой документ, служащий для ввода, хранения и передачи информации. Написание деловых писем предполагает определенную реакцию адресата, то есть внутри коммуникативной ситуации за одним письмом следует ряд связанных с ним тематических текстов - ответных писем. Категории делового дискурса применяются в официальных разделах документа деловой переписки и непосредственно в самом тексте.

Анализ приводит к выводу, что во всех разделах делового письма в азербайджанском языке наблюдается рациональное сочетание стандартных элементов и нормированных на всех уровнях языка лексических, морфологических и синтаксических единиц и средств языка. В статье рассматриваются характеристики различных категорий делового дискурса в жанре делового письма, отражающие это рациональное соответствие.

Обосновывается целесообразность анализа текстов деловых писем в рамках дискурсивного подхода.

Gahramanova Chinara Mammad
LINGUISTIC ANALYSIS OF BUSINESS LETTERS IN AZERBAIJANI
LANGUAGE

Summary

Keywords: written business communication, business letter, dialogue, business discourse, categories of business discourse

Business correspondence always serves communication with a clear purpose, deals with urgent and topical issues and is addressed to a specific communication partner. Partners, goals, conditions, methods and organization of communication in written communication form the structure of business discourse. The full and accurate application of these components in business correspondence allows for positive and effective communication. The article deals with the texts of business letters written in the Azerbaijani language, which is one of the main means of business communication. A business letter is a legally binding business document that serves to enter, store and transmit information. Writing business letters involves a certain reaction of the addressee, that is, within the communicative situation, one letter is followed by a series of thematic texts related to it - reply letters. Categories of business discourse are applied in the official sections of the business correspondence document and directly in the text itself. The analysis leads to the conclusion that the rational compatibility of standard elements and standardized lexical, morphological and syntactic language units and means at all levels of the language is reflected in all sections of the business letter in the Azerbaijani language. The article considers the characteristics of different categories of business discourse in the genre of business letter, reflecting this rational correspondence. The expediency of the analysis of the texts of business letters within the discursive approach is substantiated.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Aslan Bayramov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

İMANOVA KƏMALƏ XALİD qızı
baş müəllim
Azərbaycan Tibb Universiteti
Xarici dillər kafedrası

INTERACTIVE METHODS OF TEACHING

Key words: incorporate, participate, small groups, discussion, problem-based, experience, respond

Açar sözlər: interaktiv, fəal, təqdimat, tədqiqat, nəticə çıxartmaq, tərtibat, format, qaydalar, şərh

Ключевые слова: комфортное обучение, инновационная деятельность, формирование личности, интеллектуальная активность, принятие самостоятельных решений

Interactive learning are classes in which the instructor incorporates engagement triggers & breaks the lecture at last once per class to have students participate in activity that let's them work directly with the material.

This academic year has brought new challenges with online learning, utilize creative tools & methods to keep student's interest. As schools move away from traditional lecture – filled classrooms where students are mostly silent & unengaged, teachers are looking for alternatives with interactive online learning.

Interactive learning is learning that requires student participation. This participation can be realized through class & small group discussions, as well as presentations. Not all students are active at such lessons, because some of them are shy & can't take part in discussions. Technology, using computer, phone, projector & etc. can be beneficial here. (1,38 s.)

Teachers introduce new material & give the students multiple opportunities to engage with this information, using critical thinking cooperation.

These opportunities to engage are enhanced & expanded by the use of interactive learning materials. The more times a student work with a given set of concepts, the more likely they are to assimilate them into their knowledge base. The value of repetition can't be overstated.

One of the biggest benefits of interactive education is that it's easy. Most students want to interact with each other on some level & telling them to be quiet & pay attention will force them to go against their natural desires. However, by using lesson plans that encourage talk & teamwork, smart teachers can make learning fun while letting students interact with the material in a variety of different learning styles.

One of the main purposes of interactive teaching is project-based learning. Students learn how to solve problems that they might encounter in real life. In a

biology class, they might have to solve the mystery that involves diagnosis deadly disease. In English, students could organize a mock trial, attempting to exonerate a murderous character using argumentation, rhetoric & research techniques.

Interactive, project-based learning encourages curiosity & depth of thought.

Even in shorter lessons that only involve minimal interactions, such as think-pair-share conversations & multiple-choice games, students sharpen soft skills like the ability to explain a concept to another person, which will be vital in a variety of future careers. (2, 35 s.)

Interactive technology helps students to interact with each other & with the material. One common example is the use of electronic remotes to answer questions on a projector. Another common piece of interactive classroom technology is a smart Board, which is a large touchscreen that can replace both a teacher's projector & chalkboard.

Interactive lessons & projects have many benefits for teachers as well as student. These lessons take the stress off the teacher. When a teacher is standing in front of auditorium, all the stress is on him. Student's attention usually strays & the effectiveness of the lesson often relies too much on your stage presence or personal charisma. During interactive lesson the teacher is no longer in the spotlight. Student learns taking center stage.

Sometimes in poorly organized group projects, one student ends up doing all of the work. The teacher should prevent this from happening. There are a few choices. One is exactly to define each student's role in assignment. Another technique you can implement is a peer-rating questionnaire that students can fill out after the project. However you plan to prevent unequal work, simply observing your students remains an invaluable technique for classroom & project management.

No matter what subject you're teaching a lesson can become more engaging when it incorporates conversation. One technique that you can use to encourage conversation is called "think-pair-share". To use this method, ask your students a complex question & then give them time to turn to their partner & discuss possible answers after each pair decides on what they want to say, you can either have students write down their answers, or you can go around the room calling on groups until everyone has shared. (3,157 s.)

Another way to encourage engagement is to allow for student input. Create a board space in your room where students can place sticky notes with questions. This will give shy students the chance to ask their questions.

An interactive course, that let's learners interact with the content at various touch points, has high chances of engaging them well. It motivates them towards critical thinking, problem-solving & help in their long-term memory activation. Games, scenarios, simulations, quizzes & videos are some of the most essential elements of such interactive learning modules. Expanding on each of these below:

1. Games

Games are an exceptional learning aid. They add an element of fun to learning & motivate learners to perform better without them even realizing it. Games let learners explore, try fail, try again & learn. Players seek risks, challenges, rewards & recognition when they play a game.

Digital games based on popular concepts like “Spin the wheel”, “Jeopardy”, “Who wants to be millionaire”, “Treasure hunt” or even the regular crossword, can be a great hit with online learners.

2.Quizzes & Assessments

Providing learners with an opportunity to fail at guessing can actually improve learning quality. That’s where quizzes & assessments come in handy.

3.Scenarios

Scenarios recreate a real-life situation that a learner might face & expect the learner to make their own decisions & progress through it. They aim to promote in – depth learning & make learners aware of various possibilities they will come across & need to respond to in a given situation.

4.Videos

Videos are the de-facto standard of communication today. If a picture speaks a thousand words, a video definitely speaks a million.

You might want them to move from one piece of information to another, to collect some information & make decisions, to have a hands-on experience with a process or activity, to give them an opportunity to explore.

The possible methods for interactive learning are perhaps limitless, constrained only by creativity & resources. Although interactive methods are often pitted against “lecture only” classrooms, lecturing can be an effective interactive experience, as anyone who has ever eagerly shared a Ted.Talk knows. Learning is likely to happen when the lecturer carefully connects new material to students existing knowledge & significant human experience & also when the teacher intentionally piques students curiosity & imagination through the use of narrative structures – setting up conflict or tension, followed by resolution.

Brief writing exercises can also help students review, understand & think critically about material. These exercises can be targeted to various levels of thinking. For example, asking students to list items from a previous lecture reinforces basic knowledge; asking students to rephrase a central concept in their own words aids comprehension; asking students to use information in addressing a new situation gives them practice in application. (5,254 s.)

Discussion can be used in many ways in an interactive classrooms. Depending on pedagogical goals, the instructor may be involved in the actual discussion. Discussions should strive for the free sharing of ideas while constructing & critiquing arguments using logics & evidence.

Debates aim at encouraging students to express their ideas to each other & to critique each other’s ideas. Debate can be particularly helpful when the instructor

wants students to understand & appreciable perspectives that students might not themselves hold.

Unlike discussion, which often strives for consensus, debate is inherently competitive & tends to obscure the similarities of opposing viewpoints. Instructors should be aware that debate can foster a conflict mentality & give the impression that complex issues are dichotomies.

Problem – based learning is demanding but rewarding interactive strategy for students & instructors. Many other strategies begin by presenting material & then asking students to apply discrete knowledge to a well-defined problem or question. Problem – based learning, however, begins with an open-ended, usually authentic (i.e. "real-world") problem, requiring students (often in groups) to identify what they know & what they need to know that can help solve the problem, determine how they can acquire needed knowledge, formulate hypotheses (studies) experiments, determine a solution, & report their findings. (5,48)

Modeled on the theory that open-ended inquiry increases student motivation, the distinct advantage of this approach is that acquired knowledge immediately takes place in a meaningful context.

One of interactive teaching styles is brainstorming, which is typically performed in group sessions. The process is useful for generating creative thoughts & ideas. Brainstorming helps students learn to pull together. Types of interactive brainstorming include:

- Structured & unstructured
- Reverse or negative thinking
- Nominal group relationships
- Online interaction such as chat, forums & email
- Team-idea mapping
- Group passing
- Individual brainstorming.

Professional competence is one of important approaches to higher education. Professional competence we understand as a personal education, that determines the productivity of professional tasks & includes knowledge, skills & professionally significant personal qualities, experiences & value orientations. We have talked about the use of interactive methods of training, which encourage interest in the profession; promote the efficient acquisition of training materials; form pattern of conduct, provide high motivation, strength, knowledge, team spirit, freedom of expression, & most importantly, contribute to the complex competences of future specialists. This method allows the teacher to give the participants missing information & allows students to form skills of professional & appropriate behavior in the performance of professional tasks. The advantage of training is that it ensures the active involvement of all students in the process of training.

To conclude the review, I note that active learning methods modify the role of the teacher from the translator of information to the organizer & coordinator of the educational process & make it possible to form complex competences in future professional specialties via student activities that as closely as possible the content of professional work.

Practice proves that all students are involved in cognitive process, each individual contributes to the teaching process, students exchange information & ideas. Students obtain not only knowledge but also communicative skills, ability to listen to others, evaluate different points of view, participate in discussions, make joint decisions, develop tolerance, memorize material for a longer period of time.

Skits, games and role plays can be used to offer students the opportunity to apply learnt skills, which further deepens their understanding of self, making it possible to act responsibly, develop strong character and carry out the same skills into the real world. Essentially, interactive learning is an ideal way to help students develop various life skills that will help them lead a happy and healthy life.

With regard to classroom learning, the benefits of interactive learning tools can be seen in improved performance. When social skills such as self-awareness, healthy relationships, confidence and emotional management are established, concept internalization and problem resolution questions become less of a problem. Even the slow learners can quickly come to terms with the difficult concepts as interactive learning has a significant impact on memory retention.

**ATU, Xarici dillər kafedrası
baş müə. İMANOVA KƏMALƏ XALİD qızı**

İTERAKTİV TƏDRİS METODLARI

X Ü L A S Ə

Fəal təlim metodu elə təlim metodudur ki, dərs prosesində müəllimlə şagird arasında qarşılıqlı əlaqə, ünsiyyət, müəllim-şagird əməkdaşlığı vardır. Şagirdlər passive dinləyici deyillər. Onlar dərsin fəal iştirakçılarıdır, müəllimin yaxın köməkçisidirlər. Əgər passiv təlim metodunda müəllim əsas fiqur idi, indi müəllim və şagird birlikdə dərsin təşkilatçılarıdır. İnteractive dərslərdə əməkdaşlıq, işgüzarlıq, demokratik prinsiplər öz əksini tapır. Bu təlimdə aşağıdakı prinsiplərə riayət olunur: 1.Fəal idrak prinsipi; 2.İnkişafetdirici təlim prinsipi; 3.Əməkdaşlıq prinsipi; 4.Dialoji təlim prinsipi; 5.Təlim-tərbiyənin çevikliyi prinsipi.

Bu cür təlim texnologiyası ilə təşkil olunan dərslərdə əvvəlcə problemə istiqamət verəcək motivasiya yaradılır. Motivasiya problemə çıxaracaq məsələnin qoyulmasıdır. Onun nəticəsi tədqiqat sualı olur. Həmin tədqiqat sualı problemin həlli yollarına dair ilkin fərziyyələrin irəli sürülməsinə şərait yaradır. Sonra həmin problemin araşdırması üçün qruplarda işlər təşkil olunur.

Müasir təhsil sistemi dəyişən ictimai münasibətlər, qlobal dəyişikliklər, innovativ texnologiyalar dövrünün astanasında formalaşdı. Hər kəs istəyir ki, yaxşı yaşaya bilsin, uğur qazansın. İnnovativ təlimin nə olduğunu bilməyən adam da rəqabətin nə olduğunu anlayır, həm yerli, həm də xarici iş bazarına inteqrasiyasını təmin etmək istəyir. Hər kəs başa düşür ki, indi ona yenilənmiş, müasir dünya ilə ayaqlaşacaq təhsil lazımdır. Bu səbəblər yeni fənn kurikulumlarının tətbiqini zəruri etdi. Yeni fənn kurikulumlarının tətbiqi təhsil sistemimizə fəal dərslər interaktiv dərslər kimi yeni dərslər formalarını gətirdi.

**AMU, Кафедра Иностранных языков
ст.препод.Иманова Кямала Халид к.**

ИНТЕРАКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

Главной отличительной чертой интерактивного обучения является инициативность учащихся в учебном процессе, которую стимулирует педагог из позиции партнера-помощника. Ход и результат обучения приобретает личную значимость для всех участников процесса и позволяет развивать у учащихся способность самостоятельного и быстрого решения проблем.

Интерактивное обучение позволяет решать одновременно несколько задач, главной из которых является достижение целей обучения. Интерактивный подход в обучении способствует развитию коммуникативных умений учащихся, умений работать как в команде, так и самостоятельно, прислушиваться к мнению своих одноклассников. Интерактивное обучение направлено на установление эмоциональных контактов между учащимися, обеспечение воспитательной задачи. Одно из главных условий функционирования интерактивного обучения – условие доброжелательности и взаимной поддержки в процессе работы. В ходе занятия учащиеся проявляют свои эмоции по теме, выражают свою точку зрения. Есть большое количество таких методов: “Case study”, “Brainstorming”, “Discussion”, “Training” и т.д.

В последнее время интерес ученых и практиков к интерактивному обучению значительно возрос. Это обусловлено несколькими причинами.

Во-первых, для демократического общества характерны договорные отношения между равноправными субъектами, отношения подчиненности заменяются отношениями партнерства. В соответствии с этим в образовательной практике востребована модель взаимодействия, основанная на диалоге, предполагающая переход от преимущественно регламентирующих, алгоритмизированных форм и методов организации дидактического процесса к развивающим, проблемным, исследовательским, поисковым. Интерактивное

обучение способствует не только изменению опыта и установок участников, но и окружающей действительности, так как часто интерактивные методы обучения – это имитация видов деятельности, применяемых в общественной и государственной практике демократического общества.

Во-вторых, практическое решение проблемы мотивации познавательной активности обучаемых достигается не только дидактическими методами и приемами, но и использованием эффективных форм педагогического общения, созданием комфортной, стимулирующей атмосферы, уважением к личности учащегося.

Кроме того, интерактивное обучение формирует умение мыслить неординарно, по-своему видеть проблемную ситуацию, выходы из нее; обосновывать свои позиции и жизненные ценности; развивает такие черты, как умения выслушивать иную точку зрения, сотрудничать, вступать в партнерское общение, проявляя при этом толерантность по отношению к своим оппонентам, необходимый такт, доброжелательность к участникам процесса совместного нахождения путей взаимопонимания, поиска истины.

Поскольку интерактивное обучение предполагает возможность коммуникации с преподавателем, партнерами по учебной деятельности, сотрудничество в процессе разного рода познавательной и творческой деятельности, то система контроля над усвоением знаний и способами познавательной деятельности, умением применять полученные ЗУНы в различных ситуациях может строиться на основе оперативной обратной связи, что делает контроль ЗУНов перманентным, более гибким и гуманным.

**AMU, Department of Foreign Languages
senior teacher IMANOVA KAMALA KHALID**

S U M M A R Y

Interactive learning help teachers brainstorm quick ways to transform their normal everyday lessons into interactive ones. This activity works best in a group setting, where ideas can be shared & collaboration can occur. However, it still works well as a self-development activity. Teachers work to present new information to students & give those students multiple opportunities to engage with that information, using critical thinking, SEL & other skills. Motivated students are always easy to teach. This motivating students are a great challenge facing by teachers or educators. Traditional method is not effective. In the new digital native's era, students want to do more activities than sitting in the chair holding a pen& books.

The article analyzes the changes taking place in the sphere of education today. A number of reasons are indicated why interactive teaching is relevant.

Types of interactive lessons are: brainstorming, think, pair & share, buzz session, incident process, and A sessions & so on. Brainstorming helps students learn to pull together. Think, pair & share establish a problem, give each pair of students time to form a conclusion. Buzz session come together in session group that focus on a single topic, discussion helps to learn from one another's input & experience. Incident process focuses on solving problems, preparing students for life beyond your classroom.

References:

1. A.M.Derkach. Case-method in teaching. Spetsialist, 4 (2010) pp.22-23
2. R.Korsiny, A.Auerbakh. Piter, Saint Petersburg (2003)
3. A.P.Panfilov. Basics of Management. Complete Guide in Case Technologies. Piter, Saint Peterburg (2004)
4. W.Swap. Creating Value with knowledge. The Scholarly Tescher (Weblog)
5. Handelsman J., Miller S.&Pfund C.(2007). Scientific teaching. Madison,WI: Wisconsin program for Scientific Teaching
6. Sivan A., Leung R.W., Woon C.&Kember (2000) an implementation of active learning & its effect on the quality of student learning. Innovations in Education & Training 37(4), 381-389

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: fil.ü.f.d., dos.Rəna Hüseynova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

AYNUR TURABOVA
ADBTIA
Bakı Fətəli Xan Xoyski pr.98
aynurturabova77@gmail.com

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ TERMIN YARADICLIĞINDA MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xulasə

Dilin lügət tərkibində yeni anlayışların, terminlərinin yaranması cəmiyyətin inkişafı, cəmiyyət daxilində baş verən proseslər, bu proseslərin nə istiqamətdə davam etməsi və cəmiyyətin üzvləri olan insanların bu və ya digər hadisəyə münasibətinin necə bildirməsi ilə çox sıx bağlıdır.

Ətraf mühətdə baş verənlər yalnız insan süuruna, təfəkkürünə təsir etmir, eləcə də insanın dilinə böyük bir təsir göstərir. İnsanların dünyagörüşü genişləndikcə, fərgli hadisələrə münasibəti dəyişdikcə insanlar fikirlərini daha dəqiq və daha dolğun ifadə üçün yeni leksik vahidlərə ehtiyac duyur. Terminlər hər bir dilin əvəz olunmaz və ayrılmaz hissəsi hesab oluna bilər. Terminlər müasir inkişaf elm və texnologiyanın tələblərinə xidmət edən hər dilin leksik vahidlərinin çox hissəsini təşkil edir. Terminoloji vahid sayılan sözün qarşısına qoyulan əsas tələblərdən biri onların bir dəqiq, müstəqil mənaya malik olması və aydın bir məzmunla mənsub olmasıdır. Terminlər xüsusi ilə elmi üslubda işlənir və cəmiyyətdə baş verən elmi və texniki proseslərin inkişafı nəticəsində tez zamanda yaranan və əksəriyyət tərəfindən qəbul olunan leksik vahidlərdir. Lakin, bəzən terminlər elmi üslubdan əlavə xüsusi peşə sahələrində də istifadə olunurlar. Bu cür istifadə zamanı terminlər ekspressiv və estetik mənə sferasında istifadə olunan terminlərdir. İngilis və Azərbaycan dillərində zaman keçdikcə terminlərin sayı artır və terminologiyanın bu cür sürətlə inkişaf etməsi, hər gün yeni terminlərin yaradılması və ya bəzi terminlərin yaradılması və ya bəzi terminlərin ümumişlək sözlər qrupuna daxil olması, ingilis dilində termin yaradıcılığına aktual bir məsələ kimi baxılmasına səbəbdir. İngilis dilində Azərbaycan dili ilə müqayisədə sözdüzəltmə üç əsas vasitədən istifadə olunur: köklər, ön şəkilçilər (onları "prefix"lər adlandırırlar) və suffikslər (kökdən sonra gəlirlər). Azərbaycan dilinin morfoloji üsüldə ən çox istifadə olunan şəkilçilər bunlardır: a) -çı, -çi, -çu, -çü; b) -lıq, -luq, -lik, -lük; c) -sız, -suz, -süz; ç) -lı, -li, -lu, -lü; d) -ı, -i, -u, -ü; e) -yıcı, -yici, -yucu, -yücü; e) -is, -iş, -uş, -üş, ə) -ma, -mə, f) -maq, -mək, və s. İngilis dilinin morfoloji üsulunda istifadə olunan affikslər: -ship, -let, -hood, -ness, -er, -or, -ee, -ous, -co, -de, -cation, -ing, -ion, -ty. Azərbaycan və ingilis dillərində terminoloji vahidlərin sayı və mahiyyəti gün keçdikcə artır. Bütün mövcud olan terminlərin mənalarını bilmək geyri-mümkün olsa da, terminlərin nə cür leksik vahid olduğunu hansı üsullara yaradıldığını

dilçilik elmində terminologiyanın formalaşmasını və inkişaf mərhələlərini tətqiq etmək mümkündür.

Bu məqalədə bizim diggət məkəzimizdə məhz morfoloji üsulla yaranan terminlər olacaq. A.A. Potebnya-nın sözlərinə görə: "Hazır vahidlər kimi götürülmüş sözlər uzag və ya yaxın mənalara malik olurlar və onların mənaları bizim o sözlər kimi və ya müəyyən bir elm sahəsinə məxsus sözlər kimi giymətləndirməyimizdən asılıdır." Bizim firkimizcə A.A. Potebnyanın nəzərdə tutduğu "müəyyən elm sahəsinə aid sözlər" məhz terminlərdir.

Açar sözlər: terminologiya, morfoloji terminlər, terminoloji vahidlər, lingvistik terminologiya, terminologiya yaradıcılığı

20-ci əsrin əvvəllərinə qədər termin yaradılması sahəsində əsas mənbə kimi ərəb və fars, sovet dövründə Azərbaycan və rus dilləri götürüldü. Hal-hazırda termin yaradılmasında tarixi ədəbi dildə işlədilmiş söz və söz birləşmələrindən, həmçinin canlı ünsiyyət dili və dialektlərdəki işlədilən dil faktlarından istifadə etmək yolu ilə milli dil vahidlərinə üstünlük verilir. Terminlər müasir inkişaf etmiş elm və texnologiyanın tələblərinə xidmət edən hər bir dilin leksik vahidlərinin çox hissəsini təşkil edir. Terminoloji vahid sayılan sözün qarşısına qoyulan əsas tələblərdən biri onların bir dəqiq, müstəqil mənaya malik olması və aydın bir məzmunla mənsub olmasıdır. Terminlər xüsusi ilə elmi üslubda işlənir və cəmiyyətdə baş verən elmi və texniki proseslərin inkişafı nəticəsində tez zamanda yaranan və əksəriyyət tərəfindən qəbul olunan leksik vahidlərdir. Lakin, bəzən terminlər elmi üslubdan əlavə xüsusi peşə sahələrində də istifadə olunurlar. Bu cür istifadə zamanı terminlər ekspressiv və estetik mənaya malik olurlar. Bundan əlavə, terminlər müəllifin şəxsi istedadı və özünəməxsus ifadə terzini göstərmək üçün terminlərdən istifadə edə bilər. Bu zaman istifadə olunmuş terminoloji vahidlər üslubi funksiya daşıyacaqdır. Bildiyimiz kimi, terminlər ən çox elmi üslubda istifadə olunan leksik vahidlərdir. Deməli, terminoloji vahidlərin var olması üçün elmin var olması şərtidir. Elm ilə əlaqəli B.Çobanzadə yazırdı ki, elmin vətəni yoxdur, insan fikirləri arasında beynəlmiləl, cahani olaraq doğulan birinci əsər elmdir. O, qeyd edir ki, dünyanın hər yerində faydalı və doğru olmayan fikir elm sayıla bilməz (1, s. 37) Çex dilçisi K. Soxovun fikrincə, hal-hazırda dildə çox sayda yeni sözlər və anlayışlar yaranır. Onun hesablamalarına görə müasir dünya dillərində meydana gələn yeni sözlərin 90 % məhz terminlərdir. Hər bir dilin lüğət tərkibi eyni tipli deyil, yəni dilin leksik qatı yalnız bir növlü və eyni tipli leksik vahidlərdən ibarətdir. Tədqiq olunan dillərin hər ikisinin leksik qatını üç fərqli hissəyə ayırmaq olar:

1. Terminoloji olmayan leksika
2. Terminoloji leksika
3. Ümumi elmi leksika

Termin yaradıcılığından bəhs edərkən, yunan və latın dillərinin rolunu da qeyd etmək lazımdır. Əksər dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dillinə də yeni terminlər ingilis dili vasitəsi ilə daxil olur. Buna nümunə kimi hal-hazırda maliyyə-bank, sığorta, qiymətli kağızlar və birja sferasında istifadə olunan terminlərdir. Terminoloji leksika dilə əvvəlcədən bəri məxsus sözlərdən, alınma sözlərdən və ya söz birləşmələrindən, dar sahələrdə istifadəsi olan və geniş istifadəsi olan sözlərdən, köhnə və yeni anlayışlardan ibarətdir (2, s. 95-98). Alimlərin tədqiqinə görə termin yaradıcılığından danışarkən burada əsas olaraq iki mənbəni qeyd edə bilərik:

1. Terminli elementlərdən yaranan terminlər
2. Morfoloji üsulla yaranan terminlər

Bu məqalədə bizim diqqət mərkəzimizdə məhz morfoloji üsulla yaranan terminlər olacaq. A.A.Potebnya-nın sözlərinə görə: “Hazır vahidlər kimi götürülmüş sözlər uzaq və ya yaxın mənalara malik olurlar və onların mənaları bizim o sözləri ümumişlək sözlər kimi və ya müəyyən bir elm sahəsinə məxsus sözlər kimi qiymətləndirməyimizdən asılıdır.” Bizim fikrimizcə, A.A.Potebnyanın nəzərdə tutduğu “müəyyən elm sahəsinə aid sözlər” məhz terminlərdir (3, s. 125)

V.P.Danilenkonun sözlərinə görə terminlərin strukturuna və morfoloji xüsusiyyətlərinə görə üç qrupa ayırmaq olar:

- 1) termin-sözlər (sadə, düzəltmə, mürrəkəb)
- 2) termin-söz birləşmələri (bölünən və bölünməyən)
- 3) simvolik sözlər

Terminlərin morfoloji xüsusiyyətlərindən dərindən bəhs etmədən öncə, qeyd etmək lazımdır ki, dilin leksik qatında xüsusi sözlər kimi sayılan yalnız terminlər deyildir (4, s. 42). Belə ki, dilin xüsusi leksikasının müxtəlif sahələrini tədqiq edən zaman aydın olur ki, terminlərdən əlavə digər xüsusi sözlər də mövcuddur. Onlardan bəziləri bunlardır:

1) Nomenlər - terminlərdən fərqli olaraq nomenlər yalnız tək-tək anlayışları, terminlər isə ümumi anlayışları ifadə edir.

2) Peşə-sənət sözləri - hər bir şəxs öz sənəti ilə əlaqəli gündəlik həyatında dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərdən və ya qrup sözlərdən istifadə edir. Qeyd etmək önəmlidir ki, peşə-sənət leksikası terminlərlə sıx əlaqədədir. Bildiyimiz kimi, terminlər yalnız dilimizin öz sözləri hesabına yaranmır, alınma sözlər də çoxdur. Lakin, peşə-sənət sözləri, demək olar ki, dilimizin özünəməxsus sözlərdən ibarətdir.

3) Professional arqot sözlər və ya jarqonlar - jarqonları və terminləri müqayisə etsək çox sayda fərqliliklər aşkar etmək olar. Deməli, jarqon sözlər qeyri-rəsmi olaraq, professional və sosial qrupların leksikasına məxsusdur. Jarqonlar sosial qrup daxilində məxfiliyi saxlamaq üçün istifadə olunur.

4) Predterminlər - terminlər kimi yeni formalaşan anlayışların adlandırılması üçün istifadə olunsada terminlərə qoyulan əsas tələblərə cavab vermir.

Predterminlər xüsusi leksikada möhkəmlənirlər, müəyyən bir müddət keçəndən sonra dayanıqlı xarakter alı vəziterminlərə çevrirlər. Predterminlərin müvəqqəti, keçici xarakteri, forma dəyişkənliyi, terminlərə qoyulan müxtəsərlik tələbinin yerinə yetirilməməsi, üslubi cəhətdən neytral olmaması onları terminlərdən fərqləndirir.

5) Terminoidlər - dəqiq anlayışı olmayan, tam formalaşmamış anlayışların adlandırılması üçün istifadə olunan xüsusi leksemlərdir.

6) Prototerminlər – digər xüsusi leksemlərdən fərqi odur ki, onlar digər leksemlərdən çox əvvəl, elm yaranmadan əvvəl yaranan leksemlərdir. Bu səbəbdən onlar xüsusi anlayışları adlandırmırlar, sadəcə xüsusi təsəvvürləri adlandırmaq üçün istifadə olunurlar.

Terminlər, bir qayda olaraq, ya dilin öz lüğət ehtiyatından və ya başqa bir dildən alınır. Hər iki halda terminlər müəyyən sahənin xüsusi bir anlayışını ifadə edən söz kimi həmin sahəyə təhkim olunmuş və heç bir sinonimlə əvəz edilməsi məqbul sayılmayan bir vahiddir. Qeyd etmək lazımdır ki, terminlərin aid olduqları sahəyə məxsus dəqiq mənada işlədilməsi emosionallıq və ekspressivlik kimi xüsusi rəngləri ifadə etməsi ilə də bağlıdır. Ə. Dəmirçizadəyə görə bu cəhətdən ekspressiv- emosional çalarlıq ifadəsi üçün sözlərə bitişdirilən *-cıq, -çik, -ça, -qın, -ğan* kimi şəkilçilər termin düzətmək üçün istifadə olunur. Məsələn, müəyyən sahəyə aid olan terminlər : *qarın - qarincıq (fiziologiya), həbbə - həbbəçik (kimya), çal – çalağan (zoologiya), ağ – ağcaqayın (botanika), daş – daşqın (cooğrafiya)* və s [5 , s. 92]. Morfoloji üsul termin yaradıcılığında ən produktiv üsullardan biridir. Morfoloji üsul şəkilçinin köməyi ilə yaranan üsuldur. Azərbaycan dilinin termin yaradıcılığını morfoloji üsulsuz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Lakin biz təəssüflər olsun ki, bu üsuldən yetərinə faydalanmırıq. Bu üsulda olan şəkilçilər bizim milliliyimizi təyin edir. Misal üçün, *çəşmək, eynək* sözlərinə nəzər salaq: *çəşm*(fars) və *eyn* (ərəb) sözləri sonradan göz sözü ilə paralel işlənsədə morfoloji üsuldən istifadə edərək bu terminləri öz dilimizə assimilyasiya edərək milliləşdiririk (*çəşm-ə-k, eyn-ə-k*). Baxmayaraq ki, kalka üsulu termin yaradıcılığının leksik-semantik üsullar arasında da verilmişdir, bəzən isə bu üsul yalnız sözbəsöz tərcümədən ibarət deyil. Deməli, dilimizdə kalka üsulu ilə yaranan dilçilik terminləri bəzən də həm Azərbaycan dilinə məxsus sözlərdən və sözdüzəldici şəkilçilərdən istifadə olunur. Məsələn, ingilis dilində *“fraktion numeral”* termini, Azərbaycan dilində *“kəsr say”* kimi tərcümə olunur, rus dilində isə *“числительное дробное”* kimi tərcümə edilir. Bu misaldan görüldüyü kimi burada yalnız sözbəsöz tərcümə istiadə olunmayıb, həm də sözdüzəldici şəkilçilərdən də istifadə olunub. Digər misal isə *“sound chain”* ifadəsidir, Azərbaycan dilinə *“səs zənciri”* kimi tərcümə olunur. Bu misalda da sözdüzəldirici şəkilçidən istifadə olunur. Beləliklə, bu üsulda da dilin daxili inkişaf qanunları böyük rol oynayır (6, s. 106-107).

İngilis dilində Azərbaycan dili ilə müqayisədə sözdüzəltmə üç əsas vasitədən istifadə olunur: köklər, ön şəkilçilər (onları “prefix”lər adlandırırlar) və suffikslər (kökdən sonra gəlirlər). Azərbaycan dilində isə köklərin sözdüzəltmə vasitəsi kimi çıxış etməsi bir qədər qəribə səslənir.

Deməli, ingilis dilində dilin lüğət fondunun tərkibinə daxil olan bütün sözlərin böyük bir hissəsinin yaradılmasında iştirak edən müəyyən sayda köklər vardır. İngilis dilinin sözdüzəltmə prosesində növbəti köklər istifadə olunur: *agr*, *ad*, *alte*, *anima*, *anthro*, *carn*, *aqua* və s. Qeyd olunan köklərin əvvəlinə ön şəkilçilər, yəni prefikslər artırılır və sonuna suffiks artıraraq yeni terminlər yaradılır (7, s. 125-132). Azərbaycan dilinin termin yaradıcılığında morfoloji üsulla yaranan terminlər Azərbaycan dilinin terminologiyasında xüsusi bir sistem təşkil edir. Azərbaycan dilində xüsusi şəkilçilər vasitəsi ilə yaranan terminlər növbəti modellər üzrə formalaşırlar:

- 1) terminin kökü+şəkilçi
- 2) kök+şəkilçi+şəkilçi
- 3) kök+şəkilçi+ şəkilçi+ şəkilçi
- 4) kök+ şəkilçi+ şəkilçi+ şəkilçi+ şəkilçi
- 5) kök+ şəkilçi+şəkilçi+ şəkilçi+ şəkilçi+ şəkilçi.

Qeyd olunan modellərdən görüldüyü kimi kökdən sonra gələn şəkilçi bir deyil, bir çox sayda ola bilər. Morfoloji üsulda ən çox istifadə olunan şəkilçilər bunlardır:

a) -çı, -çi, -çu, -çü . Bu dörd şəkilçi daha çox feillərdən və isimlərdən linqvistik terminlər yaradır.

Məsələn: *lüğətçi*, *şəkilçi*, *dilçi*, *önşəkilçi*, və s.

b) -lıq, -lik, -luq, -lük. Bu şəkilçilər də dilçilik terminlərinin yaradılmasında daha çox istifadə olunur.

Məsələn, *əvəzlik*, *tamamlıq*, *zərflik*, *adlıq*, *sonluq*, *yişəlik*, *yerlik*, *çıxışlıq*, *yönlük*, *önlük*, *tabelik*, *quruluq*, *soyuqluq* və s.

c) -sız, -siz, -suz, -süz şəkilçilərin köməyi ilə mənaca zidd sayılan, yəni antonim olan terminlər yaradılır.

Məsələn: *susuz*, *qatqısız*, *təsirsiz*, *əlaqəsiz*, *tabesiz*, *yuxusuz*, *adsız*, *dilsiz*, *şəkərsiz* və s.

ç) -lı, -li, -lu, -lü şəkilçilərin vasitəsi ilə mürəkkəb prosesləri adlandırmaq mümkündür.

Məsələn: *ikisəsli*, *iki hissəli*, *daxili*, *dildaxli*, *davamlı*, *mənali*, *təsirli*, *təkmənali*, *təkkeçidli*, *növlü*, *ikiüzvlü*, *ikihecalı* və s.

d) -ıcı, -ici, -ucu, -ücü /-yıcı, -yici, -yucu, -yücü şəkilçiləri adətən feillərə əlavə olunur və ayrı-ayrı prosesləri, alətlərin adlarını təyin edir.

Məsələn: *sözdüzəldici*, *bağlayıcı*, *cəmləyici*, *təyinedici*, *dilxarici*, *qiymətləndirici* və s.

e) -ış, -iş, -uş, -üş. Qeyd olunan şəkilçilərin vasitəsi ilə Bu şəkilçi vasitəsilə hərəkət və sürət ifadə edən terminlər yaranır.

Məsələn: *çöküş, qayıdış, çağırış, kəsiliş* və s.

ə) -ma, -mə şəkilçiləri termin yaradıcılığında ən məhsuldar şəkilçilərdən biri sayılır. Bu şəkilçilərin vasitəsi ilə indiyədək terminologiyada müəyyən prosesləri bildiren minlərlə termin yaradılmışdır. Bu şəkilçilərin xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, onlar həm alınma, həm də öz sözlərimizə əlavə oluna bilər.

Məsələn: *cingiltişmə, diferensiallaşma, sözyaratma, xüsusiləşmə, sözləşmə, düzəltmə, sözdəyişmə, leksikləşmə, cingiltişmə* və s. Yuxarıda qeyd olunmuş şəkilçilərinin geniş şəkildə istifadəsi ondan irəli gəlir ki, dilçilikdə hərəkət və proseslə əlaqəli anlayışların sayı olduqca çoxdur.

f) -maq, -mək şəkilçiləri də termin yaradıcılığında geniş istifadə olunur. Bu şəkilçilər vasitəsi ilə yaranan terminlər hal-hərəkət bildirir.

Məsələn: *cəmlənmək, sıralamaq, hallanmaq, isimləşmək, substantivləşmək* və s (8, s. 98-112). Termin yaradıcılığının morfoloji üsullarından bəhs edərkən qeyd etmək lazımdır ki, rus dilində keçən terminlərin sayı da çoxdur. Belə ki, rus dilindən dilimizə keçən terminləri iki müxtəlif qrupa ayırmaq olar: vasitəli alınan terminlər və vasitəsiz alınan terminlər. Rus dilindən keçən terminlərin çoxu müəyyən qrup sözdüzəldici şəkilçilərlə bitirlər. Məsələn: *-ist, -izm, -or, -ant, -ent* və s. Lakin bu şəkilçilərin çoxu alınmadır. Azərbaycan dilinin dilçilik elmində bir çox terminlər var ki, onlar rus dilindən alınmışdır. Bu şəkilçilər aşağıdakılardır:

-or şəkilçisi: *kombinator, rezinator, aktualizator, ekspirator (vurğu)* və s.

-ent şəkilçisi: *ambivalent, ekvivalent, divergent* və s.

-izm şəkilçisi: *arxaizm, bilinqvizm, neologizm, romantizm, materializm, ritorizm, marksizm* və s.

-ist şəkilçisi: *lingvist, dualist, idealist, strukturalist* və s.

-ant şəkilçisi: *relevant, determinant, constat, geminant* və s.

-ik şəkilçisi: *semantik, sintaktik, ritorik, sinxronik, leksik, akustik, dinamik* və s. Bu şəkilçinin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, -ik şəkilçisinin vasitəsi ilə formalaşan sözləri kök və şəkilçilərə ayırmaq olmur.

Məsələn: *pragmatik, elliptik, idioqrafik* və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, -ist və -izm şəkilçiləri eyni anlayışla bağlı müxtəlif mənaları ifadə etdikləri üçün şəkilçilərin hər ikisi sözə artırılma potensialına görə eyni yükə mənsubdurlar. Deməli, -izm şəkilçisi qəbul etmiş bütün köklər -ist şəkilçisi də qəbul edə bilər.

İngilis dilinin lüğət daxilində aparılan tədqiqatlar nəticəsində belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, İngilis dilində termin yaradıcılığında morfoloji üsuldən istifadə zaman həm sufiksləşmədən, həm də prefiksləşmədən istifadə olunur. Prefikslər kökdən əvvəl gələn sözdüzəldici morfemlərdir, onlar sözün leksik mənasını dəyişirlər. Lakin prefikslər terminlərin kökünə əlavə olunduqda həmin sözün hər hansı bir leksik-qrammatik qrupa mənsubluğuna təsir etmir. Prefikslər vasitəsi ilə

yaranan terminlərin sonluğuna suffikslər əlavə oluna bilər. Amma suffikslər sözə əlavə olunduqda terminin hər hansı nitq hissəsinə mənsubluğu dəyişdirilmir və terminin konkret mənası saxlanılır. Məsələn:

un- prefiksi: *untaxed-vergi tələb etməyən*

dis- prefiksi: *disinflation – dezinflyasiya*

sur- prefiksi: *surtax- əlavə vergi*

re- prefiksi: *rebate- faizlərin çıxılması*

en- prefiksi: *entail-bələdiyyə başçısının mirası*

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, hər hansı bir dilin lüğət fondunun tərkibində terminoloji vahidlərin yaranma mənbələrindən biri və əsası məhz həmin dilin daxili lüğət fonndudu, yəni elə dilin öz sözlərindən yaranan terminlərdir (9, s. 342). Dildə artıq mövcud olmuş sözlərə morfoloji üsuldən istifadə edərək şəkilçilərin və ya prefikslərin vasitəsi ilə yaranan terminlərdir. Morfoloji üsul vasitəsi ilə yaranan yeni termin bir və ya bir neçə kök əsasına sözdüzəldci affikslərin, yəni suffikslərin, prefikslərin, prefiks və suffikslərin eyni anda istifadəsi nəticəsində meydana gəlir. Suffikslər termini hansı nitq hissəsinə aid olduğunu təyin edir və sözün əsası ilə sıx bağlıdır.

Məsələn: *owner, lawyer, investigation* və s.

Sözlərdə şəkilçilər vasitəsi ilə sözlərin hansı nitq hissəsinə aid olduğunu anlamaq asandır. Lakin prefikslər sözün semantikasını dəyişir və prefikslər suffikslərə nisbətən leksik cəhətdən daha azaddırlar.

Məsələn: *illegal, non-execution, counterlaw, counterappeal, noncapital* və s (10, s. 276).

İngilis dilinin termin yaradıcılığında isim ən zəngin nitq hissəsi sayılır. Qeyd etdiyimiz suffiksləşmə vasitəsi ilə yaranan terminlər daha çox isim nitq hissəsinə suffikslərin, yəni şəkilçilərin artırılması nəticəsində meydana gəlir. İngilis dilində mövcud olan suffikslərin sayı digər dillərdə olan şəkilçilərin sayından qat-qat çoxdur. Məhz bu səbəbdən ingilis dilinin termin yaradıcılığında morfoloji üsul ən çox istifadə olunan üsullardan biridir. İngilis dilində olan suffiksləri iki qrupa ayırmaq olar:

1.İngilis dilinin lüğət tərkibində olan leksik vahidlərinin sayını artıran məhsuldar şəkilçilər

2.Çox az sözün tərkib hissəsi kimi rastlanan qeyri-məhsuldar suffikslər

Öz tədqiqatımızda biz məhsuldar olan affiksləri tədqiq etməyə çalışdıq. O.D.Meşkov “Müasir ingilis dilində sözlərin formalaşması” kitabında qeyd edir ki, suffiksləri terminoloji və qeyri-terminoloji suffikslərə ayırmaq olar” (11, s. 124-134). Terminoloji suffikslər sözdə yalnız sonuncu yerdə işləmə bilər, yəni sözün sonluğuna. Məsələn:

-ship: *heirship- vərasətlik, membership- üzvlük, accompliceship, ambassadorship* və s.

-let: *booklet-balaca kitab, manlet-bəstəboy kişi*

-hood: *childhood-uşaqlıq, adulthood-yetkinlik* və s.

-ness suffiksi

Qeyri-terminoloji suffikslərdən sonra digər şəkilçilər gələ bilər. Məsələn: -er suffiksi: *owner-ownership, comitteeship, dealership* və s.

Ümumiyyətlə, -er affiksi bir çox terminlərin yaranması üçün istifadə oluna bilər.

Məsələn: *offender – qaydanı pozan, killer – qatil, lawyer – hüquqşunas, murderer – qatil, owner – sahibkar, prisoner – məhbus, accuser – təqsirləndirilən, fighter – döyüşçü, commissioner – müvəkkil, barrister – vəkil, assiser – köməkçi, caller – müdavim, dealer – ticarətçi, banker – banker, bencher – hakim, evil-doer – cinayətkar, law-breaker – qanunpozan, bobby-handler – axtarış edən itin bələdçisi, death-hunter* və s. Yuxarıda verilmiş misallarda –er şəkilçisi hər hansı bir hərəkəti həyata keçirən şəxsi bildirirdi. Lakin, bundan əlavə -er suffiksi cansız əşyaları və mücərrəd anlayışları ifadə edə bilər. Deməli, -er suffiksi məhsuldar şəkilçilərdən sayılır. Məsələn: *demurrer – məhkəmə prosesində etiraz olunan zaman prosesin daha çox davam etməməsi*.

Digər şəkilçi isə -or şəkilçisidir. İllər öncə ingilis dilinin lüğət tərkibinə roman dilindən çox sayda alınmalar keçmişdir. Bu alınmalar arasında –or şəkilçisi ilə bitən isimlərin sayı da yetəri qədər idi. Müasir ingilis dilində -or şəkilçisi sözdüzəldici şəkilçi hesab edilir. Bu şəkilçi vasitəsi ilə isimlərdən hərəkət bildirən terminlər düzəlir. Lakin, -or şəkilçisi –er şəkilçisi isə müqayisədə, qayda olaraq, roman əsaslı sözlərdən yeni terminlər yarada bilər. Faktiki olaraq bu iki şəkilçi sinonim sayılır, lakin –er şəkilçisi daha məhsuldar şəkilçihesab edilir.

Məsələn: *inspector, arbitrator – hakim, counselor – məsləhətçi, investigator – tədqiqatçı, acceptor – qəbuləddici, administrator – administrator, debtor – borclanan şəxs, demander, delator, violator, confessor, commitor* və s. Digər məhsuldar şəkilçi –ee şəkilçisidir. Qeyd etmək lazımdır ki, ilk dəfə -ee suffiksi ingilis dilinin lüğət tərkibinə fransız dilindən keçib.

Məsələn: *detainee – saxlanılan, appellee, legatee – mirasçı, assignee, arrestee – həbs olunmuş, employee – iş verən, trainee, payee – ödəniş edəcək şəxs, interviewee – müsabiqə götürələcək şəxs, committee, bargainee – torpaq alan şəxs, appointee* və s. Bu şəkilçi feillərə artırılaraq canlı isim bildirir. Keçid prosesi bu cür baş verir:

to devise (miras qoymaq) – devisee (mirasçı)

to transfer (ötürmək) – transferee (nəşə ötürülən şəxs)

to trust (inanmaq) – trustee (güvənilir insan)

İngilis dilinin termin yaradıcılığının morfoloji üsuluna nəzər saldıqda bir neçə üsul qeyd etmək olar.

1. Bir sözün kökünə və ya sözün özünə bir və ya bir neçə şəkilçilərin artırılması nəticəsində yaranan terminlər. Sözün əvvəlinə əlavə olunan prefikslərdə bura daxildir. Məsələn:

-ous şəkilçisi: *phosphor + ous = phosphorous* və s.

co- prefiksi: *co + education = co-education*. Bəzər bu prefiks –al şəkilçisi ilə işlənir: *co + education + al = co-educational* və s.

de- prefiksi: *de + coding = decoding, dehumanising* və s.

-cation şəkilçisi: *detoxification, combination* və s.

2.Xüsusi sonluqla bitən feillərdən düzəldilmiş isimlərin istifadəsi nəticəsində yaranan terminlər. Bu yolla yaranan terminlərin mənası hər hansı bir prosesi və ya üsulu bildirir. İstifadə olunan şəkilçilər bunlardır:

-ing: *slicing, recycling* və s.

-ion: *evaporation, formation* və s.

3. Xüsusi keyfiyyətləri, xüsusiyyətləri və vəziyyəti ifadə edən sifətlərdən düzəldilmiş isimlərin istifadəsi. Burada izlənilən şəkilçilər bunlardır:

-ty: *elasticity, conductivity* və s.

-ness: *shallowness* və s.

4. Xüsusi novləri və ya hər hansı bir sahənin xüsusi hissələrini ifadə etmək üçün terminləri yaratmaq üçün istifadə olunan sonluqlar. Məsələn:

-ware: *software, hardware, shareware, freeware* və s (12, s. 145, 198).

Beləliklə, morfoloji üsulla yaranan terminlərin sayı çoxdur. Lakin şəkilçiləri tədqiq etdikdə görmək olar ki onların hamısı termin yaradıcılığında o qədər də məhsuldar deyildir. Deməli, morfoloji yolla terminlərin yaradıcılıq prosesində istifadə olunan şəkilçilərin söz yaratma tezliyi eyni deyil. Şəkilçilərdən bəziləri sonsuz sayda söz yaratma qabiliyyəti olsada (məsələn, -lı, -li, -lu, -lü və ya -lıq, -lik, -luq, -lük) bəzi şəkilçilərin termin yaratma imkanı məhduddur. İngilis dilində isə morfoloji üsulda istifadə olunan yalnız şəkilçilər deyil, prefikslər də çox önəmli yer tutur. İngilis dilinin termin yaradıcılığında mövcud olan şəkilçilər də məhsuldar və qeyri-məhsuldara bölünür. Lakin, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilinin suffiksləri terminoloji və qeyri – terminoloji qrupa ayrılır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı:

1.İsmayılova M.A. Azərbaycan dilində terminlərin linqvistik təhlili. Bakı,Ozan, 2006, 268 s

2.Çobanzadə B. Türk dili və ədəbiyyatının tədrisi üsulu. Bakı: Azərənəşr, 1926, 264 səh.

3. Bayramova A. Leksik alınmaların dilin zənginləşməsində rolu. Bakı: Nurlan, 2009, 156 s.

4.Потебня А.А. Мысль и язык, Киев, 1993. — 192 с.

5.Арнольд И.В. “Семантика. Стилистика. Интертекстуальность”, Издательство С.-Петербургского университета, 1999.

6.Calque in financial field of the Azerbaijani language. 8th International scientific conference “European Applied Sciences: modern approaches in scientific researches” Stuttgart, Germany, ORT Publishing, 2014, s.106-107.

7. Qasımov İ. Azərbaycan terminologiyası. Bakı, 2007, səh.179
8. Sadıqova S. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığı prosesi. Bakı: Elm, 2010, 244 s.
9. Kockaert Hendrik J., Steurs Frieda (eds.) Handbook of Terminology. Volume 1, John Benjamins Publishing Company, 2015. — 558 p.
10. Карашук П. М. Словообразование современного английского языка. М., 1977. –302 с.
11. Мешков О.Д. Семантические аспекты словосложения английского языка, М.: Наука, 1986. — 208 с.
12. Авакова О. В. Формирование и функционирование английской юридической терминологии в процессе становления государства и права в Англии: дис. канд. филол. наук. М., 2006. –211 с.

А Турабова.

**Морфологические особенности создания терминов на
Азербайджанском и Английских языках.**

Резюме.

Появление новых понятий и терминов в словаре языка тесно связано с развитием общества, процессами ,происходящими внутри общества, направлением ,в котором эти процессы продолжаются, и тем,как люди, являющиеся членами общества, реагируют на то или иное событие.

То ,что происходит в окружающей среде влияет не только на человеческий разум, но и на человеческий язык.По мере того, как мировоззрение людей расширяется и меняется их отношение к различным событиям, людям нужны лексические единицы ,чтобы более точно и полно выражать свои мысли.

Термины можно считать обязательной и неотъемлимой частью любого языка.Термины составляют значительную часть лексических единиц любого языка, которые обслуживают потребности современной науки и техники в области развития.Одно из основных требований к словам, считающимся терминологической единицей – их точность,имеет самостоятельное значение и относится к четкому содержанию.Термины разработаны специально в научном стиле и представляют собой лексические единицы, которые быстро формируются и принимаются большинством в результате развития научных и технических процессов в обществе.Однако иногда эти термины используются не только в научном стиле, но и в специальных профессиях.В таком использовании термины употребляются в сфере выразительного и эстетические значения.Количество терминов на английском и азербайджанском языках со временем растет, и быстрое развитие терминологии, создание новых терминов каждый день, или создание

некоторых терминов, или включение некоторых терминов в общую группу слов, способствует созданию терминологии на английском языке. В английском по сравнению с азербайджанским языком словообразование используется в трех основных формах: корни, префиксы (их называют “префиксы” и суффиксы (идут после корня). В английском языке, по сравнению с азербайджанским языком, словообразование использует три основных средства: корни, префиксы (они называются префиксами) и суффиксы (они идут после корня). Наиболее часто используемые суффиксы в морфологическом методе азербайджанского языка а) - ı, - ıı, - ııı, - cü; б) - lıg, - lık, - luk, - lük, с) - sız, - siz, - suz, - süz, ç) - lı, - li, - lu, - lü, d) - ıcı, - ıcı, - ucı, - ücü, /- uıcı, - uıcı, - uucı, - ücü, e) - ış, - iş, - uş, - üş ә) - ma, - mə, f) - mag, - mək и т.д. Аффиксы используемые в морфологическом методе английского языка: -ship, -let, -hood, -ness, -er, -or, -ee, -ous, co -, de-, -cation, -ing, -ion, -ty, -ness и т.

Количество и сущность терминологических единиц в азербайджанском и английском языках увеличивается день ото дня, и хотя невозможно знать существующих терминов, можно изучить этапы становления развития терминологии в лингвистике. В этой статье мы сосредоточимся на морфологии. По словам А.А. Потемни, “слова, взятые как готовые единицы имеют отдаленное или близкое значение, и их значение зависит от того оцениваем ли мы их как общие слова, или как слова принадлежащие определенной области науки”. По определению А.А. Потемни слова относящиеся к определенной области науки, являются терминами.

Ключевые слова: терминология, морфологические термины, терминологические единицы, лингвистическая терминология, создание терминологии.

A. Turabova

Morphological features of term creation in the Azerbaijan and the English languages.

Summary.

The emergence of new concepts and terms in the vocabulary of the language is closely related with the development of society, the processes taking place within society, the direction in which these processes continue and how people who are members of society react to this or that event. As people's worldviews expand and their attitudes toward differed events change, people need new lexical units to express their ideas more accurately and fully.

What happens in the environment affects not only the human mind, but also the human language.

Terms can be considered an indispensable and integral part of any language. The terms form a large part of the lexical units of any language that serve the requirements of modern development science and technology. One of the main

requirements for a word, that is considered a terminological unit, is that they have a definite independent meaning and clear meaning. The terms are developed especially in a scientific style and are missing units that are quickly formed and accepted

by the majority as a result of the development of scientific and technical processes in society.

However, sometimes the terms are used in special professions in addition to the scientific style. In such usage, the terms are terms used in the sphere of expressive and aesthetic meaning.

The number of terms in English and Azerbaijani is growing over time, and the rapid development of terminology, the creation of new terms every day, or the creation of some terms, or inclusion of some terms in the general word group, encourages the creation of terminology in English. In English, there are three main means of word information compared to Azerbaijani: roots, prefixes (they are called "prefixes") and suffixes (come after the root).

The most commonly used suffixes in the morphological method of the Azerbaijani language are: a) -çı, -çi, -çu, -cü; b) -lıq, -lik, -luk, -lük; c) -sız, -siz, -suz, -süz; ç) -lı, -li, -lu, -lü; d) -ıçı, -ıci, -ucu, -ücü, /-yıcı, -yici, -yucu, -yücü; e) -ış, -ış, -uş, -üş ə) -ma, -mə; f) -maq, -mək, and so on.

Affixes used in the morphological method of English: -ship, -let, -hood, -ness, -er, -or, -ee, -ous, -co, -de-, -cation, -ing, -ion, -ty, -ness and so on.

The number and essence of terminological units in the Azerbaijani and English languages is increasing day by day. Although it is impossible to know the meanings of all existing terms, it is possible to study the information and development stages of linguistic terminology.

In this article, we will focus on morphological terms. According to A.A. Potebnya: "Words taken as ready-made units have distant or close meanings, and their meaning depends on whether we value them as words or as words belonging to a particular field of science". In our opinion, A.A. Potebnya means "words related to a certain field of science" are terms.

Key words: terminology, morphological terms, terminological units, linguistic terminology, the creation of terminology

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dosent Sevinc Səlimova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

b/müə. NƏZAKƏT HƏSƏNOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
Rəşid Behbudov 132
nezakethasanova@gmail.com

MƏTN VƏ DİSKURS TERMİNİNƏ YANAŞMA

XÜLASƏ

Dilçilikdə “mətn” termininə bir neçə baxımdan yanaşılır. Belə ki, mətn anlayışı termini, bir tərəfdən danışanın fikrini ifadə etmək üçün bir neçə cümlənin əlaqəli ardıcılığından ibarət olan söyləmi təyin etmək üçün işlədilir. Digər tərəfdən, mətn termini ilə nəsr əsərlərinin (hekayə, roman və s.) adlarını adlandırırlar. Linqvistik mənbələrdə mətnin izahına dair müxtəlif açıqlamalara rast gəlinir. Məsələn, O.S. Axmanova mətni, şifahi və yazılı formada olan əsərə və korpusa bərabər tutur. Mətnin xarakterizə olunmasında həcm parametrinin mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini bildirən tədqiqatçılar, mətnin tərkib hissələri arasında müsbət problemin də nəzərdən keçirilməsini zəruri sayırlar. M.A.K.Həllidey və R.Həsən mətnə bu cür tərif verirlər: “*Mətn şifahi və yaxud yazılı, istənilən uzunluqda bir bütöv təşkil edən danışmaq parçasıdır*”.

Ə. Abdullayev ənənəvi olaraq mətnin öyrənilməsini əsasən iki üsulla aparıldığını qeyd edir. Birinci üsul - propozisional üsuldur. Bu üsul mətnin parametrlərinə əsasən cümlənin artıq müəyyən olunmuş xüsusiyyətlərini tətbiq edir. İkinci üsul kommunikativ üsuldur. Bu üsul mətnin öyrənilməsini, onun immanent xüsusiyyətlərinin homogen sintaktik strukturlara müraciət etmədən ayrılmasını nəzərdə tutur. Belə üsul və ya yanaşma mətnin spesifik xüsusiyyətlərinin bütöv obyekt kimi dəqiq differensiasiyasını şərtləndirir.

Mətndən fərqli olaraq, diskurs termininin şərhilə bağlı ingilisdilli dilçilik ədəbiyyatında bir qədər fərqli yanaşmalar müşahidə olunur. Z.Hərrisin məşhur “Discourse Analysis” məqaləsində söhbət sadəcə cümlədən kənar vahiddən gedir.

A.Kibrik göstərir ki, “*diskurs mətndən daha geniş anlayışdır. Diskurs eyni zamanda həm dil fəaliyyəti prosesi, həm də onun nəticəsidir, nəticə isə elə mətnin özüdür.*”

A.Məmmədov diskursa koqnitiv və kommunikativ proseslərin kəsişmədən formalaşan bir hadisə kimi baxır.

Artıq diskursa fərqli yanaşma meydana çıxır. N.Enkvistin diskursla bağlı, zənnimizcə, klassik hesab oluna bilən belə bir fikrini yada salaq: “*Diskurs mətn ilə situasiya komponentinə malik kontekst- tin məcmusudur*”. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, mətn və kontekstsiz diskurs yoxdur.

Açar sözlər: *mətn termini, praaqmatik effekt, frazeoloji birlik, sintaktik bütöv, diskurs termini, dil-nitq oppozisiyası, funksional morfemlər*

Dilçilikdə “mətn” termininə bir neçə baxımdan yanaşılır. Belə ki, mətn anlayışı termini, bir tərəfdən danışanın fikrini ifadə etmək üçün bir neçə cümlənin əlaqəli ardıcılığından ibarət olan söyləmi təyin etmək üçün işlədilir. Digər tərəfdən, mətn termini ilə nəsr əsərlərinin (hekayə, roman və s.) adlarını adlandırırlar. Linqvistik mənbələrdə mətnin izahına dair müxtəlif açıqlamalara rast gəlinir. Məsələn, O.S.Axmanova mətni, şifahi və yazılı formada olan əsərə və korpusa bərabər tutur [4, s.209]. Digər bir linqvistik terminlər lüğətində (D.E.Rozental və M.A.Telenkovanın müəllifliyi ilə) mətn anlayışına belə bir tərif verilir. “*Mətn yazıda və çapda əks olunmuş nitq əsəridir*” [bax: 3, s.18]. L.M.Qranovskayaya görə, “*Mətn yalnız qrafik ifadə olunan dilin yazılı formasının məhsuludur*”. İzahatdan görüldüyü kimi, L.M.Qranovskaya mətni yalnız qrafik ifadəyə malik olduğunu qeyd edir və o, göstərir ki, “*biz məktubu, məruzəni, teleqramı, romanı, elmi monoqrafiyanı, reklamı və s. mətn adlandırırıq*” [bax: 3, s.20].

Mətn anlayışı ilə, daha doğrusu mətn termininin izahından irəli gələn fikirlər müxtəlifdir və mətnin izahına müxtəlif yanaşmalar vardır. Məsələn: İ.R.Qalperinin mətnin bütöv fərqləndirici təzahürlərini ayrılıqda götürməsi haqqında mülahizəsini əsaslı hesab etmək lazım gəlir. Digər tərəfdən, mətnin xarakterizə olunmasında həcm parametrisinin mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini bildirən tədqiqatçılar, mətnin tərkib hissələri arasında müsbət problemin də nəzərdən keçirilməsini zəruri sayırlar [6, s.22].

M.A.K.Həllidey və R.Həsən mətnə bu cür tərif verirlər: “*Mətn şifahi və yaxud yazılı, istənilən uzunluqda bir bütöv təşkil edən danışmaq parçasıdır*” [11, s.330].

Digər tərəfdən, mətn hətta ətraf aləmdən təcrid edilmiş şəraitdə də mövcud ola bilər. Məsələn, qədim yazılı abidələr. Lakin bu əlbəttə ki, nadir haldır. Mətn praqmatik effektdə malik olmalıdır və sosial cəhətdən şərtlənməlidir. Bu cür yanaşma keçən əsrin 80-ci illərindən başlayaraq aparıcı mövqeyə çevrilir və mətn ilə diskurs arasında yeni münasibətlər səhifəsi açılır.

Bu istiqamətdə sonrakı tədqiqatlar müxtəlif tipli mətnlərə daha differensial yanaşmaya gətirib çıxarmışdır. Belə ki, artıq mətnin sərhədlərinin kifayət qədər dəyişkən və onun bir söyləmədən çoxcildli əsərlərə qədər müxtəlif həcmdən ibarət olduğu qəbul olunur. Məsələn, İ.R.Qalperin mətnə aşağıdakı tərifini verir: “*Başlıq, müəyyən məqsədyönlülüyə və praqmatik məramla malik leksik, qrammatik, məntiqi, üslubi əlaqələrin müxtəlif vasitəsilə birləşmiş bir sıra xüsusi vahidlər (frazafövqi birliklər) ilə birgə bitmiş və ədəbi işlənmiş nitq məhsulunu təşkil edən dil işarələrinin qaydalı və yazılı birliyi - mətndir*” [5, s.42].

Prinsip etibarilə mətnin bu cür dəyərləndirilməsi O.I.Moskalskayanın mətn bölgüsü üst-üstə düşür: 1) bütöv nitq əsəri-mətn, yəni sözün geniş mənasında mətn

və yaxud makro-mətn və 2) frazafövqi birlik (mürəkkəb sintaktik bütöv) sözün dar mənasında mətn və yaxud mikromətn [9, s.42].

Nəhayət, N.Enkvist mətnə ən ümumidən ən spesifikə qədər aşağıdakı tərfi verir: “*Mətn təbii dildə mənalı işarələrin ardıcılığıdır*” [10, s.370].

Bununla belə, mətnin dəqiq tərfi, onun sərhədlərinin müəyyən olunması, mətnin hissələrə bölünməsi üsulları, onu təşkil edən vahidlərin statusunun müəyyən olunması, onun yaradılmasında iştirak edən semantik və formal amillərin nisbəti kimi problemlər isə hələ də mübahisələrə səbəb olur .

Mətnə müxtəlif yanaşmalar olsa da, ümumi qəbul olunan isə yalnız mətnin bir sıra vahidlərdən ibarət və əlaqəlilik, bitkinlik və daxili təşkil olunma təzahürlərinə malik spesifik bir quruluş kimi başa düşülməsidir. Mətnin daxili və xarici tamlığını təşkil edən linqvistik, psixoloji və məntiqi amilləri var. Linqvistik təkrarlar, formal əlamətlər, fikrin inkişafı tema, rema və proses kimi antisipasiya və respasiya bu amillərdəndir. Məsələn, H.Vaynrayx mətni aşağıdakı kimi nəzərdən keçirir: “*Mətn minimum iki morfedən, maksimal tərkibi isə məhdud olan morfezlərin qaydalı ardıcılığı olaraq, leksik və funksional morfezlərin mütəmadi növbələşməsidir*” [13, s.37].

Mətnin müxtəlif təzahürlərindən biri kimi onun yazılı və yaxud şifahi səciyyəsi haqqında məsələ adi xarakter daşımır. Belə ki, bəzən prosodik elementlər mətnin tərkib hissələri kimi nəzərdən keçirilir. Aydın ki, əgər biz mətni yalnız yazıda əks olunmuş diskurs və yaxud onun fraqmenti kimi qəbul etsək, prosodik danışıq elementləri heç cür mətnin strukturunda onun tərkib hissələri rolunda çıxış edə bilməzlər. Prosodiyanın nəzərdən keçirilməsi kodun realizəsinə, diskursun formalaşmasına diqqətli cəlb edir. Bu zaman şifahi və yazılı diskurs reallaşmanın variantları olurlar. Həmin anlam çərçivəsində mətn nitq fəaliyyətinin (əgər onu kodun realizəsinin zaman məsafəsi kimi başa düşsək) fraqmenti kimi dərk edilir.

Ə.Abdullayev ənənəvi olaraq mətnin öyrənilməsinə əsasən iki üsulla aparıldığını qeyd edir. Birinci üsul - propozisional üsuldur. Bu üsul mətnin parametrlərinə əsasən cümlənin artıq müəyyən olunmuş xüsusiyyətlərini tətbiq edir. Bu cür ekstrapolyasiyanın, sözsüz, müsbət nəticələri ola bilər. Xüsusilə, mətnin dilçilik statusunun möhkəm zəmininin qoyulması üçün, eləcə də mətn problemlərinin dilçiliyə aid edilməsini nəzərə çarpdırmaq üçün ona “aşağı səviyyədə, cümlədən” yanaşmaq lazımdır.

İkinci üsul kommunikativ üsuldur. Bu üsul mətnin öyrənilməsinə, onun immanent xüsusiyyətlərinin homogen sintaktik strukturlara müraciət etmədən ayrılmasını nəzərdə tutur. Belə üsul və ya yanaşma mətnin spesifik xüsusiyyətlərinin bütöv obyekt kimi dəqiq differensiasiyasını şərtləndirir [1, s.23].

Mətnə fərqli olaraq, diskurs termininin şərhilə bağlı ingilisdilli dilçilik ədəbiyyatında bir qədər fərqli yanaşmalar müşahidə olunur. Z.Hərrisin məşhur “Discourse Analysis” məqaləsində söhbət sadəcə cümlədən kənar vahiddən gedir [123, s.5]. Sonralar M.A.K.Həllidey, R.Vaqner və digərləri diskursu mətn ilə

eyniləşdirirlər və bununla da bir müddət ingilisdilli mənbələrdə diskurs, alman və rusdilli mənbələrdə isə mətn terminlərindən istifadə olunmağa başlanır.

Həmin dövrdə hər iki termindən cümləfövqi bir vahidi adlandırmaq üçün istifadə olunur və bu vahidin diskurs və ya mətn olması şərtləri də sadalanır. Bu şərtlər mətnin formal və semantik cəhətdən əlaqəli və bütöv olması ilə bağlıdır. Semantik bütövlük mətnin insanın əqli proseslərində iştirakı üçün zəruridir, yəni mətnin pragmatik mahiyyətini şərtləndirir.

Müasir fəlsəfi lüğətlərdə “diskurs” termininə belə bir izah verilir. *“Diskurs strukturalist cərəyanına mənsub olan dilçilər tərəfindən danışmaq aktının sosial şərtlərinin təhlili üçün irəli sürüldü”* [bax: 2, s.46]. Dilçilik ensiklopediyasının birinci cildində isə “diskurs” termini aşağıdakı kimi izah olunur: diskurs - Amerikan-İngilis dilçiliyində mətnin müxtəlif aspektlərini bildirən əsas anlayışdır. Diskurs rabitəli danışmada söylənilən mətdir. Bu mənada diskurs formal qrammatik struktur kimi götürülən mətndən fərqlənir. Diskurs danışmanın öz həmsöhbətinə yönəldərək qurduğu koherent mətdir [bax: 2, s.46].

A.Kibrik göstərir ki, *“diskurs mətndən daha geniş anlayışdır. Diskurs eyni zamanda həm dil fəaliyyəti prosesi, həm də onun nəticəsidir, nəticə isə elə mətnin özüdür. O, diskursa əlaqəli nitq parçası kimi baxılır”* [8, s.40].

A.Məmmədov diskursa koqnitiv və kommunikativ proseslərin kəsişmədən formalaşan bir hadisə kimi baxır [2, s.45].

Artıq diskursa fərqli yanaşma meydana çıxır. N.Enkvistin diskursla bağlı, zənnimizcə, klassik hesab oluna bilən belə bir fikrini yada salaq: *“Diskurs mətn ilə situasiya komponentinə malik kontekstin məcmusudur”* [10, s.369]. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, mətn və kontekstsiz diskurs yoxdur. Bizi, ilk növbədə, mətnin lingvistik və psixolingvistik araşdırmalar çərçivəsində necə nəzərdən keçirilməsi məsələsi maraqlandırır. Mətnlə bağlı bu məsələlərə kifayət qədər əsərlər həsr olunmuşdur.

V. fon Humboldtun və F. de Sössürün diqqət yetirdikləri dilçilik məsələləri arasında dil-nitq oppozisiyası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. V. fon Humboldt bu oppozisiyanı bir qədər yayqın şəkildə erqon (nitq məhsulu) - enerjiyə (dil fəaliyyəti) kimi qələmə vermişdir [7, s.23]. Etiraf etmək lazımdır ki, F. de Sössürün yanaşması daha inandırıcı görünür. Onun dil (langue)-nitq (parole) - oppozisiyası bu mürəkkəb məsələnin həllini mümkün edir və hər iki hadisənin mahiyyətinin açılmasına imkan yaradır. Fərdi hadisə olan nitqin dilçilik üçün heç bir əhəmiyyət kəsb etmədiyini iddia edən F. de Sössür bəzi mənbələrə görə, ömrünün sonuna yaxın “nitq lingvistikası” mövzusunda müraciət etmək qərarına gəlmiş, lakin onun bu planı baş tutmamışdır.

F. de Sössürün davamçıları olan fransız strukturalistləri Ş.Balli, R.Bart və digərləri öz əsərlərində artıq “parole” deyil, “discourse” terminindən istifadə etmiş və bu anlayışa “parole”-dan, yəni nitqdən daha geniş sosial mənə vermişlər. Əslində F.

de Sössürün sosioloji istiqaməti sonralar məhz diskursun sosial mahiyyətinin tədqiqi ilə səciyyələnmişdir.

Beləliklə, yuxarıda deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlinir ki, mətn-diskurs münasibətlərinin çözmündə dilçilər arasında ümumi bir fikir birliyi yoxdur. Digər tərəfdən, mətn və diskurs anlayışlarının izahında və onların dəqiq fərqləndirilməsində müxtəlif fikirlər mövcuddur. Belə ki, “mətn” və “diskurs” terminlərinin mənə baxımından oxşar və fərqli cəhətləri arasında tam aydınlıq yoxdur. Bu iki termin mənaca əsasən eyniləşdirilir. Lakin biz diskursa danışıq aktı, ünsiyyət prosesi kimi, mətnə isə prosesin yazıya alınmış nəticəsi kimi baxırıq.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, Ə.Ə. Aktual üzvlənmə və mətn / Ə.Ə.Abdullayev. - Bakı: Xəzər Universitetinin Nəşriyyatı, - 1998. - 190 s.
2. Məmmədov, A.Y. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələri sistemi / A.Y.Məmmədov. - Bakı: Elm, - 2001. - 144 s.
3. Məmmədov, A.Y. Dilçiliyin müasir problemləri / A.Y.Məmmədov. - Bakı: Elm, - 2008. - 91 s.
4. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С.Ахманова. - Москва: Изд. Академия, - 1969. - 608 с.
5. Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р.Гальперин. - Москва: Наука, - 2007. - 148 с.
6. Гендина, Н.И. Выявление аспектов содержания документов с помощью формальных текстовых признаков // - Москва: Науч. тех. информ., - 1979. Сер.2, №4, -s.22.
7. Гумбольдт, В. фон. Избранные труды по языкознанию / В. фон. Гумбольдт - Москва: Наука, - 1984. - s.23.
8. Кибрик, А.А. Когнитивные исследования по дискурсу // - Москва: Вопросы языкознания, - 1994. №5, s.40.
9. Москальская, О.И. Грамматика текста / О.И. Москальская. – Москва: Высшая школа, -1981. - 183 с.
10. Enkvist, N.E. From Text to Interpretability: Analysis of Text and Discourse // - New York: Cognitive Psychology, - 1989. Vol 2.
11. Halliday, M.A.K., Hasan R. Linguistic Function and Literary Style: An enquiry into the language of William Golding's “The Inheritors” // Literary Style: a Symposium, - London-New York: Oxford University Press, -1971, -s.330.
12. Harris, Z. Discourse analysis // - Munich: Language, -1956. Issue 28, - s.5.
13. Weinrich, H. The textual function of the French article / H.Weinrich. – London: S.Chatman, - 1971. – 234 p.

ГАСАНОВА НАЗАКАТ АСЛАН

ПОДХОД К ТЕРМИНУ ТЕКСТ И ДИСКУРС
РЕЗЮМЕ

В лингвистике к термину «текст» подходят с нескольких точек зрения. Таким образом, термин «текстовое понятие» используются, с одной стороны, для описания предложения, состоящего из связанной последовательности нескольких предложений, выражающих мнение говорящего. С другой стороны, термин «текст» относится к названиям прозаических произведений (рассказов, романов и т.д.). Лингвистические источники содержат различные объяснения толкования текста. Например, О.С.Ахманова отождествляет текст с произведением и корпусом в устной и письменной форме.

Исследователи говорят, что параметр объема важен для характеристики текста, и считают необходимым рассмотреть положительную проблему между компонентами текста. М.А.К.Халиди и Р.Хасон определяют текст следующим образом: «Текст – это часть речи, устная или письменная, образующая единое целое любой длины».

А.Абдуллаев отмечает, что традиционно изучение текста осуществляется двумя способами. Первый метод – это метод высказываний. Этот метод применяет уже определенные особенности предложения на основе параметров текста. Второй метод – коммуникативный. Этот метод предполагает изучение текста, выделение его имманентных признаков без обращения к однородным синтаксическим структурам. Такой метод или подход требует точного разграничения конкретных свойств текста как единого объекта.

В отличие от текста, в английской лингвистической литературе существуют несколько различных подходов к интерпретации термина «дискурс». В известной статье Х.Харриса «Анализ дискурса» речь идет только о внешней единице предложения.

А.Кибрик отмечает, что «дискурс – более широкое понятие, чем текст. Дискурс – это одновременно процесс языковой деятельности и ее результат, а результатом является сам текст».

Вспомним мнение Н.Энквиста о дискурсе, которое, на наш взгляд, можно считать классическим: «Дискурс – это совокупность контекста с текстом и ситуационной составляющей». Можно сделать вывод, что не существует текста и бесконтекстного дискурса.

Ключевые слова: *текстовый термин, прагматический эффект, фразеологическое единство, синтаксическая целостность, термин дискурс, языково-речевое противопоставление, функциональные морфемы*

GASANOVA NAZAKAT ASLAN
APPROACH TO THE TERM TEXT AND DISCOURSE
SUMMARY

The term “text” is approached from several perspectives. Thus, the term text concept is used on the one hand to describe a sentence consisting of a coherent sequence of several sentences to express the speaker’s opinion, and on the other hand, the term text refers to the names of prose works (stories, novels, etc.). Linguistic sources contain various explanations of the interpretation of the text. For example, O.S. Akhmanova equates the text with the work and corpus in oral and written form.

Other researchers note that the volume parameter is important in characterizing the text, considering it necessary to review the positive problem between the components of the text. Here, M.A.K.Hallidey and R.Hasan give the following definition to the text: “*A text, orally or in writing, is a piece of speech that forms a whole of any length*”. A.A. Abdullayev notes that the study of the text has traditionally been carried out in two ways. The first method is the propositional method. This method applies the already defined features of the sentence based on the parameters of the text. The second method is the communicative method. This method involves the study of the text, the separation of its immanent properties without resorting to homogeneous syntactic structures. Such a method or approach requires a precise differentiation of the specific features of the text as a whole object.

In contrast to the text, slightly different approaches are observed in the English-language linguistics literature regarding the interpretation of the term discourse. Z. Harris’ famous “Discourse Analysis”, deals with a unit outside the sentence. A.Kibrik has shown that “*discourse is a broader concept than text. Discourse is both a process of language activity and its result, and the result is the text itself.*”

Furthermore, A.Mammadov considers discourse as an event that is formed without the intersection of cognitive and communicative processes.

A different approach to discourse is emerging. Recall N.Enkvist’s idea of discourse, which, in our opinion, can be considered a classic: “*Discourse is a set of context with a text and a situational component.*” It can be concluded that there is no discourse without text and context.

Keywords: *text term, pragmatic effect, phraseological unity, syntactic integrity, term discourse, language-speech opposition, functional morphemes*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Sahilə Mustafayeva
tərəfindən tövsiyə olunmuşdur.

ARZU MİRZƏYEVA
Azərbaycan Tibb Universitetinin
Azərbaycan dili kafedrasının müəllimi
e-poçt: Mrs.arzu1960@gmail.com

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ BİRLƏŞMƏ İDİOMLARIN YARANMA YOLLARI

XÜLASƏ

İdiomlar dilşünaslıqda sabit söz birləşmələri, frazeoloji birləşmələr, frazeologizmlər və s. adlar altında verilmişdir.

İdiom- İdioma yunan mənşəli sözdür. Mənası özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik ifadə deməkdir. Həqiqi mənalı sözlərin qarşılığı olub onu məcazi məna ilə birləşdirən sabit söz birləşməsinə idiom deyilir. İdiomların ifadə etdiyi məfhum isə başqa söz birləşmələrinə nisbətən daha konkret olur.

İdiomlar sözün ekvivalenti, yəni məcazi məna ilə verilən sinonimi kimi dildə özünü göstərir.

İdiomlar milli xüsusiyyətlərə malik olduğuna görə hər bir xalqın dilindəki idiomları öyrənməklə həmin xalqın mədəniyyəti, tarixi və yaşayış tərzini yaxından tanımaq mümkündür.

İdiomların əsas xüsusiyyətlərindən biri də onların obrazlı emosional ifadələr olmasıdır. Onlar hər hansı bir anlayışı ayrı-ayrı sözlərdən dəfələrlə təsirli və obrazlı əks etdirir. İdiomların özünəməxsus kateqoriyaları onu digər dil vahidlərindən fərqləndirir. İdiomlar dilin orijinal vasitəsi, varlığı və zənginliyidir.

İdiomların belə maraqlı xüsusiyyətləri dilçiliyin müxtəlif sahələri ilə məşğul olan alimləri – leksikoqrafları, üslubiyyatçıları, qrammatikləri, folklorşünasları da çox düşündürmüş və onları elmi təhqiqat işlərinə cəlb etmişdir.

Azərbaycan dilində idiomlar ismi və feili olmaqla 2 qrupa bölünür.

Açar sözlər – Sabit söz birləşmələri, idiomlar, frazeoloji vahidlər, obrazlı ifadələr, milli xüsusiyyətlər.

İdiom- İdioma yunan mənşəli sözdür. Mənası özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik ifadə deməkdir. Həqiqi mənalı sözlərin qarşılığı olub onu məcazi məna ilə birləşdirən sabit söz birləşməsinə idiom deyilir. İdiomların ifadə etdiyi məfhum isə başqa söz birləşmələrinə nisbətən daha konkret olur.

İdiomlar sözün ekvivalenti, yəni məcazi məna ilə verilən sinonimi kimi dildə özünü göstərir.

İdiomlar milli xüsusiyyətlərə malik olduğuna görə hər bir xalqın dilindəki idiomları öyrənməklə həmin xalqın mədəniyyəti, tarixi və yaşayış tərzini yaxından tanış olmaq mümkündür.

İdiomların əsas xüsusiyyətlərindən biri də onların obrazlı emosional ifadələr olmasıdır. Onlar hər hansı bir anlayışı ayrı-ayrı sözlərdən dəfələrlə təsirli və obrazlı əks etdirir. İdiomların özünəməxsus kateqoriyaları onu digər dil vahidlərindən fərqləndirir. İdiomlar dilin orijinal vasitəsi, varlığı və zənginliyidir.

İdiomlar yaranmasına görə üç yerə ayrılır: qovuşma idiomlar, birləşmə idiomlar və uyuşma idiomlar.

Birləşmə idiomlar formal cəhətdən aşağıdakı qaydada düzəlir:

I. Qeyri-müəyyən təsirlik halında olan adların fellərlə birləşməsi yolu ilə: Na+V məsələn, **baş dolandırmaq, daş atmaq, daş salmaq, gün ağlamaq, göz açmaq, göz dikmək** və s. And olsun o bizi yaradana, əgər naz-qəmzə eliyəsən, mən səni qoymaram ki, bu kənddə **baş dolandırasan**.(9.10). Hacı Mehdi oğlu Əsgərin qalan dövlətinin də axırına İrandan gəlmiş **bir daş atdı** (4.82). Sənə müavin sayılan Cabbarzadə kimi gecə-gündüz işləyən adama **daş atmaq** kimə gərəkdir?(12.122) Atalar demiş, qız ağacı, qoz ağacı, hər yetən bir **daş atar**. Əbdül də **atdı daşını**, boşa çıxdı daşı. (5.49) O gün Yarməmmədlə Kənanın bostanına atdıqları daşın ağrısını duya-duya montyorluğu öyrənəcəyimə bərk söz verdim.(5.45) Ay arvad, mən **başına nə daş salım?** (9.103) Allah onu Balış olduğu yerdə başına bir çopur **qara daş salsın**. (12.337) Ancaq onu deyirəm ki, bəri başdan özünə bir **gün ağla** vəssalam! (12.338) Yoxsa sənın Mehmanın əgər kişi olsa, siz burda iki ilin içində özünüze iyirmi ilin **gününü ağlayarsınız**. (12.339) Bizim gözətçimiz bizi **göz açmağa** da qoymaz. (12.180) Zərrintac hər yana səs salıb ki, bəs Səlimə mənim bağçama **göz dikib**. (12.305)

II. Təktərəfli söz birləşməsinin fellərlə birləşməsi yolu ilə Nm+V.

Məsələn, **ağlı kəsmək, başı çıxmaq, gözünü açılmaq, gözünü düşmək**.

Ərdahın **ağlı kəsən**, ağlı kəsməyən uşaqları da bəsdə deyincə gülüşdülər. (11.15) Dedim ki, onda siz ikiniz gedin! Gördüm ki, qızın **çiçəyi çırtladı**. (12.125) Kənanın axırınıc atmacasına mənə yaman yer eləyirdi: “Hem şeydən başı çıxmır...” (5.56) Odur ki, bu naçalnik olsam da yenə bənnə işindən az-maz **başım çıxır**. (4.159) Beynini-beynini ye, qoy **göz açılmasın** (4.168). Bəy qonşunun qızına **gözüm düşüb**, hərçi çalışıram, zalım qızı məhəl qoymur.

III. Təktərəfli müəyyən təsirlik halında olan bir adın fellə əlaqəyə girməsi yolu ilə:

Nma+V məsələn, **başını əkmək, başını itirmək, başını yemək, başını saxlamaq, boynunu burmaq, könlünü almaq, kölgəsini qılınclamaq, üstünü malalamaq**.

Biz o Mehman Atamoğlanovun **başın buradan əkməsək**, o bizim **başımızı əkəcəkdir**. (12.302) Əgər anam olmasa, biz bu xırda şəhərdə çoxdan başımızı itirərdik (12.134) Yox, bu saçiburma oğlanın özünü gürzə kimi çalmaq, bir nəfəsə

başını yemək gərəkdir. (12.50) Bu qədər kluba gedirsən, bu dildən də öyrənmisən ki, bir *başını saxlayasan*. (12.136). Daha nöşün əl-qolunu döşünə çarpalayıb, atasını yenicə itirən yetim sayacağı *boynunu burursan?* (11,189) Mehman bu sözlərə cavab vermədən anasının *könlünü almağa* çalışdı. (12.45) Bax Mehman kimi bir gəncə üz-üzə gəlməyə Cabbarzadə kimi ali təhsilli aqranomun *kölgəsini qılınclamağa* nə deyərlər? (12,125) Kamilov fasilə vermədən danışır, keçmiş prokuror Zalovun *kölgəsini qılınclamağa* sakit görünüşlü Mehmana top gəlirdi (12.117) Kamilov yenə qızıxdığını başa düşüb, hələ ki, işin *üstünü malalamaq*, sonra yeri gələndə ağır zərbə endirmək istəyirdi. (12.121)

IV. Təktərəfli yönlük halındakı isimlərin fellərlə birləşməsi yolu ilə Nmd+V məsələ, *alnına yazılmaq, barmağına dolamaq, boynuna almaq, boynuna götürmək, başına çarpmaq, başına çıxarmaq, döşünə döymək, ovcuna qoymaq*.

Bədbəxtlik öləncən alnıma yazıldı.(6.30) İndi ötənlərdə olduğu kimi, çöllünü *barmağına dolayıb* –“ay xoruz, vay xoruz”-deyib rasabozar uzununu ağız-ağıza bağırın, necə deyərlər, neçəncidə olduğunu da dolaşmaq salırdım (11.157) Onun təqsiri var, *özünü də boynuna* alıb. (12.162) Yox-yox bizim imanımız var, biz yalan, palan danışib nə Salamatin, nə də bu qızların ah-naləsini *boynumuza götürə* bilmərik. (12.92) Sınıf rəhbəri Rza müəllim və idman müəllimi Nurəddin dərnəyin işinə kömək etməyi *boyunlarına götürdülər*. (5.43) Sən dünən yumurtadan çıxan bir cücəni mənə *başına çıxarma* (12.317) Siz mənə bir heyvərə yabı verib gündə bir *başına çırpırdınız*. (12.251) Bax, öz gözünün qabağında cinayət eləyir, döşünə döyür ki, mən həqiqətəm! (12.349) Heç bir zaman hökm deyil ki, ərə gələn gündən hər sözü cütləyib kişinin *ovcuna qoyasan*. (12.337) Qadınlar arasında gedən söhbətləri öz bacısı Zerintac vasitəsilə toplayır, Kamilovun ovcuna qoyurdu.(12.133) *Nələr gəlib Məhəmmədhasən əminin başına*, nə işlərə düşər olubdur. Vəssalam ki, ruzigar bu kişinin üzünə gülmüyübdür.(9.189)

V. Yönlük halında olan isimlərin fellə birləşməsi yolu ilə Nd+V məsələ, *Üzə durmaq, üzə qaldırmaq* və s.

Mən yüzdən yuxarı roman oxumuşam, sənə bu kitabxanə mənə lazım deyil – Züleyxa gözlərini süzə-süzə *üzə durmağa başlayırdı*. (12.171) Görürsənmi, gəlin necə haqqına *üzə durub?* (12.171) Dil deyəndə, mən süpürgəçiyəm, bacı, ancaq gəlini də elə *üzə qaldırmaq olmaz*. (12.172)

VI. Təyini söz birləşməsinə fellərin əlavəsi ilə: Sin₃+V məsələ, *gözünün odunu almaq, əlinin suyunu göstərmək* və s.

Lap elə bu başdan qaynananın *gözünün odunu al!* (12.179) Sənin *gözünün odunu almaq* istəmişdir. (12.148)

VII. Təktərəfli müəyyən təsirlik halındakı isimlə təktərəfli yönlük halda olan isimlərin fellərlə birləşməsi ilə: Nma+Nmd)+V məsələ, *gözləri kəlləsinə çıxmaq, canını dişinə tutmaq* və s.

Kamilov barışmaz, ağzından süd iyi gələn bir gəncə üz-üzə gəldiyini gördü, onun *gözləri kəlləsinə çıxdı*. (5.122) O, qızıl saatın zəncirini uzadıb hər ləy-ələy-ələy

Mehmanın boğazına dolmaq, *gözləri kəlləsinə çıxana* qədər çəkmək, bizim əlbuyuruqcumuz oluncaya qədər onu hövkələməkdir. (12.213) Qəbirstana yolu düşəndə *canını dişinə tutub* gedərdi. (5,52)

VIII. Təktərəfli çıxışlıq halında olan adın fellə birləşməsi yolu ilə Nmc+V məsələn, *boynundan atmaq, başından eləmək* və s.

Bəli, susmaq, udmaq, *boynundan atmaq* – deyə Şəhla xanım öz qızını möhkəm-möhkəm tövsiyyə etmişdi (4,339) Yoxsa evinə gələn qonağı *başından eləyirsən?* (12.145)

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov H. Sabit söz birləşmələri Az.EA nəşri Bakı.1961 səh. 131-138
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, ADU, Bakı, 1958
3. Əlizadə Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı Bakı, 1986 səh.58
4. Haqverdiyevin Ə. Cənətin qəbzi əsərləri Azərnəşr, Bakı, 1986
5. Hüseynoğlu Seçilmiş əsərləri, Azərnəşr, Bakı, 1993
6. İldırımoglu Ə.Həmin adam Bakı, Yazıçı, 1987
7. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili Bakı. Maarif. 1985 səh. 328-330
8. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası Bakı. 1963 səh. 3-5
9. Məmmədquluzadə C. seçilmiş əsərləri. Dünya uşaq ədəbiyyatı kitabxanası Gənclik, Bakı, 1983
10. Murtuzayev C. M.F. Axundovun komediyalarının dili və üslub xüsusiyyətləri Bakı. Azərnəşr 1962. Səh. 109-112
11. Rəhimov S. Seçilmiş əsərləri, 4-cü cild, Azərnəşr, Bakı, 1970
12. Rəhimov S. Seçilmiş əsərləri, 5-ci cild, Azərnəşr, Bakı, 1974

Mirzayeva Arzu Aganehmed

SUMMARY FORMATION WAYS OF COMBINATION IDIOMS IN AZERI LANGUAGE

Idioms in linguistics are given under the word combinations, phraseological combinations, phraseologisms, etc.

Idiom - An idiom is a word of Greek origin. It means an expression with its own characteristics. An idiom is a combination of words that have a real meaning and combine it with a figurative meaning. The concept expressed by idioms is more specific than other word combinations.

Idioms manifest themselves in language as the equivalent of a word, that is, a synonym given in a figurative sense.

Because idioms have national characteristics, it is possible to get acquainted with the culture, history and way of life of each people by studying the idioms in the language of each nation.

One of the main features of idioms is that they are figurative emotional expressions. They often express any concept more effectively and figuratively than individual words. Certain categories of idioms distinguish it from other language units. Idioms are the original means, existence and richness of language.

Such interesting features of idioms have made scientists of different fields of linguistics - lexicographers, stylists, grammarians, folklorists think a lot and involved them in scientific research. Idioms in the Azerbaijani language are divided into 2 groups, including nouns and verbs.

Keywords - Fixed word combinations, idioms, phraseological units, figurative expressions, national features

МИРЗОЕВА АРЗУ АГАНЕХМЕД КЫЗЫ
РЕЗЮМЕ
ПУТИ СОЗДАНИЯ СОЕДИНИТЕЛЬНЫХ ИДИОМОВ НА
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

В языковедении идиомы даны под названием устойчивые словосочетания, фразеологические сочетания, фразеологизмы и т.д.

Идиом – это слово греческого происхождения. Идиом – выражение со своеобразными свойствами. Идиом – это устойчивые словосочетания, которые являясь эквивалентом слов с прямым значением, соединяют их с переносным значением. А понятие, выражаемое идиомами, более конкретное по сравнению с другими словосочетаниями.

В языке идиомы выражаются эквивалентом слова, то есть как синоним слова, выраженный в переносном смысле.

Идиомы обладают национальными свойствами, поэтому изучая идиомы языка каждого народа можно близко познакомиться с их культурой, историей и образом жизни.

Одним из основных свойств идиом является то, что они образно-эмоциональные выражения. Идиомы выражают то или иное понятие намного эффективнее и образнее чем отдельные слова. Своеобразные категории идиом отличают их от других языковых единиц. Идиомы – это оригинальное средство языка, его богатство.

Такие интересные свойства идиом заставили многих ученых, занимающихся в разных отраслях языковедения – лексикографов, стилистов,

грамматиков, фольклороведов, долго подумать над ними, и привлечь их к научно-исследовательским работам.

В азербайджанском языке идиомы подразделяются на 2 группы: именные и глагольные.

Ключевые слова – устойчивые словосочетания, идиомы, фразеологические единицы, образные выражения, национальные особенности

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

Rəyçi: filalogiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent: Xuraman Məhərrəmovə tərəfindən tövsiyə olunmuşdur.

VƏFA BAĞIROVA
Azərbaycan Dillər Universitetinin dosenti,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
email: vafasuleyman@yahoo.com

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ MƏZMUNA ƏSASLANAN TƏLİMİN (MƏT) ROLU

Xülasə

Məqalə ingilis dilinin tədrisində Məzmun Əsaslanan Təlimin tətbiqinə həsr edilmişdir. Məlumdur ki, son illər ərzində ingilis dilinin kommunikativ tədrisində yanaşmada tədrisinin son nümunələri tətbiq edilir və müxtəlif dil öyrənmə kontekstləri araşdırılır. Son zamanlar universitet səviyyəsində xarici dilin tədrisində məzmun əsaslanan təlim geniş yayılmışdır. Məqalənin məqsədi tələbələrə peşə və iş yeri təlimi kontekstində ingilis dilindən istifadə etməyə kömək etməkdir. Bu məqalə dilin tədrisində Məzmun Əsaslanan Təlimə uyğun bir çox yanaşmaları əhatə edir. Məqalə, konsepsiyanın tərifini və prinsiplərini əhatə edir, onun yanaşma xüsusiyyətlərini və əsas modellərini təqdim edir.

Məqalədə Məzmun Əsaslı Təlim ingilis dilinin tədrisində ən çox istifadə edilən istifadə edilən təlim metodu kimi təsvir edilir. Ali təhsil müəssisələrində ingilis dilinin tədrisində kommunikativ yanaşmaya əsaslanan yeni məzmun prinsipləri önə çəkiir. Bundan əlavə, tələbələrin gözləntiləri və maraqları, tədris prosesində onlain fəal iştirakıbu təlim metodunun əsas prinsipidir.. Tələbələr tədris edilən dilə MƏT vasitəsilə yiyələnmək üçün müxtəlif təlim alətlərini öyrənir və ondan ingilis dili proqramının xüsusi məqsədləri üçün, eləcə də dinləmədə maraqlarını ifadə etmək üçün istifadə edirlər. Beləliklə, sonda bir sıra nəticələr və tövsiyələr müzakirə olunur.

Açar sözlər: məzmun əsaslanan, təlimat, prinsiplər, kommunikativ səriştələr

Giriş

1. İngilis dilinin tədrisində Məzmun Əsaslı Təlim (Task Based Learning)

Məzmun Əsaslı Təlim (MƏT) Kommunikativ yanaşmanın təlim metodlarından biridir. MƏT tələbələrin məzmun vasitəsi ilə hədəf dilin mənimsənilməsi və öyrənilməsində yeni bir yanaşmanı təklif edir. Tədqiqatçı dilçi alim Riçard (Richards və Rodgers, 2001) qeyd edir ki, “Məzmun-əsaslı Təlim ikinci dilin tədrisində kommunikativ yanaşmaya istinad edir və burada tədris linqvistik və ya digər tipli tədris proqramı ətrafında deyil, tələbələrin əldə edəcəyi məzmun və ya məlumat əldə edilməsi kontekstində həyata keçirilir” [2;4;6;].

Brinton yazır ki, “Məzmun əsaslanan təlim *öyrənmələr üçün maraqlı və uyğun olan məzmun yolu ilə dilin öyrədilməsidir*”. (Brinton, 2003, s. 201) [1, s.183-192]. Dil tədrisinin sahələri məzmun əsaslanan təlimi ingilis dili öyrənmələrin həm dil,

həm də akademik ehtiyaclarını qarşılamasında ən vacib üsul hesab edirlər. Riçarda (Richards və Rodgers-ə 2001) görə, MƏT iki müvafiq prinsipə əsaslanır:

1) Dildən məqsəd kimi deyil, məlumat əldə etmək vasitəsi kimi istifadə etdikdə ikinci dil daha uğurla öyrənilir. 2) Tələbələr ingilis dilini xüsusi məqsədlərdə ehtiyaclarını ödəmək üçün öyrənirlər. Bu yanaşmanın tətbiqi sayəsində tələbələr ingilis dilində daha maraqlı və həvəsləndirici hekayələrin, mətnlərin oxunmasını həyata keçirirlər. Bundan əlavə, tələbələr bu dildən müxtəlif kontekstlərdə bir orijinal model kimi həm müstəqil, həm də inamlı şəkildə istifadə edə bilirlər. Görünür, məzmun əsaslanan təlimin uğurunun arxasında ən mühüm amil, dərstdə istifadə olunan autentik materiallar əsasında mövzular və onlara uyğun fəaliyyətlər dayanır. Mənalı, maraqlı və faydalı materiallar tələbələri gözləntilərini reallaşdırmağa motivasiya edir.

1.1. Məzmun Əsaslı Təlimin tətbiqində mövcud potensial problemlər

Universitetin aşağı kurslarında təhsil alan tələbələr üçün istifadə olunan resurslar, məlumat mənbələri və mətnləri tapmaq çətin olur. Bəzən məlumatın hədəf dildə paylaşılması böyük çətinliklər yaradır. Onlayn mənbə kimi xüsusi ödənişlə təklif olunan bu materiallar aşağı kurs tələbələrinin mətnlərdən istifadə etmək fürsətini azaldır. Bununla bağlı mümkün yol tapmaq, onların məlumat və son məhsulun paylaşılması üçün hədəf dildən istifadə etmələrini təmin etmək və ya hədəf dildə mətnlərə sahib olmaları üçün bu yanaşmanın dərslər prosesində tətbiqi optimal variant kimi məsləhət görülür. Lakin tələbələrə bəsit məlumatları təqdim etmək problem səviyyəsini azalda bilmir. Bəzi tələbələr öz dil mənbələrindən məlumatları əldə etmək üçün istifadə etdikləri mətnlərdən birbaşa istifadə edirlər. Bu hal isə onlarda öyrənilən dilə olan motivasiyanı azaldır və yorğunluq gətirir. Tələbələr məlumatı hər hansı bir şəkildə qiymətləndirməyi, nəticə çıxarmağı və ya praktiki olaraq istifadə etməyi tələb edən tapşırıqlar hazırlamaqda çətinlik çəkirlər. Problemin həlli odur ki, Məzmun Əsaslı Təlim əsasən təlim materiallarının optimallaşdırılması və çevik istifadəsi tələb olunsa da, tələbələr hansı məlumatla razılaşıdıqlarına və ya daha çox inandıqlarına qərar verə bilmir və birmənalı olaraq ziddiyyətli məlumatlara malik məlumat mənbələrinə sahib olmaqda faydalı olmağı az dərk edirlər. [4;5;6;7].

2. Məzmun Əsaslı Təlimin pedaqoji xüsusiyyətləri

MƏT eyni zamanda açıq şəkildə dili öyrənmək üçün linqvistik, sosial-mədəni və pragmatik xüsusiyyətləri özündə ehtiva edir. Dilin linqvistik xüsusiyyətləri leksik bazanı genişləndirməyə, hər hansı bir çətin lüğət və ya qrammatik məqamları özündə birləşdirməyə kömək edir. Məzmun Əsaslı Təlim tələbələrin dilə olan motivasiyasını artırmaqla bərabər, onları maraqlandıran sahələri də öyrədir. Tələbələrdən ingilis dilində mədəni, linqvistik və sosial elementləri ilə real həyatda hədəf dildə fəaliyyət göstərə bilmək və dilin real mənimsənilməsinə təşviq etmək üçün dil auditoriyaları kommunikativ və sadə qrammatik sərişətləri tətbiq etmək də tələb olunur. Bu təlimi

tədqiq edən Kanale və Swan (Canale və Swain) onun dörd əsas təsvirini kommunikativ səriştənin komponenti kimi təqdim edir [2; s. 124].

2.1. Kommunikativ səriştənin komponentləri:

Kommunikativ səriştənin əsas komponentləri 1. Qrammatik, 2. Diskurs, 3. Sosiolinqvisitik 4. Strateji səriştələr kimi təklif olunur. Elı bu baxımdan, MƏT-də ənənəvi ilk iki komponentə, yəni cümlələrin strukturuna, formasına və mənasına görə müxtəlif situasiyalara dair biliklərə diqqət yetirir [2;3]. Məlumdur ki, təlim nəticələri dil meyarlarına deyil, məzmunu əsaslanır və bu baxımdan ingilis dili dərslərlərinin əksəriyyəti müəllimlər tərəfindən deyil, kurs təlimçiləri və təlim materialları tərtibatçıları tərəfindən hazırlanır. Bu da bir həqiqətdir ki, auditoriyada istifadə olunan materialları tələbə maraqlarına uyğunlaşdırmaq MƏT strategiyası əsasında reallaşır. [2;3].

3. Məzmun Əsaslı Təlimin modelləri

MƏT diqqəti əsas mövzuya yaxınlaşdırır və tələbələrə təkcə düşüncə və elmi mövzular deyil, sosial məkana da daxil edir, hətta aktual bir xəbər, media məlumatları və ya filmə qədər onları maraqlandıran mövzuları əhatə edir. Onlar mövzu üzrə dil biliklərini ana dilindən deyil, ingilis dilində inkişaf etdirmək üçün ondan bir vasitə kimi istifadə edirlər və beləliklə də hədəf dildə dil qabiliyyətini təkmilləşdirirlər. *Məzmun Əsaslı Təlim əsasında dərslər necə təşkil edilir?* MƏT tətbiqinin bir çox yolları var və burada mümkün qədər aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır:

- MƏT təliminə hazırlıq
 - Tələbələrə maraqlandıran bir mövzu seçilir;
 - Mövzunun müxtəlif aspektləri ilə məşğul olan üç və ya dörd uyğun mənbələrin tapılması əldə edilir. Bunlar veb saytlar, maraqlı kitablar, audio/video mühazirələr və ya hətta real insanlar da ola bilər. [5;7].

- Dərs prosesinin təşkili
 - Sınıf kiçik qruplara bölünür və hər qrupa tapşırığı yerinə yetirməkdə kömək etmək üçün

istifadə olunan kiçik tədqiqat əsaslı tapşırıqlar və məlumat mənbəyi təyin edilir. Onlar tədqiqatlarını apardıqdan sonra digər məlumat mənbələrindən istifadə edərək digər qruplarla məlumatlarını paylaşır və müqayisə edirlər. Bu məlumat mübadiləsinin son nəticəsi kimi qrup hesabatı və ya hansısa təqdimat forması nümayiş etdirilir.

İngilis dilində MƏT-in necə tətbiq etmək olar?

Müasir dərs modelində məzmunu sadəcə olaraq dil sinfinə inteqrasiya etmək kifayət deyil, bu, effektiv şəkildə həyata keçirilməlidir. C.Navas və M.Helqensen öz tədqiqatlarına (Navas, C. Helqensen M, 2010). təbii məzmun inteqrasiyasına imkan verən səkkiz praktikanı sadalayır [3;5]:

- Mövzuya ətraflı giriş, mənalı çıxış, dil və məzmunun qavranılması

- Məlumatın toplanması, işlənməsi və təqdim olunması (hesabat)
- Bacarıqların inteqrasiya edilməsi (oxu, yazı, dinləyib-anlama, danışma fəaliyyətləri)
 - Kooperativ öyrənmə prinsipləri ilə təkmilləşdirilmiş tapşırıq əsaslı fəaliyyətlər və layihə işi
 - Metakognitiv cəhətdən daha çox məlumatlı strateji öyrənmələr hazırlamaq üçün təlimi strategiyası
 - Vizual dəstəyin olması (məsələn, Şəkillər, qrafik təşkilatçılar, dil nərdivanları və s.)
 - Kontekstləşdirilmiş qrammatika təlimatı
 - Yekun sintez fəaliyyətləri (biliyin yazılı və şifahi şəkildə nümayişi) [1;2;3].

a. Dörd Bacarıq Fəaliyyəti: Oxuma, Yazma, Danışma və Dinləmə

MƏT təlimində müəllim eyni vaxtda bir neçə dil bacarığını--oxu, yazı, dinləyib-anlama, danışma fəaliyyətləri daxil etmək üçün xüsusi hazırlanmış tapşırıqlardan istifadə edir, tələbələrinə hərtərəfli inkişaf və irəliləyişi üçün şərait yaradır.

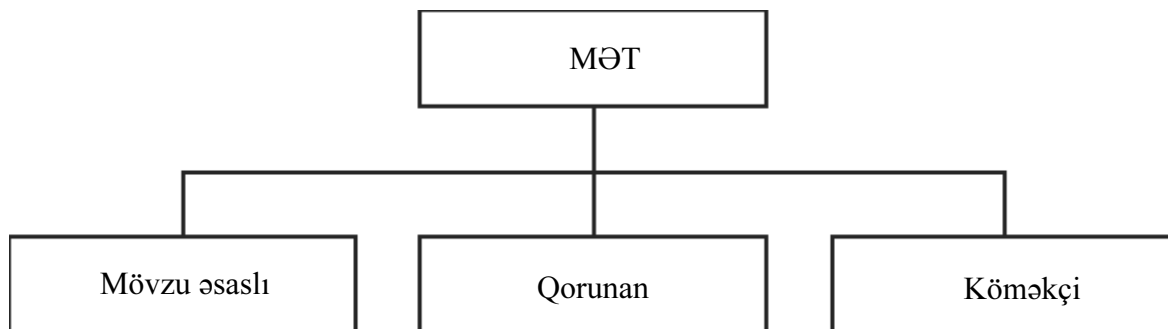
Dil bacarıqları üzrə istifadə olunan tapşırıq və fəaliyyətlərin vasitəsi ilə müəllimlər tələbələrə bütün dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün imkanlar verirlər. Tələbələr cütlərdə işləyərkən bir-birini dinləyir, danışq zamanı tələffüz prosesinin nümunələr üzrə təkmilləşməsi baş verir. Məsələn, salamlaşma, dialoq qurmaq və ya qiraət, mahnılar, əvəzetmə məşqləri, sürətli oxu, rollu oyun, təlimatlar, yazılı qrammatik çalışmalar, oyunlar üçün kartların oxunması, boşluqların doldurulması, hissi, mənzərəni və ya təcrübəni təsvir edən cümlələr, dialoq ssenarisi, jurnal girişinin yazılması.

Bununla belə, bu təlim dilin hərtərəfli inkişafı üçün eyni məqsədə çatmaq üçün dörd bacarığı birləşdirir [2;3;4].5

b. Tapşırıq əsaslı Dil Tədrisi (TBL)

İngilis dilinin MƏT vasitəsi ilə öyrənilməsi həm tədrisə, həm də öyrənməyə təsir edən müəyyən tendensiyalarla zəngindir. Burada ən son tendensiyalardan biri mənalı tapşırıqlar vasitəsilə orijinal dilin istifadəsini vurğulayan tapşırıq əsaslı dil tədrisidir (TBL). Bu bölmədə biz tapşırıq əsaslanan dil tədrisini (TBL), təlim prosesində tələbə və müəllimin rollarını, dərs zamanı istifadə oluna bilən tapşırıqların bəzi nümunələrini araşdıracağıq. [2;3].

Universitet səviyyəsində istifadə olunan Məzmun Əsaslanan Təlimdə dilin tədrisinin üç əsas modeli var: mövzuya əsaslanan, köməkçi, qorunan model (J.Richard, 2012)

Sxem 3.1. Ali təhsildə Məzmun Əsaslı Təlimin Strukturu (J.Richards 2012)

Məzmunla zənginləşdirilmiş təlim öyrənənlər üçün tam immersiya yaratdığından, MƏT-in qorunan modeli tələbələrə ingilis dilində təlimat verir, eyni zamanda onların sinifdə uğur qazanması üçün üsullar və strategiyalar təqdim edir. İngilis dilinin tədrisinə inteqrasiya edilmiş Məzmun Əsaslı Təlim(MƏT) dilin öyrənilməsində koqnitiv yanaşmaya əsaslanır və dil və məzmunun mənimsənilməsi eyni vaxtda baş verdikdə tələbələrin daha yaxşı performans göstərməsinə əsaslanır (sxem 1). [4;5;6].

c. Öyrənmə üsulları və dil öyrənmə strategiyaları

Tələbələr öz öyrənmə strategiyalarını inkişaf etdirərkən öyrənmə və məlumatı yadda saxlamaqla testləri məhsuldar şəkildə yerinə yetirir, onların işlənmə metodunu mənimsəyir və ən yaxşı şəkildə istifadə etmə yollarını öyrənirlər. Bir çox tələbələr bu strategiyalardan istifadə etdiklərinin fərqi belə olmaya bilərlər, çünki bu, onlar üçün təbii və avtomatik prosesə çevrilmişdir. Digər tərəfdən, bəzi strategiyalar tələbələrə öyrədilməli və ya ən azından onların diqqətinə çatdırılmalıdır.

d. Jestlər

MƏT prosesində jestlərin istifadəsi daha inandırıcı və əsaslı görünür. İngilis dilində danışarkən “əllərinizlə danışmaq” və ya “jest”lər ikinci dilin öyrənmə kontekstində danışanın nə haqqında danışdığını vizual işarələrlə çatdırır. Məsələn, salam vermək üçün əl yelləmək, haqqında danışılan obyektə işarə etmək, maşın sürmək haqqında danışarkən maşını idarə edirmiş kimi bədən dilindən (body language) istifadə etmək və s.

e. Vizualar

MƏT-də səmərəli və faydalı vizuallardan istifadə şəkli göstərilməsi və danışılan elementlərin şəkillərdə təsviri ola bilər. Multimedia vasitələrinin təşkili, elektron və ya onlayn dil öyrənmə üsullarının tətbiqi məzmunun daha tez mənimsənilməsində vacib rol oynayır. Belə ki, vizual lüğətlər və tələbələrin kitabları maraqla oxuması onların motivasiya edilməsinə sübutdur. Veb 2. alətlərinin tətbiqi, rəqəmsal vasitələr, video nümayişlər, onlayn vasitələrin tətbiqi vizuallığı yaradan ən unikal vasitələrdir. Vizualar aydın və sözlərlə birbaşa əlaqəli olmalıdır. [2;4].

f. Hekayələr və Anekdotlar

Oxu prosesində hekayələrin, maraqlı anekdotların, zarafatların və s. bu kimi məzmunun kommunikasiya zamanı çatdırılması güclü vasitələrdən biridir. Bu vasitələr təkcə əyləncəli olması ilə deyil, həm də tələbələrdə əvvəlki biliklərin aktivləşdirilməsində və ya öyrəndiklərini yadda saxlamaqda kömək edə biləcək mənbələrdəndir.

g. MƏT-də qrammatikanın öyrənilməsi

MƏT prosesində qrammatikanın öyrənilməsi mərhələsi vacib bir hissədir. Daha dəqiq desək, qrammatika dil öyrənmənin mühüm hissəsi kimi, tələbələrin dil haqqında funksional biliyə malik olmasını təmin edir. Başqa sözlə, hər bir dil öyrənmənin dilə kortəbii yanaşması üçün sözügedən dilin qrammatik konstruksiyaları haqqında ən azı müəyyən qədər biliyi olmalıdır. Müəllim tələbələrə qrammatikanı təqdim etmək üçün müxtəlif kommunikativ üsullardan və tapşırıq nümunələrindən istifadə etməlidir. Məqalədə qrammatikanın tədrisinin mənfəi tərəfləri ilə yanaşı onun kontekstdə necə öyrədilməsinə də yer verilir. [2;3].

Kommunikativ dil öyrətmə Məzmun Əsaslı təlimdə qrammatikanın tədrisində induktiv yanaşmanı vurğulayır, tələbələrin öyrənmə üslublarını nəzərə alır. Auditoriyada MƏT həm induktiv, həm də deduktiv strategiyaları tələb edir və qrammatik qaydalar müxtəlif oyunlarda, fəaliyyətlərdə mənimsənilir. Qrammatikanın kommunikasiyada tədrisi aşağıdakıları nəzərə alır:

- Qrammatikanın deduktiv şəkildə, yəni qaydanın verilməsi ilə tələbələrin hədəf strukturuna dair nümunələr yaratmasına nail olmaq olur
- Qrammatika induktiv şəkildə təqdim edildikdə hədəf strukturuna dair nümunələrin verilməsi yolu ilə izah edilir .

Yeni kursa başlayan tələbələr qrammatikanı öyrənərkən nümunələrdən istifadə edir və bu nümunələrin köməyi ilə dil bacarıqlarına inteqrasiya edərək, orta və yuxarı səviyyəyə çatırlar [2;3;4].

h. Şifahi və yazılı formalardan istifadə

MƏT prosesində dilin formalarının istifadəsi bir neçə mərhələdə tətbiq olunur. Bu mərhələdə formaları öyrətmək, eyni zamanda ondan istifadə etmək və nitq prosesində mövcudluğunu sübut etmək kimi vacibdir. Auditoriyada şifahi və yazılı formalardan istifadə tələbələrin öz biliklərini müxtəlif situasiyalarda tətbiq etmələri üçün əla üsuldur, lakin hər bir müəllim kimi tələbələri lazımi şəkildə dəstəkləməlidir. Müəllim prosesdə tapşırığı yerinə yetirmək üçün lazım olan üsulları təmin etməlidir. Burada ilk öncə, formanın anlaşılması və istifadəsi müzakirə edilməlidir. [2;3].

Formalar şifahi və yazılı dilin yaxşı tanınan vahidlərinə aiddir. Onların hissələri danışanlar tərəfindən aydın şəkildə tanınır. Formanın funksiyası məqsəd üçün xüsusi dil məzmunundan istifadə etməkdir. Hər gün həyatımızın bütün sahələrində müxtəlif

formada dil istifadəsinə rast gəlirik. Biz bu il formalarından istifadə edərək onları ya şifahi, ya da yazılı formada həyata keçiririk və tələbələrin bu formaları tanımasına və dil bacarıqlarının inkişafına imkan yaratmalıyıq.

Şifahi və yazılı formalar arasında hansı fərqlər var? Bəzən tələbələr şifahi və yazılı formalar haqqında düşünməkdə çətinlik çəkir, onun yazılı və ya şifahi yerinə yetirilməsi yollarını zəif mənimsəyirlər. Gördüyümüz kimi, yazdığımız və ya oxuduğumuz hər şey yazılı, eşitdiyimiz və ya dediyimiz hər şey isə şifahi forma hesab edilə bilər.

Hər gün ümumi olan müxtəlif çap materialları haqqında düşünərkən biz bunları elektron vasitələrdən tutmuş qəzet, jurnal, ərzaq kuponları, kitablardan görürük. Şifahi formalar haqqında düşünərkən, gün ərzində bir bələdçidən, havanı təsvir etməkdən, şeir oxumaqdan ibarət danışıqlarımız və ya dinlədiyimiz bütün söhbətləri buraya daxil edə bilərik.

Nəticə

MƏT prosesində dilin mənimsənilməsi və öyrənilməsi tələbələrin istəyindən, müəssisədən və ətraf resursların mövcudluğundan asılı ola bilər.. MƏT tələbələr üçün həm çətin, həm də faydalı ola bilər. Öyrənilməyə hədəf dilə yiyələnməkdə kömək etmək üçün tədris proqramının hissəsi kimi Tapşırıq Əsaslı Təlim (daha çox məna vermək üçün) kimi digər kommunikativ yanaşma metodları MƏT-ə uyğundur.

Bu bir həqiqətdir ki, MƏT dil tədrisinin ən aktual və əhəmiyyətli yanaşmalarından birini təşkil edir, ona görə ki, o, dilin mənimsənilməsini təşviq etmək üçün öyrənilmənin ehtiyaclarını məzmunla uyğunlaşdırmaq üçün mühüm imkanlar təklif edir.

Bu, həm məlumat mənbələrini tapmaq, həm də işi qiymətləndirmək üçün başqalarının dəstəyini almaq baxımından faydalı ola bilər. Nəhayət, tələbələrə dərslərini tədris etməyə cəlb etmək üçün onlardan dərslərin hansı mövzular və fənlər ətrafında qurulduğuna qərar verməkdə köməklik göstərmək çox faydalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Brinton, D. (2003). *Content-Based Instruction*. In Nunan, D. (Ed.), *Practical English Language Teaching*. McGraw-Hill Contemporary. Güven, Z., & Valais, T. Project based learning: a constructive way toward learner autonomy. *International Journal of Languages' Education and Teaching*, 4, 2014 p.p.182-193
2. Canale M, Swain M (1980) *Theoretical bases of communicative approaches to Second language teaching and testing*. *Applied Linguistics* 1(1): 1–48
3. Helgensen, M. & Brown, S. (2007). *Practical English Language Teaching: Listening*. New York: Mc- Graw Hill. Maulany, D. The use of project-based learning in improving the students' speaking skill. *Journal of English and Education*, 1, 1, 2013 p.p. 30-42

4. Larsen-Freeman, D. (2000). *Techniques and Principles in Language Teaching*. Second Edition. NY: Oxford University Press.
5. Navas, C. (2010). *Using Content-Based Instruction to Create a Sample Lesson for the English Course Oral Communication I*, at the University of Costa Rica.
6. Richards, J. & Rodgers, T. (2001). *Approaches and Methods in Language Teaching*. Second Edition. NY: Cambridge University Press.
7. Snow, M. (2001). *Content Based and Immersion Models for Second and Foreign Language-Teaching*. In Celce-Murcia, M. (Ed.), *Teaching English as a Second or Foreign Language*. Third Edition. Boston, MA: Heinle & Heinle Thompson Learning
8. . <https://bestofbilash.ualberta.ca/content.html>

THE ROLE OF CONTENT-BASED INSTRUCTION IN TEACHING ENGLISH

Bagirova Vafa Suleyman

Ph.D in pedagogy, associate professor

SUMMARY

The research explains the content-based learning in teaching the English language in higher education. It is known that in recent years, many approaches have been applied in the English language teaching, and various language contexts have been explored. Recently, a content-based language instruction has become a widespread approach in foreign language teaching at the university level. The aim of the article is also to help students use English in different contexts. Besides, this article covers many approaches in content-based teaching and provides the definition of the concept and its principles.

The study describes content-based instruction as one of the most widely used approaches in the English language teaching. The principles of content-based learning to the communicative language teaching is taught in higher education. Moreover, the students' expectations and interests realize in this approach involving their active participation in the learning process. Students learn different tools to acquire this language through CBI and use it for special purposes of the English language program. Thus, a number of results and recommendations are discussed in the given research.

Keywords: content-based, instruction, principles, communication skills

**РОЛЬ СОДЕРЖАТЕЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ В ПРЕПОДАВАНИИ
АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА**

Багирова Вафа Сулейман

кандидат педагогических наук, доцент

РЕЗЮМЕ

Исследование объясняет содержание преподавания английского языка в высшей школе. Известно, что в последние годы в преподавании английского языка применяется множество подходов, исследуются различные языковые контексты. В последнее время содержательное обучение языку стало распространенным подходом в обучении иностранному языку на уровне вуза. Цель статьи также состоит в том, чтобы помочь учащимся использовать английский язык в различных контекстах.

Кроме того, в этой статье рассматриваются многие подходы к предметному обучению и дается определение понятия и его принципов. В исследовании описывается обучение на основе содержания как один из наиболее широко используемых подходов в обучении английскому языку. Принципы содержательного подхода к коммуникативному обучению языку преподаются в высшей школе. Более того, при таком подходе реализуются ожидания и интересы учащихся, предполагающие их активное участие в процессе обучения. Таким образом, в данном исследовании обсуждается ряд результатов и рекомендаций относительно данного подхода.

Ключевые слова: содержательное обучение, инструкция, принципы, коммуникативные навыки

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, dosent, Aytən Bayramova
tərəfindən tövsiyə olunmuşdur.**

НУБАР ШАХМАЛЫЕВА

Азербайджанский медицинский университет
кафедра Иностранных языков
Адрес: ул. Марданов кардашлары 98.
Shahmaliyeva@yahoo.com

КАТЕГОРИЯ СВЯЗНОСТИ В УСТНОМ ТЕКСТЕ

Резюме

Текст-это постоянная и переменная конструкция. Постоянные признаки носят характер категорий. Конкретных представлений о составе категорий текста нет; вопрос об основах классификации этих категорий постоянно актуален и обсуждается. Хотя сами эти категории и соотношение между ними трактуются весьма неоднозначно. основные признаки текста-это категории целостности и связности, и это почти принято в лингвистике текста.

Иногда термины "полнота (привязанность) "и" привязанность (кохезия) " используются как синонимы. Но в большинстве случаев предпринимаются попытки отождествить эти понятия, но все же существуют определенные представления о смешении признаков целостности и связности, и единого подхода к их определению не существует. Изучению категории связности, в том числе на материале устных текстов, посвящено немало исследований: рассмотрены аспекты связности и ее реализации, виды связности и ее степени, типы текстов в зависимости от характера и степени их связности, принципы смысловой организации связного текста и средства Связной экспрессии. Однако к всестороннему изучению категории корреляции прибегают гораздо чаще, чем к фундаментальным исследованиям, посвященным каждой из рассматриваемых проблем. Несмотря на то, что этот вопрос находится в центре внимания лингвистов, вопрос организации устного текста с включенными конструкциями нельзя считать полностью исследованным.

Ключевые слова: текст, разговорной речи, категории цельности, категории связности, семантическая организация, стимуляционный образ, случаи модификации.

Программа высказывания формируется под контролем постоянно следящего устройства, которое обеспечивает, с одной стороны, выполнение заранее созданной целостной программы, а с другой - внесение в эту программу разнообразных коррекций, осуществляет постоянный контроль за протеканием всплывающих компонентов высказывания, а в наиболее сложных случаях и сознательный выбор нужных речевых компонентов из многих

альтернатив. Действие такого контролирующего устройства обусловлено тем, что установка обычно сохраняет до конца лишь свой основной каркас, учитывающий только главную структуру ситуации, а в остальном она постоянно видоизменяется в зависимости от того, какие стимуляционные образы вносятся в нее на основе обратных связей с ситуацией общения.

Проблема изучения текста принадлежит к числу самых актуальных проблем современной лингвистики. Однако до сих пор в ней очень много спорного, дискуссионного. Это касается, в частности, и вопроса о том, считать ли текстом результат речи в устной форме. Так, например, И. Р. Гальперин, Л. М. Лосева признают в качестве текста лишь результат речи в письменной форме. Но в настоящее время уже складывается достаточно широко распространенное мнение о том, что статусу текста соответствуют результаты как письменной, так и устной формы речи, причем не только монологической, но и диалогической. О. А. Лаптева в связи с этим пишет: "Ведь если под текстом понимать любой внутренне организованный отрезок, представляющий собой продукт речевой деятельности и состоящий из связанных между собой предложений (высказываний), который по своим размерам превышает предложение (высказывание), то очевидно, что ограничения со стороны вида и формы его осуществления не должны на него налагаться (1, 78).

Текст имеет наборы постоянных и переменных признаков. Признаки постоянные носят характер категорий. Категория с философской точки зрения - это "предельно широкое понятие, в котором отображаются наиболее общие и существенные признаки, связи и отношения предметов, явлений объективного мира" (2, 240). Таким образом, текстовая категория - это признак, который свойствен всем текстам, то есть типологический признак текста.

Единого мнения о составе текстовых категорий нет; дискуссионен вопрос и об основах классификации этих категорий. Но тот факт, что основными признаками текста являются категории цельности и связности, признаются практически всеми, хотя и сами эти категории, и соотношение между ними трактуется очень неоднозначно. Иногда термины "цельность (когерентность)" и "связность (когезия)" употребляются как синонимы. Но в большинстве случаев предпринимаются попытки для разграничения этих понятий, однако смешение признаков цельности и связности пока еще не преодолено и не выработано единого подхода к их определению.

"Связность обычно является условием цельности но цельность не может полностью определяться через связность С другой стороны, связный текст не всегда обладает характеристикой цельности" (3, 51). Не вдаваясь в детали этого вопроса, отметим лишь, что при наличии связности компонентов в устных спонтанных коммуникатах "четко выраженная смысловая замкнутость, объединение сообщений в законченное целое зачастую, если даже не в большинстве случаев, отсутствует" (4, 51). Иногда считают, что цельность

представляет собою некоторое смысловое единство текста, а связность - формальное выражение цельности. Таким образом, получается, что цельность связана с планом содержания текста, а связность - с планом выражения, так что фактически обе эти категории объединяются в одну категорию, хотя в реальной речевой действительности между цельностью и связностью знака равенства нет, хотя они и взаимосвязаны тесно. Но стало уже достаточно общим местом, что все категории текста имеют и план содержания, и план выражения, а следовательно, нельзя категорию цельности сводить лишь к смысловому единству, а категорию связности - к ее формальному выражению. При этом можно отметить, что при рассмотрении содержательной стороны текста целесообразно разграничивать план содержания и смысл текста: "План содержания - это предмет речи, результат взаимодействия значений языковых единиц, входящих в текст. Смысл текста - явление более высокого уровня, складывается из взаимодействия плана содержания с контекстуальной, ситуативной и энциклопедической информацией, формирует идею текста" (5, 19).

Изучению категории связности, в том числе и на материале устных текстов, посвящено уже много работ. Так, рассматривались аспекты связности и принципы ее реализации; типы связности и ее степени; типы текстов в зависимости от характера и степени их связности; семантическая организация связного текста и средства выражения связности. Однако пока еще больше заявок на всестороннее изучение категории связности, чем капитальных исследований, посвященных каждой из намеченных проблем. Не может считаться вполне исследованным и вопрос об организации устного текста, содержащего вставочные конструкции, хотя этот вопрос находится в сфере внимания лингвистов.

В качестве объекта исследования в данной статье избраны конструкции со вставками, причем это обусловлено не только тем, что эти конструкции играют очень большую роль в организации устного текста, но и тем, что изучение таких конструкций способствует выяснению закономерностей речевого мышления. Предмет исследования: анализ на основании сведений о речемыслительном процессе общей организации плана содержания и плана выражения конструкций со вставками, которая обеспечивает связность устного текста. Цель исследования: в результате качественного и количественного анализа конструкций со вставками выяснить специфику реализации категории связности в устном тексте.

Широкое использование в устной речи разнообразных вставочных конструкций обусловлено рядом особенностей сознания, мышления и внутренней речи. Прежде всего здесь следует отметить поликоординатную ориентированность сознания (3, 87-94). Поликоординатный, многоплановый характер деятельности сознания связан тем, что "мы вынуждены одновременно

реагировать на самые различные явления" (6, 98). В результате этого "мысли набегают друг на друга"; "наш ум, то и дело отключаясь от данного круга мыслей, беспрестанно "перебегает" на самые различные посторонние предметы, особенно на факты окружающей нас среды и нашего собственного бытия, так что даже любое сосредоточенное размышление, временами приостанавливаясь в закадровом состоянии, протекает вперемешку со множеством непрichастных к нему мыслей" (6, 93-94). Объективную основу для поликоординатной ориентированности сознания, таким образом, составляет многообразие явлений, свойств и связей в реальной действительности, Вставочные конструкции в этом отношении представляют особый интерес, ибо их использование в речи и отражает эту существенную сторону нашего сознания. Вставки возникают в результате того, что, из-за ежеминутной переключаемости нашего непосредственного внимания от предмета к предмету, одни мысли оказываются заторможенными за движением других, попутных, чтобы затем быть продолженными снова. Несомненно, что больше всего о том, как именно мысль совершается в слове, может сказать спонтанная устная речь, ибо устная речь по отношению к речи письменной первична.

Использование в речи вставочных конструкции, кроме поликоординатной ориентированности сознания, обусловлено и тем, что, умственные действия очень неравномерно (дискретно) распределяются во времени, дейст- как "кванты" мышления.

Как выяснилось в результате психолингвистических и нейролингвистических исследований, в общем механизме порождения речи в смысле последовательности одно из первых мест занимает "внутренняя программа", "внутренняя схема" речевого действия. Возникает впечатление, что вставочные компоненты к реализации внутренней схемы речевого действия отношения не имеют. Несомненно, что в спонтанной устной речи имеют место сбои в действии речевого механизма и что для устной речи это достаточно типично, но нет оснований считать, что спонтанная устная речь стоит совершенно вне механизма речевого программирования.

Программа высказывания формируется под контролем постоянно следящего устройства, которое обеспечивает, с одной стороны, выполнение заранее созданной целостной программы, а с другой - внесение в эту программу разнообразных коррекций, осуществляет постоянный контроль за протеканием всплывающих компонентов высказывания, а в наиболее сложных случаях и сознательный выбор нужных речевых компонентов из многих альтернатив. Действие такого контролирующего устройства обусловлено тем, что установка обычно сохраняет до конца лишь свой основной каркас, учитывающий только главную структуру ситуации, а в остальном она постоянно видоизменяется в зависимости от того, какие стимуляционные образы вносятся в нее на основе обратных связей с ситуацией общения. Эти

коррекции могут касаться и вставочных конструкций, В процессе высказывания у говорящего может появиться необходимость что-то добавить, уточнить, разъяснить, и он пользуется вставкой, которая, попадая в поле действия корректирующего устройства, затем легко входит в дальнейшую программу высказывания.

Изучение любого синтаксического явления предусматривает анализ плана содержания и плана выражения, а также выяснение ведущих тенденций в их соотношении. Это является следствием одной из самых общих и универсальных закономерностей - асимметричного отношения между планом содержания и планом выражения.

Совершенно очевидно, что то обстоятельство, в какой степени встречаются в устной речи случаи модификации, замены одной схемы выражения другой схемой, зависит и от речевых навыков говорящего и от его состояния, и от условий, в которых происходит общение, но очевидно и то, что любые конкретные данные такого рода, несмотря на их относительность, представляют интерес, ибо, если явление действительно присуще данному типу речи, оно так или иначе проявит себя в любой более или менее обширной выборке.

Словом, конструкция со вставкой и в разговорной, и в научной речи имеет тенденцию к тому, чтобы в синтаксическом отношении представлять собой единое целое, но все же создается впечатление, что в разговорной речи вставка связана с разрываемой ею конструкцией и более часто, и более органично. Таким образом совершенно очевидно, что в устной речи реализация категории связности имеет много специфики.

Литература

1. Лаптева О.А. Дискретность в устном монологическом тексте // Русский язык. Текст как целое и компоненты текста. Виноградовские чтения, XI. М. 1982.
2. Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник. М., 1975.
3. Аспекты общей и частной лингвистической теории текста. М., 1982.
4. Квета Кожевникова. Об аспектах связности в тексте как целом // Синтаксис текста. М., 1979.
5. Шевченко Н.В. Основы лингвистики текста. Саратов, 2000.
6. Салиев А. Мышление как система. Фрунзе, 1974.

Nübar Şahmalıyeva

ŞİFAHİ MƏTNDƏ BAĞLILIQ KATEQORİYASI

Xülasə

Açar sözlər: mətn, danışmaq nitqi, bütövlük kateqoriyaları, bağlılıq kateqoriyası, semantik təşkil, stimullaşdırıcı obrazlar, modifikasiya halları.

Mətn daimi və dəyişən konstruksiyadır. Daimi əlamətləri kateqoriyalar xarakter daşıyır. Mətn kateqoriyalarının tərkibi haqqında heç bir konkret fikir yoxdur; bu kateqoriyaların təsnifatının əsasları məsələsi daim aktualdır və müzakirə olunur. Baxmayaraq ki, bu kateqoriyalar özləri və onların arasındakı nisbət çox qeyri-müəyyən şəkildə şərh edilir. mətnin əsas əlamətləri bütövlük və bağlılıq kateqoriyalarıdır və demək olar ki, mətn dilçiliyində qəbul edilir.

Bəzən "tamlıq (bağlılıq)" və "bağlılıq (kohesia)" terminləri sinonim kimi istifadə olunur. Lakin əksər hallarda bu anlayışların müəyyənləşdirilməsi üçün cəhdlər edilir, lakin bütövlük və bağlılıq əlamətlərinin qarışdırılması ilə bağlı hələ də müəyyən fikirlər var və onların müəyyənləşdirilməsinə vahid yanaşma yoxdur. Bağlılıq kateqoriyasının, o cümlədən şifahi mətnlərin materialında öyrənilməsinə bir çox tədqiqat həsr olunmuşdur: bağlılıq aspektləri və onun həyata keçirilməsi, bağlılıq və onun dərəcəsinin növləri, onların bağlılığı xarakterindən və dərəcəsindən asılı olaraq mətn növləri, əlaqəli mətnin semantik təşkili və əlaqələndirmə ifadə vasitələri prinsipləri nəzərdən keçirilmişdir. Lakin, nəzərdə tutulan problemlərin hər birinə həsr olunmuş əsaslı tədqiqatlardan daha çox əlaqələndirmə kateqoriyasının hərtərəfli öyrənilməsinə daha çox müraciət edilir. Bu məsələ dilçilərin diqqət mərkəzində olmasına baxmayaraq, daxil konstruksiyaları olan şifahi mətnin təşkili məsələsi tamamilə tədqiq edilmiş hesab edilə bilməz.

Nubar Shakhmalieva

THE CATEGORY OF COHERENCE IN THE ORAL TEXT

Resume

Keywords: text, colloquial speech, categories of integrity, categories of coherence, semantic organization, stimulating images, cases of modification.

Text is a constant and variable attribute. And the signs are constant in the nature of categories. There is no consensus on the composition of text categories; the issue of the basics of classification of these categories is also debatable. The main

features of the text are the categories of integrity and coherence, recognized by almost everyone, although these categories themselves, and the relationship between them is interpreted very ambiguously. Sometimes the terms "wholeness (coherence)" and "coherence (cohesion)" are used as synonyms. But in most cases, attempts are being made to differentiate these concepts, but the confusion of signs of integrity and coherence has not yet been overcome and a unified approach to their definition has not been developed. Many works have already been devoted to the study of the category of connectivity, including on the material of oral texts. Thus, the aspects of connectivity and the principles of its implementation were considered; types of connectivity and its degree; types of texts depending on the nature and degree of their connectivity; semantic organization of a coherent text and means of expressing connectivity. However, there are still more applications for a comprehensive study of the connectivity category than there are capital studies devoted to each of the outlined problems. The question of the organization of an oral text containing insertion constructions cannot be considered fully investigated, although this issue is in the sphere of attention of linguists.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: F.e.n. Gülnarə Rəhimova
tərəfindən tövsiyə olunmuşdur.**

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

ГАСЫМОВА ВУСАЛЯ АКИФ ГЫЗЫ
Доктор философии по филологии
Бакинский славянский университет

КОРНИ ОРИЕНТАЛИЗМА В РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XIX - НАЧАЛА XX ВЕКА

Ключевые слова: Восток, мотив, тема, контекст, концепция
Açar sözlər: Şərq, motiv, mövzu, kontekst, konsepsiya
Key words: East, motive, theme, context, concept

По единогласному мнению, подавляющего большинства литераторов, вторая половина XIX столетия – это, бесспорно, «век Ф.М. Достоевского и Л.Н. Толстого». Русские классики прежде всего обогатили национальную культуру реалистическими восточными мотивами. В творчестве Л.Н. Толстого кавказская жизнь описана в таких произведениях, как «Набег», «Рубка леса», «Казачья» и некоторых других. Но самым известным его творением явилась повесть «Хаджи-Мурат». Он работал над ней свыше восьми лет, неоднократно перерабатывая восточный материал. Общеизвестно, что Л.Н. Толстой любил природу Кавказа и, видимо, по этой причине прежде всего выбрал основным местом действия многих своих произведений. На это прямо и непосредственно указывает тот факт, что Л.Н. Толстой изучал в буквальном смысле всё, что касалось Кавказа. Им были изучены конкретный территориальный ландшафт (основное место действия в повести), а также история, фольклор, этнография, география в широком плане, археология и экономика восточного края. Кроме того, писатель досконально был ознакомлен с записками историка кавказской войны А.Л. Зиссермана «Двадцать пять лет на Кавказе», Е.А.Вердеревского «Плен у Шамиля», «Сборник сведений о кавказских горцах» и многими другими работами. В конечном итоге впервые повесть вышла в «Посмертных художественных произведениях Л.Н.Толстого» с большими цензурными пропусками. А полностью, без цензурных пропусков, была напечатана В.И.Чертковым в 1912 году в третьем томе берлинского издания «Посмертных художественных произведений Л.Н.Толстого».

При внимательном прочтении огромного наследия Ф.М. Достоевского также можно обнаружить отголоски восточных мотивов. Но художественные

образы и восточный антураж здесь проставлены несколько иначе, чем в поэтических образцах Л.Н.Толстого.». В творчестве современника писателя тем не менее мало приметны этнографические признаки и географические горизонты. Восточный фон в целом ряде произведений Ф.М. Достоевского по большей части носит скрытый характер. Он раскрывается в его глубокой философии, присутствует в психологии героев. В данном отношении привлекают внимание такие персонажи, как Николай Ставрогин («Бесы»), Андрей Версиков «Подросток», Иван Карамазов («Братья Карамазовы») и т.д. – в определённой части своих рассуждений отдают предпочтение западной культуре, но затем, разуверившись в их истинности или целесообразности применения к мировоззрению русского человеку, приходят к признанию восточного образа мышления.

В русской культуре этого периода, и в творчестве Ф.М. Достоевского в частности, приоритет отдавался соборности, духовной целостности, в центре которой – Бог. Аналогично духовное единение восточных народов испокон веков виделось в поклонении Аллаху. Но в отличие от христианства, в исламе пропагандируется единобожие. На эту тему есть небольшой, но поучительный раздел («Западные и восточные мотивы в творчестве Ф.М. Достоевского») в книге М.К. Коджаева [1, 231-236]. Учёный подвергает критическому анализу симпатии и антипатии как самого классика, так и его героев в отношении притяжения или непритяжения западного и восточного сознания в целом. Подгоняя (но не искусственно, а с фактическим обоснованием темы) русский характер и его стандартизированное мышление в названных романах под основы восточной культуры, он пишет: «Как бы Достоевский высоко не ценил человеческую личность, для него превыше всего оставалась личность Христа. Он как русский человек глубоко постиг западную философию, но в душе остался человеком восточным. Для него Восток был выше, чем Запад, любовь выше, чем истина, вера выше, чем философия... Это парадокс Достоевского: с одной стороны, понимание роли человека, с другой апелляция к Богу. Получается противоречие: Бог умер, да здравствует Бог. Европейская цивилизация – сила, но восточная культура лучше» [1, 235].

Что ж, как видим, подходы к западным и восточным идеям разные. Однако духовная жизнь героев ориентальных текстов русской литературы равнозначно становится определённой моделью нравственно-этического поведения, а масштабная проблема «Запад – Восток» с помощью философско-религиозных размышлений – отражением объективного мира. Картина западного или восточного мироздания познаётся через личность. Знаменательно: в начале XX столетия концепции Л.Толстого и Ф. Достоевского со всеми отмеченными сложностями и противоречиями будут развиты русскими мыслителями и писателями-евразийцами. Много новаторских, ценных мыслей по проблеме «восточные мотивы в евразийском

учении» мы обнаруживаем в трудах профессора К.М. Абдуллаева. Кроме того, в его работах впервые в мировой филологии и историософии разработаны методологические и теоретические вопросы евразийства в национальном и общенаучном контексте на современном этапе. Подчеркнём, что монографии, научные статьи, лекции и даже отдельные художественные (поэтические и прозаические) произведения К.М. Абдуллаева, в которых восточная тема представлена в синтезированной форме противоборства романтического и реалистического мироощущений, к тому же заметно насыщенные подходами евразийцев, воспроизводят и моделируют глубинный смысл национального образа жизни и этнической картины мира. Причём, как нам видится, такая картина в работах выдающегося азербайджанского учёного, поэта и писателя явилась не только новым восприятием евразийской идеологии, но намечает контуры исканий ориенталистов в первой четверти XX столетия, о чем свидетельствует также интерес литератора и ученого К.Абдуллаева к поэзии Серебряного века, выразившийся также в его переводах текстов представителей этого периода. А это уже означает поиск интересующих нас тем и мотивов в творчестве русских символистов и вообще видных представителей «Серебряного века».

В этой связи мы обязаны указать на то, что по остроте противоречий между эстетическими концепциями Востока, по резкости контрастов между разными направлениями в литературе и культуре, разнообразию и запутанности исканий первые два-три десятилетия XX века представляют собой едва ли не самый сложный и драматический период. Тем более надлежит, на наш взгляд, особо отметить, что стилизация в восточном духе имело место наряду с серьёзным изучением мусульманской, китайской, индийской и других восточных культур. В пёстрой панораме литературной жизни выделяются поэты К.Бальмонт и Н.Гумилёв. В чём же конкретно можно усмотреть восточные мотивы в поэтическом наследии К.Бальмонта? Прежде всего в том, что он сам себя считал «провозвестником стихий». «Огонь, Вода, Земля и Воздух, - говорит он в предисловии к собранию стихов, - это те четыре царственные стихии, с которыми неизменно живет моя душа в радостном и тайном соприкосновении». Вдумаемся, несмотря на ярко выраженный русский темперамент и дань символизму как глубоко национальному явлению в «Серебряном веке», К.Бальмонт самым вступлением к сборнику стихов негласно подчёркивает приверженность зороастризму, то есть религиозному учению, восходящему к третьему тысячелетию до н.э. И далее: «Огонь – всеобъемлющая тройственная стихия, пламя, свет и теплота, тройственная и седьмеричная стихия, самая красивая из всех». Несмотря на элемент некоторой поэтической вычурности, известно, что примерно в таком стиле и духе говорили об огне последователи философии Аурамазды в Древнем Востоке. Ник Яневич в статье «Константин Бальмонт. Биография» попытался объяснить

интерес русского символиста к Востоку его неуёмным «стремлением уйти от мира за пределы предельного, к безднам светлой «Безбрежности», и уже на Востоке обрести мир чудесный.., идущий к неизвестной Красоте» [3].

Другим выдающимся представителем поэзии «Серебряного века» был Н. Гумилёв, в творчестве которого мы также обнаруживаем восточные мотивы. Примечательно, что биографические данные двух поэтов некоторым образом совпадают, а именно: обширная география их путешествий. Спустя четыре года после первой поездки на Восток Бальмонта, он тоже отправляется первоначально в Египет (1908 г.), а затем – в Палестину. Объективно это можно считать точкой отсчёта в его ориенталистике. В творческой биографии поэта найдётся немало фактов, свидетельствующих о любви к Востоку. Во-первых, это его путешествия. Во-вторых, широко известное увлечение восточным искусством. Наконец, многие мотивы и образы поэзии Н. Гумилёва следует рассматривать в контексте ориентальной традиции. И это, помимо переводов, самое очевидное свидетельство интереса автора к восточной культуре». С научной точки зрения восточные темы и мотивы анализируются в работе С.Л. Слободнюка [2] «Элементы восточной духовности в поэзии Н. С. Гумилёва»; в ней, в частности указывается, что пьесу «Дитя Аллаха» надо рассматривать в контексте суфийского учения. К теме Востока поэт обращается на протяжении всего творческого пути. Начиная с 1910 года, практически в каждом поэтическом сборнике появляются отдельные восточные, буддийские мотивы и символы. Не говоря уже о замысле написать пьесу «Жизнь Будды», осуществить который автор, к сожалению, не успел. Но помощь в изображении Востока, бесспорно, оказали многочисленные поездки Н. Гумилёва по Африке и Китаю. Африканская тема сопровождает поэта на протяжении всей жизни. Вспомним названия отдельных стихотворений, созданных им в разные периоды: «Абиссинские песни», «Африканская ночь», «Озеро Чад», «Жираф», «Леопард», «Носорог», «Гиена», «Красное море», «Египет», «Сахара», «Судан», «Абиссиния», «Сомалийский полуостров», «Либерия», «Мадагаскар», «Замбези», «Суэцкий канал», «Эзбеки», «Экваториальный лес», «Нигер», «Дагомей», «Дамара. Готтентотская космогония». В Абиссинии им была начата и поэма «Дракон». К отмеченному Аполлон Давидсон добавляет: «Любовь к Африке Н. Гумилёв пронёс через всю свою судьбу, от ранних стихов до сборника «Шатёр». Этот сборник полностью состоит из восточных мотивов.

Эстафету поэтов «Серебряного века» мастерски перенимает А.И.Куприн. Его вклад в ориенталистику, по нашему мнению, настолько значителен, что мы не имеем права не остановиться на его главных работах подробнее. Писатель прежде всего проявил особый интерес к восточной мифологии, в частности к фольклору древней Иудеи, Египта, Вавилона, Индии и арабского Востока. Достаточно указать хотя бы на тот факт, что широко известная повесть

«Суламифь» создана на библейской основе, точнее, в духе восточных легенд и сказаний. И, между прочим, в ориенталистике А.И. Куприн остаётся здесь верен исторической правде. Посещение А. Куприным восточных земель, изучение им трудов русских и зарубежных востоковедов, а также целого ряда ориентальных литературных памятников помогло ему глубоко и основательно ознакомиться с загадочным миром древних мифов, фольклорным наследием народов Древнего Востока. Вот откуда проистекает пристальный интерес писателя к экзотике нашего края. А.Куприн впервые обратился к мифологическому Востоку в рассказе «Альза» (легенда) в 1894 году. В 1890-ые и последующие годы он пишет несколько рассказов и очерков, в сюжетную канву которых искусно вплетены восточные мотивы. Это: рассказ «Аль-Исса», сказка «Счастье» (1906 год), «Демир-Кая», стихотворения «Вид с высоты Ай-Петри», «Восточная легенда» и другие. Современники писателя в 1910-х годах окрестили «восточное вдохновение» Куприна его «Крымской музой». Показательно для его ориентального творчества, что в зрелом возрасте он значительно переработал отдельные характерологические сочинения. Так, известно, что в «Суламифь» он включил «Песнь песней», впоследствии ставшую известной. Тогда повесть существенно обогатилась новыми красками, ведь эта вставка – одно из самых вдохновенных созданий Куприна, составленная на основе библейских песен. Но главная заслуга русского писателя состоит в том, что он мастерски переложил её, что называется, на восточный лад, почувствовав музыку стиха. И песня, с одной стороны, вылилась в торжественный набат, а с другой, осталось мягкой, лиричной и задушевной. Необычный симбиоз на малом языковом пространстве, бесспорно, является творческой находкой в плане трансформации мифологических мотивов восточных легенд. Любопытно в этой связи также отметить следующий факт: А. Куприн признавался, что своими восточными мотивами в русских сочинениях отдавал дань модному в России конца XIX века жанру так называемых «неглубоких легенд». А подражал он в молодости «королю фельетона» В. Дорошевичу, прославившемуся своими легендами и сказаниями Востока.

Литература

1. Коджаев М.К. Образы и характеры в литературе. Баку, 2009, 314 с.
2. Слободнюк С. Л. Элементы восточной духовности в поэзии Н.С. Гумилёва // Гумилёв Н. Исследования. Материалы. Библиография. СПб, 1994, с. 164-183.
3. Интернет-библиотека Рисунок акварелью <http://www.kulichki.com/~risunok/>

QASIMOVA VÜSALƏ AKİF QIZI
XIX ƏSRİN SONU XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ RUS ƏDƏBİYYATINDA
ORİYENTALİZMİN KÖKLƏRİ
XÜLASƏ

XIX əsrin ikinci yarısının Şərq motivlərindən bəhs edərkən, L.N.Tolstoy və F.M.Dostoyevskinin yaradıcılığını diqqətdən kənar qoya bilmədik. Materialın bir hissəsi “Hacı Murad” povestinə həsr edilib, etnoqrafik əlamətlər, Şərq folkloru ilə əlaqələr aşkar edilib, habelə povestin bədii xüsusiyyətlərini araşdırmış Azərbaycan və rus alimlərinin əsərləri sadalanıb. Paralel olaraq qeyd edilib ki, F.M.Dostoyevskinin bir sıra əsərlərində Şərq fonu gizli xarakter daşıyır “Şeytanlar”. Bu fon əsas şəxslərin ortodoks psixologiyasında əks olunur. Mühakimələrin müəyyən hissəsində müəllif qərb mədəniyyətinə üstünlük versə də, sonra da onların həqiqiliyinə və rus insanına tətbiq edilməsinin məqsədəuyğunluğuna olan inamı sarsılır və Şərq təfəkkür tərzinə qayıdır. Seçilən mövzunun məcrasında K.M.Abdullanın əsərlərindəki sözün geniş mənasında avrasiyaçılığa novatorçu baxışlar əsl elmi maraq təşkil edir. Azərbaycan və ABŞ-da bu istiqamətdə nəşr edilmiş çoxsaylı əsərlər milli və ümumelmi kontekstdə avrasiyaçılıq məsələləri üzrə dünya ədəbiyyatı və tarixi fəlsəfəsinin öyrənilməsində yeni dövrün başlanğıcına çevrilmişdir. Onlar həm nəzəri, həm də tətbiqi aspektlərdən mühüm olmaqla bərabər, tam zamanında meydana gəlmişlər. Burada Şərq mövzusu romantik və realist baxışların toqquşması kimi sintez formada təqdim edilir. Avrasiya məkanının ümumi mənzərəsi bir tərəfdən milli ideologiyanın birbaşa və bilavasitə əksini təşkil etməklə bərabər, digər tərəfdən oriyentalistlərin gələcək axtarışlarının konturlarını cızır. XX əsrin birinci yarısında rus nəsr və poeziyasında Şərq motivlərinin işlənməsi prosesində A.Kuprin, K.Balmont, N.Qumilyov və b. kimi məşhur rus yazıçı və şairləri geniş səyahət coğrafiyası xüsusi fərqləndirilib. Onların yaradıcılığının Şərq tematikasının Şərq ölkələrinə səyahətlər, xarici Şərqşünasların əsərlərinin və bir sıra ədəbi abidələrin öyrənilməsi ilə sıx bağlı olduğu məlum olub. Nəzəri araşdırmalar nəticəsindən rus yazıçılarının Şərq mövzularının öyrənilməsi etapları xarakterizə olunur. Milli mövzularla yanaşı oriyental mövzular onların yaradıcılığında əsas yer tutur. Şərq dünyasının qavranılmasında mənəvi estetik axtarışların əhəmiyyətli səbəb olduğu müəyyənləşir.

ГАСЫМОВА ВУСАЛЯ АКИФ ГЫЗЫ
КОРНИ ОРИЕНТАЛИЗМА В РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ
XIX - НАЧАЛА XX ВЕКА
РЕЗЮМЕ

Говоря о восточных мотивах во второй половине XIX века, мы не могли обойти вниманием творчество Л.Н.Толстого и Ф.М.Достоевского. Часть материала посвящена повести «Хаджи-Мурат», в которой есть этнографические признаки, связь с восточным фольклором, а также названы

труды русских и азербайджанских учёных, изучавших художественные особенности повести. Параллельно отмечено, что восточный фон в целом ряде произведений Ф.М. Достоевского, как правило, носит иной, скрытый характер («Бесы»). Он отражается в ортодоксальной психологии действующих лиц. В определённой части рассуждений автор отдаёт предпочтение западной культуре, но затем, разуверившись в их истинности или целесообразности применения к русскому человеку, приходит к признанию восточного образа мышления. В русле избранной темы подлинный научный интерес представляют собой новаторские взгляды на евразийство в широком смысле слова в трудах К.М. Абдуллы. Многочисленные работы в этом направлении, опубликованные в Азербайджане и США, открывают собой новую эпоху в изучении мировой филологии и историософии по вопросам евразийства в национальном и общенаучном контексте. Они важны и своевременны как в теоретическом, так и прикладном аспектах. В процессе разработки восточных мотивов в русской прозе и поэзии первой половины XX века была особо выделена широкая география путешествий таких известных русских писателей и поэтов как А. Куприн, К.Бальмонт, Н.Гумилев и другие. Ориентальная тематика в их творчестве оказалась тесно связанной с посещением восточных земель, изучением трудов зарубежных востоковедов и целого ряда инациональных литературных памятников. На основании теоретического экскурса охарактеризуются основные этапы освоения русскими писателями восточной тематики. Выясняется, что наряду с национальной, ориентальная тематика в их творчестве занимает немаловажное место. Четко определяется стержень нравственно-эстетических поисков русских писателей в восприятии восточного мира.

V.A.Qasimova

**The roots of Orientalism in Russian Literature
of the XIX - early XX century**

Summary

Speaking about oriental motifs in the second half of the XIX century, we could not ignore the work of Leo Tolstoy and F.M. Dostoevsky. Part of the material is devoted to the story "Hadji Murad", which has ethnographic features, a connection with Oriental folklore, and also named the works of Russian and Azerbaijani scientists who studied the artistic features of the story. In parallel, it is noted that the oriental background in a number of F.M. Dostoevsky's works, as a rule, has a different, hidden character ("Demons"). It is reflected in the orthodox psychology of the actors. In a certain part of the reasoning, the author prefers Western culture, but then, having lost faith in their truth or expediency of applying to a Russian person, comes to the recognition of the Eastern way of thinking. In line with the chosen topic, the innovative views on Eurasianism in the broad sense of the word in the works of K.M. Abdullah are of genuine scientific interest. Numerous works in this

direction, published in Azerbaijan and the USA, open a new era in the study of world philology and historiosophy on issues of Eurasianism in the national and general scientific context. They are important and timely both in theoretical and applied aspects. Russian Russian prose and poetry of the first half of the XX century was particularly distinguished by the wide geography of the travels of such famous Russian writers and poets as A. Kuprin, K.Balmont, N.Gumilev and others. The oriental theme in their work turned out to be closely connected with visiting eastern lands, studying the works of foreign orientalists and a number of foreign literary monuments. Based on a theoretical excursion, the main stages of the development of Oriental subjects by Russian writers are characterized. It turns out that along with the national, oriental themes in their work occupies an important place. The core of the moral and aesthetic search of Russian writers in the perception of the Eastern world is clearly defined.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: dos. Əliyeva Dilarə Rafik qızı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.**

ZEYNALOVA ELVIRA MÜBARİZ
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (Quba filialı)
Quba, Fətəli xan prospekti 4
Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimliyi, III kurs

elvirazeynalova03@gmail.com

**TÜRKİYƏ YAZIÇISI YAŞAR KAMAL YARADICILIĞINDA
ZİDDİYYƏTLİ MƏQAMLAR
XÜLASƏ**

Məqalədə, XX əsrin görkəmli yazıçısı olan Yaşar Kamal yaradıcılığının zirvəsi sayılan “İncə Məmməd” romanı haqqında olan incəliklər öz əksini tapır. Romanın obrazlar qalereyasına səyahət edilir. Burada, əsərdəki obrazların xarakterindəki xüsusiyyətlərdən də söhbət açılır. Ayrı-ayrılıqda Abdi ağa, Dönə, Məmməd, Xədicə surətlərinin təhlili aparılır. Abdi ağanın zülmündən, haqsızlığından, İncə Məmmədin Abdi ağaya qarşı sarsılmaz iradə ilə mübarizə aparmasından danışılır. Həmçinin, “İncə Məmməd” romanındakı əsas obrazların Azərbaycan ədəbiyyatındakı obrazlarla müqayisəsi məsələsinə toxunulur. Dönə obrazı ilə Zeynəb obrazının müqayisəsində fərqliliklər öz əksini tapır. Müqayisədə Abdi ağa obrazı ilə Xudayar bəyin oxşarlıqları müəyyən olunur. Bundan başqa, əsəri mövzu və məzmununa da nəzər salınır. Bərabərində əsərin mövzusunun yazılma səbəbləri aydınlaşdırılır. Əsas olaraq isə, Yaşar Kamalın milli mənsubiyyətinə, yaradıcılığında tutduğu mövqeyə türk, erməni, azərbaycanlı tənqidçilərinin yanaşılması məsələsi ön plana çəkilir. Həmin yanaşmalarda xalqların yazıçıya qarşı tutduğu mövqelər nəzərdən qaçınılmır. Yaşar Kamala olan yanaşmalarda müəyyən ziddiyyətlər özünü göstərir. Tənqidçilərin yanaşmasından məqalədə belə qənaətə gəlinir ki, barışığa səsləmək ideyası ilə razılaşmaq olmaz. Çünki bu ideya belə bizə erməni vandalizminin bariz nümunəsi olan “Xocalı qətliamı”nı heç vaxt unudura bilməz!

Açar sözlər: Yaşar Kamal, türk, azərbaycanlı, erməni, “İncə Məmməd”, roman, Xocalı, ədalət

“İncə Məmməd” əsəri ilə dünya şöhrəti qazanmış, həmin əsərə görə “Nobel” mükafatına namizədliyi verilmiş ilk türk yazıçısı Yaşar Kamal yaradıcılığa erkən yaşlarda başlamış ömrünün sonuna qədər də qələmini yerə qoymamışdır.

Bəs nə idi “İncə Məmməd” romanını dünyada məşhur edən? Təbii ki, sənətkarın bəşəri ideyalara xidmət etməsi...

Yaşar Kamal “İncə Məmməd” romanı ilə həm Türkiyədəki şöhrətini artırıb, həm də bütün dünya tərəfindən məşhur yazıçı kimi tanınmağa başlayıb. Bu roman xəyallar əsasında deyil, həyat hekayəsindən təsirlənib yazılmışdır. Yaşar Kamal romanı yazmağını belə dilə gətirir:

“Mənim uşaqlığım quldurların arasında keçmişdir”. (1, s.352)

Elə romanın fikir qaynağında Yaşar Kamalın quldur əmisi oğlu olmuşdur. Əmisi oğlunun vurulmasından təsirlənən yazıçı “İncə Məmməd” əsərini qələmə almaq qərarına gəlmişdir. Əsər daxilindəki “Çakırdikeni” hekayəsi əslində quldurluğun fəlsəfəsi ilə bağlıdır. Yaşar Kamal bu fəlsəfəni böyük quldur olan dayısından öyrənmiş və əsərdə müxtəlif çalarlarla oxucunun təsəvvüründə canlandırmışdır.

Yaşar öz hikmət dəryasındakı fikirlərlə zəngin olan “İncə Məmməd” romanında yaratdığı obrazlarla oxucuya hansı fikirləri çatdırmaq istəyirdi? Həmin fikirlər obrazların xarakterində necə öz əksini tapıb? – bütün bu sualları cavablandırmaq üçün öncəliklə əsərin mövzusunə toxunmaq lazımdır.

Bu romanın məzmunu mülkədar-kəndli, cəmiyyət-insan, xalq və ədalət münasibətləri üzərində qurulmuşdur. Əsərdə cümhuriyyətin ilk illərində cərəyan edən hadisələri bədii şəkildə təsvir edilmişdir. Bu dövrdə bütün sahələrdə, həmçinin ədəbiyyatda da intensiv şəkildə dəyişikliklər gedirdi. Osmanlı İmperiyası dövründən qalan bəzi anlayış və düşüncələr öz yerini müasir düşüncə və həyat tərzinə buraxırdı. Belə bir mühitdə Məmmədin ağasına qarşı üsyanı, köhnə nizamın dağılaraq öz yerini yeni nizama verməsinin çətin dövrünü simvollaşdırır.

Romanda bununla yanaşı, tamah, sevgi, quldurluq, qəhrəmanlıq, ədalət, adət-ənənə və ictimai quruluş kimi mövzulara da yer verilmişdir. Bu roman Anadolu əhalisinin savadsızlığı, cəhaləti, kənd həyatının səfaləti və kənd ağalarının bölgələrdəki hegomonluğunun bədii əksidir.

Yaşar Kamal yaradıcılığının zirvəsi olan “İncə Məmməd” romanının obrazlar qaleriyasına səyahət edək.

Uşaq yaşlarında atasını itirmiş, acınacaqlı şəraitdə anası Dönə ilə birlikdə, zalım Abdi ağanın təzyiqləri altında yaşayan İncə Məmməd on səkkiz yaşına çatanda Abdi ağaya qarşı çıxır. Ona qarşı çıxmasının əsas səbəblərindən biri sevgilisi Xədicənin Abdi ağanın göstərişi ilə əlindən alınması olmuşdur. Bundan sonra Məmməd el-obasından ayrı düşərək dağlara çəkilir...

Əvvəlcə Abdi ağadan öz qisasını almaq istəyən Məmməd sonralar məzlum kəndlilərin mövqeyində dayanaraq onlara arxa-dayaq olur.

Fikrimcə, yazıçı haqsızlığa və zülmə qarşı üsyan simvolu kimi bu obrazı yaratmışdır. Bu romandakı İncə Məmməd təkcə Abdi ağaya qarşı deyil, ümumilikdə haqsızlığa, ədalətsizliyə, o dövrdəki zalım, hegemon ağalara qarşı üsyan edən ümumiləşdirilmiş obrazdır. Bu ondan irəli gəlir ki, Yaşar Kamalın xarakterində üsyankarlıq var; Bəlkə də Yaşar Kamal İncə Məmməd obrazının simasında öz prototipini yaratmaq istəmişdir?

Dönə İncə Məmmədin anasıdır. Əri İbrahimi gənc yaşında itirib dul qalmış, ərinin yadigarı Məmmədi qorumaq üçün bütün məşəqqətlərə dözən məzlum kəndli qadın obrazıdır. Kimsəsiz, dul qadın olan Dönə Abdi ağanın bütün haqsızlıqlarına dözməli olurdu. Dönənin kimsəsizliyindən istifadə edən zalım Abdi ağa onun əlindən son tikəsini belə alır. Sanki oğlu Məmmədin acığını ondan çıxırdı.

Dönə həm yoxsulluğun, həm də Abdi ağa kimi insafsızların ədalətsizliyi qarşısında boyun bükürdü. O düşmənlə mübarizə aparmaqda aciz idi, amma Məmməd kimi güclü, mübariz oğlu var idi...

Romanda diqqəti çəkən obrazlardan biri də haqsızlığa düşər olmuş, böhtana tuş gələrək həbsxanaya atılmış, sevgisi uğrunda fədakarlıq etmiş Xədicədir. Xədicə Məmmədi sevir, bu sevgiyə görə də başı çox bəla çəkir. Abdi ağa onu öz qardaşı oğluna nişanlayır. Abdi ağa istəyinə nail olmadığı üçün ona böhtanlayıb, həbsxanaya atdırır. Məmməd Xədicəni həbsxanadan qaçıraraq, dağlara-öz məskəninə aparır. Burada evlənirlər. Sevgilisinə qovuşaraq ailə səadəti görən İncə Məmməd üsyandan əl çəkərək sadə həyat yaşamaq istəyir, lakin düşmənləri ilə atışmada Xədicəni itirməsi, övladının yetim qalması onun nifrətini daha da artırır.

Dikənlidüzündə beş kəndin ağası, kənd camaatını istismar edərək onlara zülm edən, öz maraqları naminə hər cür alçaqlığa əl atmaqdan çəkinməyən Abdi ağa qorxaq mülkəddərdir.

Yazıçı bu obrazı zalımlığın simvolu kimi yaratmışdır. Abdi ağanın iç üzünü xalqa qarşı etdiyi amansız rəftarında görünür.

Kimsəsiz bir qadının əlindən son tikəsini alan Abdi ağa bunu özü üçün qürur hesab etsə də, biz bunu ancaq nakişi hesab edirik. İncə Məmmədə yaşından böyük və ağır işləri gördürməklə zülmkarlığını, Xədicəni böhtanlamaqla şərəfsizliyini bir daha sübut edir.

Romanı oxuduqca, Abdi ağanın iç üzünü gördükcə gözümlərimizin qarşısında sanki, Xudayar bəy obrazı canlanır.

“Danabaş kəndinin əhvalatları”ndakı Zeynəb məğlub olsa da Dönədən fərqli olaraq cəsarətlə öz fikirlərini söyləyə bir obrazdır...

“İncə Məmməd” romanı hər bir xalqın nümayəndəsini cəlb edəcək üslubda yazılmış əsərdir. Bu əsərdə istifadə olunan fikirlər ən kəsərli silah kimi həm türk, həm də başqa xalqların diqqətini günümüzdə də cəlb edir. Əsər tarixin o dövrdəki ürək döyüntülərini özündə əks etdirir. Bununla bərabər, Yaşar Kamalın hansı milli məsubiyyətə aid olması fikrində çəşqinlik yaradır. Bu çəşqinlikdə mübahisəyə səbəb olur. Bu mübahisəli fikirlərdə digər xalqların Yaşar Kamala müxtəlif mövqedən yanaşmasını ortaya çıxarır. İstər Türkiyədə, istərsə də Azərbaycanda oxucular və tənqidçilərin Yaşar Kamal yaradıcılığına müxtəlif fikirli yanaşmalar var.

Türk jurnalisti Ərtuğrul Özkök Hürriyyət qəzetində “Nə vaxtdan bəri kürt oldun” başlıqlı məqaləsində Yaşar Kamalın, həmçinin Tanər Akçamın şəxsi görüşlərinə öz etirazını bildirmişdir. Ərtuğrul Özkökün:

“Türklərə qarşı olan düşmənçiliyiniz, akademik müqəddəslik üzərinə saxtakarlıq şalı örtəcək qədər mi gözünüzü qaraldıb?” (4) fikri sanki Yaşar Kamala olan münasibətini açıqlayır.

Zənnimcə, bu fikir Ərtuğrul Özkökün Yaşar Kamal yaradıcılığına olan birtərəfli baxışından irəli gəlir. Burdan da belə nəticə çıxarmaq olar ki, Özkök Yaşar Kamalı humanist yazıçı kimi dəyərləndirmirdi.

Şahin Ərdoğan uşaq olarkən Yaşar Kamalın əsərlərini böyük həvəslə oxuyub. Yaşar Kamal Almaniyada Frankfurt kitab yarışmasında mükafat aldığı zaman Şahin Ərdoğan Almaniya müəllim işləyirdi. Mükafatlandırma zamanı Yaşar Kamalın dediyi sözlər türk və alman mətbuatında yer almışdır. Şahin Ərdoğan iki qaynaqdan da xəbərləri oxuduğu vaxt kədərlənmiş və təəssüf hissi keçirmişdir. Məqalələrin birində Şahin Ərdoğanın bu fikrinə rast gəldim. “Kitablarını həmişə pis niyyət bəsləmədən oxumuşdum, mükafatlandırma zamanı söylənilən fikirlər məni şübhə hissi keçirməyə sövq etdi”. (5)

Şahin Ərdoğan şübhələrinə son vermək üçün Yaşar Kamalın kitablarını yenidən oxumaq qərarına gəldi. Bu dəfə artıq həmin kitabları tənqidedici məntiqlə oxumuşdu. O “Erməni hadisələrinə baxış” adı altında araşdırmalar aparmışdı. Bu araşdırmada Yaşar Kamalın yaradıcılığındakı əsərlərdən müxtəlif nümunələr gətirməklə fikrini əsaslandırmağa çalışmışdır.

“Yağmurcuk Kuşu” (Kimsəcik 1 səhifə 103)

“İndi işə başlayaq, ona görə də Vandan gəlmisən, bəli vətəninə itirdin, fermaların, malikanələrin orda qaldı. Dövlətimiz sizə hər cür rahatlıq göstərəcək, alicənab şəxsiyyətinizi nəzərə alaraq sizə erməni zəngini Kəndirliyanın on iki otaqlı malikanəsini yazıram, uyğundurmu, cənablar?”

Arif bəy “Səmailin fermasını da sənə adına yazacağam” dedi.

- “Təşəkkürlər, cənab. Mən erməni imarəti, ferması, tarlası istəmirəm”

- “Nə var, erməni malikanəsində və fermasında”...

- “Yuvası qırılan quşun yuvasında o biri quş yaşaya bilməz”

- “Quş deyil, erməni, erməni, axmaq kürd, erməni erməni” (5)

Bununla yanaşı, Şahin Ərdoğan yazıcının həyat hekayəsinin bir hissəsindən bəhs edən kitabdan söz açmış və ordakı fikirlərdən nümunələr gətirməklə öz yanaşmasını bildirmişdir. Hətta Şahin Ərdoğan bu fikiri də qeyd edir ki, bu kitabdan öyrənirik ki, cənnətə düşəcək qədər erməni öldürmək üçün ermənilərin arxasınca gedənlər var.

“Mənə erməni verin, onu öldürməliyəm, cənnətə gedəcəm. Bu erməni də öldürsəm, mənim işim tamamlanacaq. Mən cənnətə gedəcəyəm, onu mənə ver savaba gir. İşimi tamamlamaq üçün Rzadan almışam.” (5)

Eyni kitabdan daha bir nümunə gətirərək fikrini dəqiqləşdirməyə çalışmışdır:

“Biz heç bir yezidi qoymadıq, oğul-uşaq hamısını qılıncla qırdıq. Bundan sonra ikimizdə yeri cənnətdir.” (5)

“Bu qədər yezidi öldürən müsəlmanın yeri Allah qatında cənnət olmasaydı, nə olardı? (5)

Yaşar Kamalın bu fikirləri Şahin Ərdoğanı narahat edirdi. O bir çox ölkələrdə “Erməni Soyqırımı” qanunları qəbul edilərkən Yaşar Kamalın kitablarının təsiri haqqında düşünməyə başladığını demişdir. Həmin kitablar bütün dünyada oxunduqca türk düşmənçiliyinin artacağı fikrini söyləmiş və bu məsələnin onu çox narahat etdiyini bir daha vurğulamışdır.

“Topal Osman” romanı ilə tanınan yazıçı Ümid Doğanın da Yaşar Kamal haqqındakı fikirləri diqqəti çəkir:

““İncə Məmməd”i yazmaq asandı, çətin olan İncə Məmməd olmaqdı. Yaşar Kamal nə demişdi? “Cəsarətim olsaydı, İncə Məmmədi yazdığım kimi Mustafa Kamalın dastanını da yazardım.” Yazmadı, nə Mustafa Kamalın dastanını yaza bildi, nə də İncə Məmməd ola bildi.”(3)

Yaşar Kamalın qüdrətli bir yazar olaraq hər hansı bir mükafata layiq olduğunu təqdir edən Ümid Doğan “Erməni soyqırımı” , “Kürd məsələsi” deyərək fransızlardan medal almasını qəti şəkildə tənqid etmişdir.

Türklərin Yaşar Kamal bərasindəki qərəzli yanaşmaları ilə yanaşı müsbət fikirləri də maraqlı doğurur. Həmin müsbət fikirlər isə Yaşar Kamalın çox humanist bir şəxs olduğundan ibarətdir.

Vahəkn Keşişyan adlı erməni yazıçısı “Ermənilərin Yaşar Kamalı” adı altında yazdığı məqaləsində Yaşar Kamalın Ermənistanda və ümumilikdə erməni dünyasında yaxından izlənen yazıçı olduğunu və Ermənistanda təkcə ədəbiyyat sahəsində deyil, həm də Türkiyə ilə gələcəkdə münasibətlərin yaxşılaşdırılmasında böyük təsiri olduğunu qeyd etmişdir.

“Nareqatsi’nin həmyerlisi” başlığı altında yazdığı məqaləsində Yaşar Kamalın Ermənistanın ən nüfuzlu mükafatlarından biri olan “Qriqor Nareqatsi medalı”na layiq olduğunu qeyd etmişdir. Yaşar Kamal bu mənəli mükafatı aldıqdan sonra “Vanlı kimi mən Qriqor Nareqatsinin həmyerlisi olduğum üçün fəxr edirəm” fikrini söyləmişdir.

Keşişyan diplomatik münasibətlərin sıfır səviyyəsində olmasına baxmayaraq, Ermənistandan nümayəndə heyətinin gəlib bu mükafatı verməsini qeyd etməklə yazıçının erməni dünyasının parçası olduğunu nəzərə çatdırmaq istəmişdir.

Siranuş Qalşoyan uzun illər Yaşar Kamal ədəbiyyatı üzərində işləmişdir. 2006-cı ildə İstanbula gedəndə Yaşar Kamalla görüşmüşdür. Görüşdən əvvəl Siranuşun Ermənistandan olduğunu eşidən Yaşar Kamal sevinc hissi ilə onunla görüşməyə razılıq vermişdir. Bu görüşdə Yaşar Kamal Qalşoyana Vilyam Saroyanla görüşünü, öz aralarında necə kürdcə danışdıqlarını və Saroyanın xəritədə ata-baba yurdu Bitlisi necə göstərdiyini söyləmişdir.

Keşişyan bu yazısında isə Yaşar Kamalın öz doğma elinə bağlı olduğunu və onlara xoş münasibət bəsləməsini diqqətə çəkmişdir. Hətta o qeyd edirdi ki, Yaşar Kamalın məşhur “İncə Məmməd” kitabı 1975-ci ildə “Tsakh Meməd” adı ilə İrəvanda nəşr olunub. 20 mindən çox çap olunan kitab Ermənistanda böyük marağa səbəb olub. Bu gün Ermənistanda Əhməd Həmdi Tanpınar, Orxan Pamuk, Elif Şafak və başqaları oxunursa, bu yol heç şübhəsiz Yaşar Kamalın töhfələri ilə açılmışdır.

Xalq yazıçısı, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri olan Anar Yaşar Kamalın müstəqil düşüncəli, hərəkətlərində sərbəst adam olduğunu söyləmişdir. Anar Yaşar Kamalın kürd mənşəli olması məsələsində tam dəqiq fikir söyləməmişdir. O çağdaş türk nasirləri arasında Yaşar Kamal qədər türk dilinin bütün incəliklərinə bələd olan,

türk folklorunu onun qədər sevən, hətta toplayıb nəşr edən ikinci bir yazar olmadığını vurğulamışdır. Anar məqalələrinin birində qeyd edir:

“Yaşar Kamalın kürd təəssübkeşliyini Nobel mükafatı almaq iddiasıyla bağlayırdılar, amma Yaşar Kamal bu bəyanatlırsız da həmin mükafata çoxdan layiq olan sənətcidir.”

Anarın dediklərindən belə bəlli olur ki, Yaşar Kamal yalnız Türkiyədə baş verən hər hansı ədalətsizliyə qarşı çıxmırdı. O dünyanın hansı yerində olur olsun bütün haqsızlıqlara biganə qala bilmirdi.

Zənnimcə, Anar təəssübkeş bir türk olaraq öz vətəni ilə bağlı olan düşüncələrindən və durduğu mövqeydən əmin olduğu üçün Yaşar Kamalın düşüncələrinə hörmət ilə yanaşmışdır.

Yazığımız Elçin “Yaşar Kamalın 90 yaşına gecikmiş dost sözü” adlı yazısında Yaşar Kamalla bağlı olan fikirlərini belə qeyd etmişdir.

“... Düzdür, dəfələrlə namizəd göstərilə də o, Nobel mükafatı almayıb və bu Nobel mükafatı verilərkən bəzən ədəbiyyata yanaşmadakı ikili standartların məntiqi nəticəsidir. Mən Yaşar Kamalı Lev Tolstoy ilə müqayisə etmirəm, ancaq bu gün biz deyirik ki, baxın, vaxtilə Lev Tolstoya Nobel verilmədi və mənim qətiyyəyə şübhəm yoxdur ki, sabah da deyəcəklər, baxın, vaxtilə Yaşar Kamala Nobel verilmədi.” (2)

Anardan fərqli olaraq Elçinin Yaşar Kamal haqqında söylədiyi fikirlər də ikili münasibət məsələsinə toxunmuşdur. Lakin Yaşar Kamalla dost olduğunu və onun türk ədəbiyyatındakı yerinin əvəzənilməz olduğunu da söyləmişdir.

Nəticə olaraq, bu fikiri söyləmək olar ki, Yaşar Kamalın ikili münasibət bəsləməsi məsələsindən Azərbaycanda da söz açılmışdır və hər kəs öz paradigmasından münasibətini bildirmişdir.

Yaşar Kamal kitablarını oxuyanların qatil olmamasını, döyüşün düşməni olmasını, insanın insanı istismar etməsinə qarşı çıxmasını istəyirdi.

Yaşar Kamalın bu humanist yanaşmasına biganə qalmayaraq, bir azərbaycanlı gənci kimi öz fikirlərini qeyd etmək istəyirəm. Nobel mükafatı almaq üçün erməni meyilli əsərlər yazanlar türk ola bilməz!

Türkün düşməni məhz həmin o erməni ki, körpəsi qundaqda ikən körpəsinin qulağına türkün düşmən olmasını pıçıldaıdır. Şübhəsiz, həmin erməniyə humanist münasibət bəsləmək təəssübkeş bir türkə yaraşmazdı.

Təbii ki, Yaşar Kamal öz mövqeyindən çıxış edərək, türk-erməni münasibətlərini yaxşılaşdırmağa çalışırdı. Bunu verdiyi müsahibələrdən, yazdığı əsərlərdən açıq-aydın şəkildə vurğulamaq mümkündür. Lakin bu barışığa səsləmək ideyası bizə erməni vandalizminin bariz nümunəsi olan “Xocalı qətliamı”nı heç vaxt unudura bilməz!

Məqaləmi türk təfəkkürünün monumental abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından dədəm Qorqudun müdrikliyindən süzülən bir kəlamla bitirmək istəyirəm:

Qarı düşmən dost olmaz!

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Armağan Y. “Kıyamete kadar Yaşar Kemal’i okumak”. Hacettepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Kültürel Çalışmalar Dergisi (moment). 2015 2(1). S. 347-362
2. Avanqard mədəniyyət portalı, 2013
3. Danyeri R. , Axar.az xəbər portalı, 2015
4. Hürriyyət qəzetəsi, “Yazarlar” bölümü, 2006
5. Milliyet qəzetəsi, “Güncel” kategori, 2011
6. Özcan Ü. “Roman tekniği bakımından Yaşar Kemal’in İnce Memed adlı yapıtı”. Ardahan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015. S. 172
7. Zeynalı J. Filologiya məsələləri. Bakı, 2020, №12. S. 375

Э.М.Зейналова

КОНТРАПИЧЕСКИЕ ТОЧКИ ТУРЕЦКОГО ПИСАТЕЛЯ ЯШАРА КАМАЛА В СВОЕЙ РАБОТЕ

В статье отражены подробности романа «Инс Мамед», который считается вершиной творчества выдающегося писателя XX века Яшара Камала. Поездка в картинную галерею романа. Здесь мы также говорим об особенностях персонажей произведения. Копии Абди ага, Дона, Мамед, Хадиджа анализируются отдельно. Сказано о притеснении и несправедливости Абди-аги, о непоколебимой воле Инджи Мамеда против Абди-аги. Также затрагивается сравнение главных героев романа «Инче Мамед» с персонажами азербайджанской литературы. Различия отражаются в сравнении изображения Готово с изображением Зейнаб. В сравнении определяется сходство между образами Абди аги и Худаяр-бека. Кроме того, рассматриваются тема и содержание работы. При этом уточняются причины написания тематики работы. В основном, на первый план выходит вопрос об отношении турецких, армянских и азербайджанских критиков к национальности и положению Яшара Камала в его творчестве. В этих подходах неизбежны позиции народов против писателя. В подходах Яшара Камалы есть противоречия. С точки зрения критиков, в статье делается вывод, что идея призыва к примирению не может быть согласована. Потому что даже эта идея никогда не может забыть «Ходжалинскую резню», которая является ярким примером армянского вандализма!

Ключевые слова: Яшар Камал, турецкий, азербайджанский, армянский, “Инче Мамед”, роман, Ходжалы, справедливость

E.M. Zeynalova

**TURKISH WRITER YASHAR KAMAL'S CONTRARY
POINTS IN HIS WORK**

The article reflects the details of the novel “Ince Mammad”, which is considered the pinnacle of the work of Yashar Kamal, a prominent writer of the twentieth century. A trip to the novel’s image gallery. Here, we also talk about the characteristics of the characters in the work. Copies of Abdi aga, Dona, Mammad, Khadija are analyzed separately. It is said about Abdi agha’s oppression and injustice, Inja Mammad’s struggle against Abdi agha with unshakable will. It also touches on the comparison of the main characters in the novel “Ince Mammad” with the characters in Azerbaijani literature. Differences are reflected in the comparison of the image of Done with the image of Zeynab. In comparison, the similarities between the image of Abdi aga and Khudayar bey are determined. In addition, the theme and content of the work are considered. At the same time, the reasons for writing the subject of the work are clarified. Basically, the issue of Turkish, Armenian and Azerbaijani critics’ approach to Yashar Kamal’s nationality and position in his work is brought to the fore. In these approaches, the positions of the peoples against the writer are inevitable. There are some contradictions in the approaches of Yashar Kamala. From the point of view of critics, the article concludes that the idea of calling for reconciliation cannot be agreed. Because even this idea can never forget the “Khojaly massacre”, which is a clear example of Armenian vandalism!

Keywords: Yashar Kamal, Turkish, Azerbaijani, Armenian, “Ince Mammad”, novel, Khojaly, justice

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gülşən Ağabəy (ADPU)
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.**

ÜLVİYYƏ BƏŞİRLİ
ADPU-nun Ümumi pedaqogika kafedrasının doktorantı
Bakı, Üzeyir Hacıbəyli, 68

**XALQ ŞAIRİ N.HƏSƏNZADƏNİN “QARABAĞDAN GƏLƏN VAR”
POEMASINDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK VƏ MİLLİ QÜRUR TƏRBİYƏSİ**

Xülasə

N. Həsənzadənin bir şair və insan kimi vətəndaş mövqeyinin öz ifadəsini tapdığı əsərlərdən biri də “Qarabağdan gələn var” poemasıdır. Əsərdə Qarabağdan öz doğma torpağından köçkün düşmüş Məmməd müəllimin ailəsindən bəhs edilir. Əsərin yazılma tarixi Qarabağ konfliktinin I mərhələsinə təsadüf edir. Şair Bakıda xəstəxanada müalicə alarkən burada qapıçı işləyən Məmməd müəllim və onun xadimə işləyən arvadı Səyyarə xanımınla tanış olur. Bu poemanı 3 gün ərzində yazır. Tənqidçi Barat Vüsal poemanı bu cür dəyərləndirir: “Əsər vətəndaş bir şair qələmindən çıxıb. Mənəviyyatımızın, ədəbiyyatımızın, tariximizin, vətəndaşlığımızın ölməzliyinə daha bir parlaq nümunədir”.

Qarabağdan, doğma ev-əşiyindən didərgin düşən Məmməd uzun illər müəllim işləyib. Gənc nəslin təlim tərbiyəsi ilə məşğul olub. Hər şeyini itirsə də, vətəninə dönmək ümidini itirməyib. Onu da, bilir ki, sülh yolu ilə torpaqlar qayıtmayacaq. Bunun üçün toparlanmaq, dövlət kimi güclənmək lazımdır. Şairin gözündə Məmməd müəllim ən qeyrətli vətəndaşdır, ziyalıdır. O, həmişə öz halal zəhməti ilə dolanıb və başqalarına da belə olmağı təlqin edir. Öz milli qürurunu ən çətin günlərdə belə sındırmayan Məmməd müəllim bütün xalq üçün bir örnəkdir, ləyaqət və vətənpərvərlik nümunəsidir.

Poemadan məlum olur ki, Məmməd müəllim müasir gəncliyə çox inanır. Onların müdrik prezidentimizin rəhbərliyi ilə bir gün erməni əsarətində qalan yurdlarımızı azad edəcəyinə böyük ümid bəsləyir. Hər kəslə söhbət edəndə onlara da bu inamı aşılayır. Şair bu ər-arvad cütünü sevvə-sevvə vəsf edərək onlara heyranlığını dilə gətirir. Şair öz düşüncələrini, Qarabağın bir gün yağılardan azad olacağını Məmməd müəllimin dili ilə dönə-dönə söyləyərək öz oxucusunu vətəndaşlığa, milli birliyə səsləyir. Göründüyü kimi, poemanın tərbiyəvi əhəmiyyəti olduqca yüksəkdir.

Açar sözlər: vətənpərvər, müəllim, tərbiyə, ümid, milli dəyər

Siz ata-babalarımızın müqəddəs yerlərinə o vaxt vətən deyə bilərsiniz ki, onun sahibi olasınız” (N. Nərimanov, 72)

N.Həsənzadənin bir insan və şair, ən əsası isə vətəndaş mövqeyinin öz ifadəsini tapdığı əsərlərdən biri d” Qarabağdan gələn var” poemasıdır. Poema Qarabağ adlı böyük dərdimizin və faciəmizin daşıyıcılarından biri olan, Xocavənd rayonunun Tuğ kəndində doğulub müəllim və məktəb direktoru olmuş Məmməd müəllimə və onun ailəsinə ithaf olunsa da, şair bu timsalda Qarabağla bağlı özünün və ümumən xalqımızın ağrı-acılarını, qəzəb və nifrətini, ümid və gözləntilərini lirik bir dillə çözləyərək öz bədii siqləti və qayəsi ilə seçilən bir əsər ortaya qoya bilmişdir. (1,125)

Əsərin yazılma tarixi Qarabağ konfliktinin ən qızmar bir çağına; I mərhələsinə təsadüf edir. Şair Bakıda ürək infarktından müalicə olunduğu 3 nömrəli xəstəxanada Məmməd müəllim və həyat yoldaşı Səyyarə xanım ilə tanış olur. Hər ikisinin hər ikisinin ali təhsili olmasına baxmayaraq hər xəstəxanada qapıçı-bağban, arvad isə xidmətçi işləyir. Onun acı taleyi ilə tanışlıq vətən təəssübündən ürək ağrısı tapmış şairə üstəlik yeni bir dərd, ağrı olur. Elə buradaca şair 3 gün ərzində dərin iztirablar içində poemanı ərsəyə gətirir. Poemanın bədii əxlaqi dəyəri haqqında bir çox tanınmış ədəbiyyatçılar fikir və mülahizələrini bildirmişlər. Onlardan biri ola Bazat Vüsal əsəri bu cür qiymətləndirir: ”Qarabağdan gələn var” poeması xalqla ədəbiyyatın, mənəviyyatın həmrəyliyinin yaradılmasına xidmət edir. Vətəndaş bir şair qələmindən çıxıb. Mənəviyyatımızın, ədəbiyyatımızın, tariximizin vətəndaşlığımızın ölməzliyinə daha bir parlaq nümunədir”. (2,77)

Poema xəstə şairin xəstəxanada qapıçı və bağban işləyən Məmməd müəllimlə tanışlığı ilə başlayır. Məlum olur ki, öz doğma kəndindən, Qarabağdan qovulub zorla qaçqına, didərginə çevrilmiş Məmməd müəllim mövcud olmaq, birtəhər yaşamaq üçün sığındığı bu xəstəxanada özünə və həyat yoldaşı Səyyarə müəlliməyə adınasanına, keçmişinə və gələcək ümidlərinə uyğun olmasa da, bir iş və sığınacaq tapıb, Allahına şükür eyib birtəhər ki, dolanır. Amma doğma vətəninə, Qarabağa, doğulub-yaşadığı Tuğ kəndinə qayıtmaq, orada Bakıda tanış və dost olduğu insanları qonaq kimi salamlamaq, qulluqlarında durmaq, öz əliylə qurub-yaratdığı doğma evində, bağ-bağçasında zəngin bir süfrə açmaq, keçmişdəki kimi hörmət və izzətlə qonaqların şəninə söz demək, mahnı oxumaq arzusunu, niyyətini hələ itirməyib. Ona görə də bağbanlıq və qapıçılıq etdiyi xəstəxananın qapısından içəri ayaq basan hər bir şəxsə öz əziz qonağı kimi yanaşır, bu çətin günlərin keçici olacağını, az sonra hər şeyin öz doğru axarına dönəcəyini həm özü ümidlə gözləyir, həm də yorulmadan başqalarına təlqin edir. Amma neyləmək olar ki, sən nə qədər doğru, nə qədər nikbin olsan da, səni bir ruhdan salan, əməlinə, işinə kölgə salan həmişə tapılır. Tutaım ki, yayın cırhacırında xəstəxana bağçasına gələn suyu kimlərsə yarıyolda kəsib öz bağına-bağçasına yönəldir, öz şəxsi məniyi ictimai məndən üstün tutaraq M.Ə.Sabir demiş “mən tox olum, cümlə-cahan batsa da, batsın” prinsipi və ideologiyası yaşayırlar, vətənin ən ağır günündə belə öz kefini, şəxsi mənafeyini xalq, millət

mənafeyindən üstün tutursa, əlbəttə qonşuların da, hətta, şəfa, ümid məbədi olan xəstəxanaların da suyunu sovulacaq, ağacları, yaşıllıqları quruyub solacaq. Günahkar da dünənə qədər hörmət və ehtiramla Məmməd müəllim, Səyyarə müəllimə kimi anılan, sayılan, bu gün isə bir az ironiya, bir az da rişxəndlə müraciət olunan "Məmməd kişi", "Səyyarə arvad" ünvanı olacaq.(3,325)

Əlbəttə, çəkiləsi dərd deyil və bu ağır dərdin altına N.Həsənzadə öz şair çiyinlərini, xəstə ürəyini qoymaya bilmir.

Qaçqınlıq, vətənsizlik dərdini unutmğa çalışan, öz boynuna düşən vəzifəni ləyaqətlə yerinə yetirən Məmməd müəllimi şair bu cür vəsf edir:

Məmməd müəllimdi bağı saxlayan,
İri darvazanı açıb-bağlayan.
Yüz illik şamıara xidmət eləyən,
Gələn xəstələrə hörmət eləyən.

Şair Məmməd müəllimlə həmsöhbət olmaqdan, onun səmimi və müdrik söhbətlərini dinləməkdən yorulmur, torpaq həsrəti, vətən, yurd həsrəti onu da yandırır-yaxır. Taleyin bu cür çökməsi, mənfur ermənilərin baş-başa, üz-üzə yaşadıkları, çörəklərinə, suyuna, duzuna şərik çıxdıkları insanları öz havadarlarının, himayədarlarının kömək əli və fitvası ilə çöllərə salıb, qaçqın və didərginə çevirməsi çəkiləsi, dözülsəsi dərd deyil.

Məmməd müəllim təkcə bu gününün deyil, sabahkı axirət gününün də üz qaralığını öz boynunda hiss edir. Babalarımızın bizə qoyub getdikləri yurdu, torpağı qoruya bilməməyimizin xəcalətini çəkir:

Babalar torpağı tapşırıdı bizə.
Görəsən, yurdsuza, ya vətənsizə,
Çadırdə ölənə rəhmət düşürmü,
Birin yadına Məmməd düşürmü?

İllərcə nə əziyyət və zillətlə qurub-yaratdığı evi eşiği nankor düşmənlərə qalmış bütün qaçqın və didərginlər kimi Məmməd müəllim də dönə-dönə təəssüflənir, dərdini artıq həmdəmi olan şairə yana-yana belə söyləyir:

Qurulu ev-eşik, barlı bağ-bağat,
Erməniyə qaldı bizdən "amanat"

N.Həsənzadə bu məqamda Məmməd müəllimin dili ilə çox böyük uzaqgörənliklə sülh yoluyla torpaq qaytarmanın əfsanə olduğunu diqqətə çatdırır. Əsərin yazılmasından 20 ildən artıq bir vaxt keçməsi və hələ də sülh danışıqlarının bir nəticə verməməsi şairin haqlı olduğunu bir daha sübut etməkdədir. Şair bu qənaətini Məmməd müəllimin dili ilə çox müdrik və sadə bir şəkildə aşağıdakı kimi ifadə edir:

Amma düz deyiblər, bir yana baxsan,
Donuzu darıdan gərək qovasan.
Namərd bəs eləmir, "bəsdı" deməklə,
Toyuq da getmir heç, "Kış" eləməklə

Bu çətin zamanda bəzi zirək, işbaz və vətən təəssübündən uzaq adamların heç nə olmamış kimi böyük ağrımıza, tökülən şəhid qanlarına biganə qalmaları, vətənimiz Azərbaycanın sərvətini öz dədə malı kimi sümürüb harınlaşmaqları da şairin tənqid obyektindədir. Bəzi yalançı mömünlərin, saxta vətənsüvənlərin haram yolla qazandıqları var dövlət hesabına hər il həcc ziyarətinə gedib "hacı" olmaları, lakin ehtiyacı olan millətədaşlarına heç bir yardım göstərməmələri də şairin qəzəb və qınağına çevrilir:

Bəzən acıyıram, düzü bir şeyə,
İndi qapı-qapı ehtiyac gəzir
Bir "hacı" on dəfə gedir Məkkəyə
Bir "hacı" dalınca neçə ac gəzir!

İnsanların bir çoxunun maddi cəhətdən varlansa da, mənəvi cəhətdən kasıblaşması, milli mental dəyərlərdən uzaqlaşaraq "mənə nə var" fəlsəfi ilə yaşaması, yeganə qayğısının get-gedə artan varını-pulunu bir az da artırmaq olması poemada dönə-dönə xatırlanaraq kəskin tənqid edilir. Şairə görə belələri üçün vətən, torpaq, ölkə anlayışı yoxdur. Bir balaca üstünə getsən, xaricdə artıq çoxdan hazırladığı yeni ev-əşiyinə köçəcəkdir, vətənə də, xalqa da tam arxa çevirəcəkdir. Bir xalq şairi, vətəndaş kimi N.Həsənzadə zamanın bu cür gedişinə biganə qala bilmir. Erməni Qarabağda, bizimkilərinin isə bir çoxu Bakıda, Azərbaycanın paytaxtında öz kefindədir:

Qarabağ mənim də yuxuma girir,
Getdi haq yolunda ərlər-ərənlər.
Erməni Şuşada kilsə tikdirir,
Bakıda pul səpir toya gələnlər.

Şair üçün sadə bir kənd müəkkimi olmuş Məmməd müəllim ən böyük, ən qeyrətli vətəndaşdır, ziyalıdır, elm və mədəniyyət xadimidir. Bu cür insanlar vətənin harasında olub hansı işi icra etmələrindən asılı olmayaraq boyunlarına düşən borcu vicdan və namusla yerinə yetirirlər. Öz halal zəhmətləri ilə dolanıb başqalarına da halallıq dərsi verir, bu yolla getməyi tövsiyə edirlər. Bəli, Məmməd və Səyyarə müəllim kimi insanlar çaşdırılmış, milli dəyərlərə biganələşmiş bir zümrə üçün, bütövlükdə isə bütün Azərbaycan ictimaiyyəti üçün örnəkdir, əyani vətəndaşlıq, vətənsəvrlik nümunəsidir.

Baxıram: müəllim, qaçqın vətəndaş!
Köhnə dostum kimi, sağ əlim kimi.
Vətən deməyəydi bəziləri kaş
Vətəndaş olaydı müəllim kimi.

Bəzi harınlamış, vətən, millət sevgisindən xali sənətkarlar qaçqına-köçkünə, imkansızlara, xəstələrə əl tutub savab qazanmaq, öz xalqının işinə yaramaq əvəzinə dəbdəbəli, təntənəli həyat sürür, xalqa yuxarıdan aşağı baxaraq vicdansızcasına "Qarabağdan mənə nə var", "Qarabağı mən verməmişəm ki" deyərək çadır şəhərciklərində zillət çəkən vətəndaşlarımıza yardımçı olmaq əvəzinə, öz it-

pişiklərini insanlardan üstün tutur, arsız-arsız onlara ad günü, toy günü belə keçirməkdən çəkinmirlər. Belələri üçün xalqın ağır durumu sanki bir fürsətdir, özlərini səfehçəsinə reklam etmək üçün bir məqamdır:

Dünən oxumuşam bir müğənnimiz
Yubiley keçirdir öz pişiyinə
Gedib çadırları gəzəydi dərdsiz
Baxaydı qaçqının "ev-eşiyinə"

Poemada bu cür bədbin notlar kifayət qədər olsa da, lakin qaçqınlara ümümxalq məhəbbəti və dövlət qaygısı fonunda bunlar öteri, müvəqqəti xarakter təsiri bağışlayır. Hamının gözü ölkə başçısına, müdrik rəhbərə çevrilib, ümid var ki, gec-tez haqq ədalət öz yerini tutacaq, Azərbaycan əsgəri cəbhədə, döyüşlərdə öz sözünü deyəcək, Vətən dardan, yağı torpağından xilas olacaq.

Poemada diqqətiçəkən məqamlardan biri də, uzun illərin ömür-gün yoldaşı Məmməd və Səyyarə müəllimin bir-birinə olan sonsuz sevgisi, qarşılıqlı məhəbbətidir. Ailə tərbiyəsinin bariz nümunəsi kimi təqdim olunan bu cütlük nə qədər çətinliklərlə rastlaşsalar da, ruhdan düşmür, bir-birinə qayğı göstərməkdən, canıyananlıq etməkdən usanmırlar. Şair bu ər-arvad cütlüyünü əfsanəvi İsaq-Musaq quşlarına bənzədir və onların əzminə, iradəsinə olan heyranlığını dönə-dönə dilə gətirir.

N.Həsənzadə filosofcasına ər-arvad münasibətlərinin dərinliklərinə vuraraq onları ailə başçısı qismində dövlət dayağı və təməli kimi qiymətləndirir. Qadınısız kişinin ömür boyu xoşbəxt ola bilməyəcəyini öz şəxsi taleyindən gətirdiyi bir nümunə ilə belə ifadə edir:

Düz on bir il keçdi, yaralı könlüm,
Fələyin borcuna ödəndi ömür.
Qadınısız bir evdə mən sonra gördüm,
"Qadın" deyə-deyə yaşamaq olmur.

Xalq şairi N. Həsənzadənin "Qarabağdan gələn var" poemasında vətənpərvərlik və milli qürur tərbiyəsi

Qarşısında əli süpürgəli, qara xidmətçiönlüyü geyinib durmuş Səyyarə müəlliməyə o bir xanım, ana kimi baxaraq onun yaralı könlünü bu cür ovudur:

Dayan qabağında, a mehribanım.
Əlində süpürgə, döşündə önlük,
Sənə xanım deyim, Səyyarə xanım
Sən yox, Vaxt utansın, o üzüdönük

Xalq şairi N. Həsənzadənin "Qarabağdan gələn var" poemasında vətənpərvərlik və milli qürur tərbiyəsi

Qarabağdan gələn var poeması öz məzmununda çox böyük bir xalq kədərini ifadə etsə də, əsərin sonu nikbin bir ruhla tanınır. Şair Məmməd müəllimin dili ilə söylədiyi bu kəlmələrdə bütün xalqımızın vətənpərvərlik, işğal olunmuş torpaqları azad etmək, düşməyə qalib gəlmək duyğusunu bu cür şərh edir:

Sabah desələr ki, gedirik yenə,
O günün səhəri səfərbər ollam.
Mən silah götürürəm bel əvəzinə
Mən mülki paltarda bir əsgər ollam!

Poemanın çox böyük ictimai-siyasi və tərbiyəvi nəzəriyyələrini sadalamaqla qurtaran deyildir. Müəllif Azərbaycan cəmiyyətinin malik olduğu geniş mənəvi dəyərlər spektrini gözəl bədii bir dillə qələmə almışdır. Oxucu bu əsərdən xeyli ibrətamiz nəticələr çıxararaq saflaşır, durulur, vətənin taleyi, itirilmiş torpaqlarımızın qaytarılması uğrunda döyüslərə səfərbər olur. Məmməd və Səyyarə müəllimlərin təmsalında isə qarşılıqlı məhəbbət, ailə qədri bilmək, vətən və xalq yolunda hər fədakarlığa getmək ruhunda tərbiyə olunur. Poemada tarixi keçmişimizə məhəbbət, Azərbaycanın bütövlüyü və azadlığı yolunda dövlət və xalq olaraq səyləri birləşdirmək kimi vacib məsələlər də öz bədii həllini tapmışdır. (4,177)

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. N.Həsənzadə "əSeçilmiş əsərləri" 2-ci cild, Bakı, "Promotey", 2010
2. S.Quliyev, "Məktəblilərin mənəvi tərbiyəsində ailə, məktəb və ictimaiyyətin birgə fəaliyyəti", Bakı, 1982
3. N.Kazımov, Ə.Həşimov, "Pedaqogika", Bakı, 1996
4. Ə. Paşayev, F.Rüstəmov, "Pedaqogika", Bakı, "Elm və təhsil", 2010

Bashirli Ulviya,
*PhD student of Azerbaijan State Pedagogical
University "General Pedagogy"
Baku, Uzeyir Hajibeyli, 68*

EDUCATION OF PATRIOTISM AND NATIONAL PRIDE IN THE POEM OF THE NATIONAL POET N. HASANZADEH "THERE IS SOMEONE FROM KARABAKH"

RESUME

Keywords: patriot, teacher, upbringing, hope, national value

One of the works of N. Hasanzadeh, which expresses the position of patriotism as a poet and a human being, is the poem "There is Someone in Karabakh". The book tells the story of the family of Mammad's teacher, who was deported from Karabakh. The date the work was written corresponds to the first stage of the Karabakh conflict.

The poet met the hospital guard Mammad Muallim and his wife Sayyara while he was receiving treatment in Baku. He wrote this poem in 3 days. Critic Barat Vusal evaluates the poem as follows: "This work was written by a citizen poet. It is

another shining example of the immortality of our morals, our literature, our history, and our citizenship.”

Mehmet, who was expelled from Karabakh from his homeland, worked as a teacher for many years. He has been nervous with the education and training of the younger generation. Although he lost everything, he did not lose his return to his home. That his lands will not be saved by his peace. For this, it is necessary to heal and become stronger as a state. The poet's men, Mehmet teacher, is the most honorable citizen. He was brought up with every halal labor and advised to be like this when training. Mehmet teacher, who does not harm the national pride the hardest, is an example of nobility and love for all people.

As can be understood from the poem, teacher Mehmet strongly believes in modern youth. He hopes that under the leadership of our wise president, they will one day liberate our lands held by the Armenians. When he talks to everyone, he instills that belief in them. The poet praises this couple and expresses his admiration for them. The poet repeatedly invites his readers to citizenship and national unity, and expresses his thoughts that Karabakh will one day be liberated from the occupation in the language of Mehmet Teacher. As it can be seen, the educational value of the poem is quite high.

**Баширли Ульвия,
Докторант кафедры «Общая педагогика» Азербайджанского
Государственного Педагогического Университета.
Баку, Узеира Гаджибейли, 68**

**ВОСПИТАНИЕ ПАТРИОТИЗМА И НАЦИОНАЛЬНОЙ ГОРДОСТИ В
СТИХОТВОРЕНИИ НАРОДНОГО ПОЭТА Н. ГАСАНЗАДЕ «ЕСТЬ КТО-
ТО ИЗ КАРАБАХА».**

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: патриот, педагог, воспитание, надежда, национальная ценность.

Одним из произведений, в которых выражается гражданская позиция Н. Гасанзаде как поэта и человека, является поэма «Есть кто-то из Карабаха». В поэме рассказывается о семье Мамеда Муаллима, который был вынужден покинуть родную землю в Карабахе. Дата написания произведения совпадает с первым этапом карабахского конфликта. Во время лечения в бакинской больнице поэт познакомился с голкипером Мамедом Муаллимом и его женой Сайярой. Он написал эту поэму за 3 дня. Критик Барат Вусал оценивает поэму

так: «Произведение написал гражданин поэт. Это еще один из ярких примеров бессмертия нашей морали, литературы, истории и гражданства».

Мамед бежал из Карабаха и своего дома, где многие годы работал учителем. Он занимался обучением и воспитанием подрастающего поколения. Хотя он потерял все, он не терял надежды вернуться на родину. Он также знает, что земли мирным путем не вернуть. Для этого необходимо объединиться и укрепиться как государство. В глазах поэта Мамед Муаллим – самый умный, усердный гражданин. Он всегда жил своим халыльным тяжелым трудом и побуждает других делать то же самое. Мамед Муаллим, не сломив свою национальную гордость даже в самые тяжелые дни, является примером для всего народа, примером достоинства и патриотизма.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: ADU-nun pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, J.Mustafayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.**

ZEYNALOVA GÜLŞƏN
BDU
gulsenz@bk.ru

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ TƏNQİDİNDƏ NEKROLOQ JANRI XÜLASƏ

Məqalə Azərbaycan ədəbi tənqidinin ən müasir janrlarından biri olan nekroloq haqqındadır. Burada qeyd olunur ki, bu janr çağdaş dövrümüzdə geniş işlənmə dairəsinə malik olsa da, onun janr kimi xüsusiyyətləri və ədəbiyyatımızdakı yeri haqqında məlumat verilməmişdir. Yunancadan tərcümədə “ölü haqqında söz” mənasını verən nekroloq bir insanın ölüm faktı ilə əlaqədar olub, əsasən, ədəbiyyat və sənət adamları üçün onları tanıyan şəxslər tərəfindən yazılır.

Məqələdə nekroloq janrına yaxın olan xatirə yazıları və vida nitqləri haqqında məlumat verilir. Eyni zamanda bu janrlar ilə oxşar və fərqli xüsusiyyətləri göstərilir. Bununla bərabər nekroloqların yazılma qaydaları qeyd olunur. Daha sonra Azərbaycan ədəbiyyatında bu növdə yazılan yazıların iki qrupa bölünməsindən bəhs olunur. Bildirilir ki, mətbuatda dövlət rəsmilərinin adından çap olunmuş mətnlərin dili rəsmi üsluba, ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən yazılmış mətnlərin dili isə bədii üsluba yaxın olur.

Tənqidin yolverilməz olması nekroloqun ən əsas xüsusiyyətlərindən biri olduğu qeyd olunur. Lakin araşdırma apararkən bu janrın yuxarıda qeyd olunan xüsusiyyətinə uyğun olmayan bir mətn çıxdı ki, o da məqələdə tam şəkildə əks olunmuşdur. Məqələdə həm də bu nekroloqun tənqidi ruhda yazılmasının səbəbi də göstərilmişdir.

Məqələnin sonunda isə nekroloq janrının əhəmiyyətindən danışılır.

Açar sözlər: janr, nekroloq, ədəbi tənqid, xatirə yazısı, vida nitqi.

Nekroloq bu yaxınlarda vəfat etmiş insanların müsbət xüsusiyyətlərinin xatırlandığı, qəzet və jurnallarda çap olunan janrlardan biridir. Yunancadan tərcümədə mənası “ölü haqqında söz” deməkdir.

Geniş işlənmə dairəsinə malik olan bu janr uzun müddət ədəbi tədqiqatlardan kənar qalmış, janr kimi xüsusiyyətləri və ədəbiyyatımızdakı yeri haqqında geniş məlumat verilməmişdir.

Nekroloqlar bir insanın ölüm faktı ilə əlaqədar yazılan mətnlərə deyilir. Bu janrın yazılmasında əsas məqsəd auditoriyanı ölüm haqqında məlumatlandırmaqdır. Nekroloq yazmaq sənəti ilk dəfə Yunanıstan və Romada meydana gəlmişdir.

Nekroloqlar, əsasən, ədəbiyyat və sənət adamları, siyasətçilər üçün onları yaxından tanıyan adamlar tərəfindən yazılır. Nekroloq janrı ilə bərabər xatirə yazıları da ölüm faktı ilə bağlı olduğu üçün bəzən bu janrları qarışdırırlar. Nekroloqlar ölüm anından dərhal sonra yazıldığı halda, xatirə yazıları ölüm ildönümü münasibətilə,

daha sonra qələmə alınan yazılardır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banisi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bir neçə nekroloqun müəllifidir. Onun Nəcəf bəy Vəzirov, Əhməd bəy Ağaoğlu üçün yazdığı nekroloqları bu janrın dəyərli nümunələri hesab etmək olar. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Nəcəf bəy Vəzirov haqqında həm xatirə yazısı, həm də nekroloq yazmışdır. Bu iki janr arasındakı fərqi müəyyənləşdirmək üçün hər iki mətni nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, nekroloq ölüm xəbərindən dərhal sonra yazıldığı üçün mətn kədərli sözlərlə başlayır: “Keçən həftənin postası bizə müəssifbir xəbər gətirdi: Azərbaycan tiyatrosu mühərrirlərindən Vəzirzadə Nəcəf bəy mərhum olmuşdur.

Temmuzun doqquzunda Azərbaycan ədəbiyyatının əski xadimi dünyadan əlaqəsini kəsmiş, türk səhnəsi əməkdar bir xadimindən ayrılmışdır” [1, 58].

Xatirə yazısında isə daha çox mərhumun yaradıcılığı ön planda verilmiş, yazının ədəbiyyatımızdakı yerinə diqqət yetirilmişdir. Müəllifin əsərləri nekroloqa nisbətən burada bir qədər geniş təhlil olunmuşdur.

Bununla bərabər M.Ə.Rəsulzadənin hər iki janrda yazılmış əsəri eyni sonluqla bitir: “Nəcəf bəyin ölümü kəndi qəhrəmanın ölümünə nə qədər də bənzər” [1, 80].

Xalq yazıçısı Elçin də bir sıra xatirə yazılarının müəllifidir. Onun “Otuz altı ildən sonra” adlı məqaləsi Əhməd Cəmilin ölümündən sonra yazılsa da, xatirə yazısıdır. Bu məqalə Əhməd Cəmilin vəfatından 41 il sonra, yəni 2018-ci ildə yazılmışdır.

Nekroloqlar vida nitqi ilə yaxın janr hesab oluna bilər. Vida nitqləri mərhum dəfn olunarkən ona yaxın olan şəxslər tərəfindən söylənən çıxışdan ibarətdir. Bu janr adətən mətbuatda çap olunmur. Məzmununda kədər ifadə olduğu üçün hər iki janr yaxın hesab olunur. Vida nitqində də mərhumun gördüyü işlərdən danışılır. Bəzən nekroloqlarda mərhum haqqında məlumat verərkən onun şəxsi xüsusiyyətləri və ya sənəti ilə bağlı məlumatlar ön planda olur. Ədəbi tənqidin digər janrları kimi nekroloqların da yazılma qaydası mövcuddur. Onlar əsas etibarilə aşağıdakılardan ibarətdir:

- Mərhumun tam adı qeyd olunur;
- Ölən şəxsin doğum və ölüm tarixləri mütləq verilir;
- Həyat yolunun əsas mərhələləri verilir və cəmiyyətdəki rolu göstərilir;
- Belə yazılarda tənqid yolverilməzdir. Mərhumun hətta ictimai qınağa səbəb olan hərəkətləri olubsa da, vida nitqində tənqidə yer verilmir;
- Qayğıkeş ata, gözəl ailə başçısı və bu kimi sözlər işlədilir.

Mətbuatda belə məqalələr dərc olunan zaman mətn vəfat edən şəxsin şəkli ilə birlikdə qara çərçivədə verilir. Azərbaycan ədəbiyyatında mövcud olan bu janrda yazılmış yazıları 2 qrupa ayırmaq olar. Onların hamısı ölümlə bağlı olsa da, birbirilərindən bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər. Məsələn, birinci qrup nekroloqlarda sadəcə vəfat edən şəxsin ölüm xəbəri, qısa tərcümeyi-halı haqqında

məlumat verilir. İkinci qrupa daxil olan yazılarda isə əksər hallarda mərhumla bağlı xatirələrə yer verilir.

Birinci qrupa daxil olan nekroloqlar rəsmi üslubda yazılır. Əvvəlcə mərhumun ölüm xəbəri verilir, daha sonra isə həyatı, cəmiyyətə xidmətləri qeyd olunur. Mərhum yazıçı, şair, elm adamıdırsa, onun elm sahəsinə verdiyi tövhələr, əsərlərinin adları, yaradıcılığa nə zamandan başlaması qeyd olunur.

Yuxarıda nekroloqun xüsusiyyətlərini sadalayarkən burada tənqidin yolverilməz olduğunu qeyd etdik. Lakin bu janr haqqında araşdırma apararkən qarşımıza “Bakinskiy raboçi” qəzetində görkəmli ədib Cəlil Məmmədquluzadə ilə bağlı bir nekroloq çıxdı ki bu nekroloq janrın tələblərinə uyğun olmayaraq tənqidi ruhda yazılmışdır. Qəzetdə çap olunmuş bu mətn səkilsiz, yeddi-səkkiz cümlədən ibarət olmaqla verilmişdir. Mətni olduğu kimi təqdim edirik: “Yanvarın dördündə tanınmış türk jurnalisti və dramaturqu, “Molla Nəsrəddin” satirik jurnalının redaktoru Cəlil Məmmədquluzadə vəfat etmişdir.

Molla Nəsrəddin (Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbi təxəllüsü belədir) 1905-ci il inqilabından sonra fəhlə sinfinin yaxın yoldaşı kimi meydana çıxmış demokratik xırda burjua türk ziyalıları qrupunun tipik nümayəndələrindən biridir. O öz jurnalında xurafatı, məişət qalıqlarını, feodal münasibətlərini qamçılamaş, din xadimlərinin, türk burjuaziyasını və çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasətini ifşa etmişdir.

Sovet həqiqəti şəraitində Molla Nəsrəddin sosializm quruculuğunun gur inkişaf sürətindən geri qalmışdır. Onun jurnalı əhəmiyyətini xeyli dərəcədə itirmişdir.

Bu yaxınlarda “Molla Nəsrəddin” jurnalı mübariz allahsızların döyüşkən orqanına – “Allahsız”a çevrilmişdir”[4, 1].

Bu nekroloqun tənqidi ruhda yazılmasının səbəbi, sözsüz ki, sovet hakimiyyətinin dahi ədibə olan qərəzli münasibətindən irəli gəlir.

Bəzən sözün emosional təsir gücünü artırmaq üçün obrazlı sözlərdən istifadə olunur. Ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən yazılan belə nekroloqlar bədii üslubda yazılır. Onların bir qisminə baş vermiş maraqlı hadisə xatırlanır. Belə nekroloqlar adətən emosional abu-havada olur və mərhuma yaxın olan şəxslər tərəfindən yazılır. Azərbaycanın teatr və kino aktrisası Amaliya Pənahovanın İlyas Əfəndiyevin Ölümü münasibətilə yazdığı “Siz həmişə bizimləsiz” məqaləsi bu cəhətdən səciyyəvidir: “Hər dəfə mədəniyyətimizin yarpaq tökümü gələndə dəhşətli vahimə bürüyür məni. Yaranan boşluqmu, yoxsa bu ayrılığın dözülməzliyidir, bu qorxunu yaradan?!”

Məqalədə müəllif İlyas Əfəndiyevin ölümündən kədərləndiyini ifadə etməklə bərabər, həm də mərhumdan incikliyi barədə olan xatirəsini də bölüşür: “Bir dəfə mənə fəxri ad veriləndə Sizdən mənim barəmdə danışmağı xahiş ediblər. Mən də Sizə zəng edib dedim ki, yalnız mənim barəmdə danışın. Siz isə başqalarını da mənim ilə birgə sadalamışdınız. Onda mən bir az incimişdim. Gecə Siz mənə zəng edib dediniz: “Sən Savalan dağının üstündə dayanıb Arandakı rəqiblərini

düşünmə...” Biz bir-birimizdən bir xeyli küsdük. Heyif o günlərə, İlyas müəllim. O itən günlərdə bizim birgə işimizdən nə qədər sənət əsəri yarana bilərdi. Heyif... çox heyif” [2, 3].

Nekroloqlar bir qayda olaraq kədər ifadəsi olan ayrılıq sözləri ilə bitir.

Nekroloqlar, həmçinin ədəbiyyat tarixi üçün də qiymətli mənbə ola bilər. Belə ki, bəzən hər hansı bir şairin və ya yazıçının həyat və yaradıcılığı haqqında heç bir mənbədə bir məlumat rast gəlmək olur. Bu halda şairin yaradıcılığına dərin bələd olan şəxslər tərəfindən yazılan nekroloqlara yeganə elmi tədqiqat obyektini kimi yanaşmaq olar. Məsələn, “Kredo” qəzetində çap olunmuş “Nakam şairə həsr edilmiş bir nekroloq haqqında” adlı məqalədə bu haqda belə qeyd olunur: “Fazil xan Şeyda haqqında A.S.Puşkinin bir neçə kəlmədən ibarət sözləri, Peterburq mətbuatında dərc edilmiş bir qəsidənin tərcüməsi və barəsində yazılmış bir neçə qəsa xatirə, N.Xanikovun qeydləri, məlum olan iki-üç şeiri, mərhum Şıxəli Qurbanovun və Mustafa Mustafayevin tədqiqatına görə Fazil xan Şeydanın fəaliyyəti haqqında nə XIX əsrə dair məxəz və mənbələrdə, nə də hər hansı bir mənbədə, məlumat vardır. Bu baxımdan vaxtilə Fazil xan Şeydanın həyatı, şəxsiyyəti, çoxsaylı şeirləri, eləcə də elmi fəaliyyəti və müəllifi olduğu bir sıra dərslər və dərslər vəsaitlərinin canlı şahidi olmuş N.Xanikovun yazdığı nekroloqda deyilənlərə şair haqqında olan yeganə sənədli məlumat və elmi tədqiqat obyektini kimi yanaşmaq olar”[3, 12].

Yuxarıda adı qeyd olunan məqalə Nikolay Xanikovun Fazil xan Şeydanın ölümü münasibətilə 19 mart 1852-ci ildə “Qafqaz” qəzetinin 19-cu sayında dərc edilmiş “Nekroloq” haqqındadır. N.Xanikov nekroloqda şairin həyatı, təhsili, şəxsiyyəti haqqında məlumat verməklə bərabər, həm də yaradıcılığına tənqidi yanaşmış, satirik şeirlərini tənqidçi gözü ilə qiymətləndirmişdir. Bu baxımdan məqalənin sonunda Fazil xan Şeydanı görkəmli ədib və qüdrətli satirik şair kimi təsvir edən N.Xanikovun şairin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində layiqli yer tutmasını müəyyənləşdirən yeganə şəxs olduğu qeyd olunur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Mühacirət dövrü ədəbi elmi-irsindən seçmələr/Red.hey.baş redaktor: İ.Həbibbəyli. – Bakı: Elm, - 356 s.
2. Pənahova A. Siz həmişə bizimləsiniz//Ədəbiyyat, - 1996, 11 oktyabr. – s. 3.
3. Yəqubi Ə.R. Nakam şairə həsr edilmiş bir nekroloq haqqında//Kredo. – 2009, 11 aprel, - s. 12.
4. Умер Мулла-Насреддин //Бакинский рабочий. - 1932, 4 января.- с.4.
5. Ханыков Н. Некролог//Кавказь.-1852, марта 19-го.- с.1.

Zeynalova Gulshan

**NECROLOGICAL GENRE IN AZERBAIJANI
LITERARY CRITICISM
SUMMARY**

The article is about an obituary, one of the most modern genres of Azerbaijani literary criticism. It is noted that although this genre has a wide range of development in modern times, its characteristics as a genre and its place in our literature are not reported. The obituary, which means "word of the dead" in Greek, is about the death of a person and is written mainly by people who know them for literary and artistic figures.

The article provides information about memoirs and farewell speeches close to the obituary genre. At the same time, similarities and differences with these genres are shown. At the same time, the rules of writing obituaries are noted. Then there is a discussion of the division of this type of writing in Azerbaijani literature into two groups. It is stated that the language of texts published in the press on behalf of state officials is close to the official style, and the language of texts written by individuals is close to the artistic style.

It is noted that the inadmissibility of criticism is one of the main features of the obituary. However, during the research, a text was found that did not correspond to the above-mentioned feature of this genre, which is also fully reflected in the article. The article also explains why this obituary was written in a critical spirit.

At the end of the article, the importance of the obituary genre is discussed.

Keywords: genre, obituary, literary criticism, memoir, farewell speech.

Зейналова Гюльшан

**НЕКРОЛОГИЧЕСКИЙ ЖАНР В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
ЛИТЕРАТУРНОЙ КРИТИКЕ
РЕЗЮМЕ**

Статья посвящена некрологу - одному из самых современных жанров азербайджанской литературной критики. Здесь отмечается, что, хотя этот жанр получил широкое развитие в наше время, его характеристики как жанра и его место в нашей литературе не упоминаются. Некролог, по-гречески «слово мертвых», посвящается смерти человека и пишется в основном людьми, которые знают их как литературных и художественных деятелей.

В статье представлена информация о мемуарах и прощальных речах, близких к жанру некрологов. Также показаны сходства и различия между этими жанрами. При этом соблюдаются правила написания некрологов. Далее говорится о разделении этого вида письма в азербайджанской литературе на две группы. Утверждается, что язык текстов, публикуемых в прессе от имени

государственных чиновников, близок к официальному стилю, а язык текстов, написанных отдельными лицами, близок к художественному стилю.

Отмечается, что недопустимость критики - одна из главных черт некролога. Однако в ходе исследования был обнаружен текст, не соответствующий указанной выше особенности этого жанра, что также полностью отражено в статье. В статье также объясняется, почему некролог был пишется в критическом духе.

В конце статьи обсуждается важность жанра некролога.

Ключевые слова: жанр, некролог, литературоведение, мемуары, прощальная речь.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: professor Vaqif Sultanlı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.**

Akif HACIYEV,
*AzMIU-nun Azərbaycan dili və
pedaqogika kafedrasının dosenti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.*
Az1073, Bakı, Ayna Sultanova küçəsi, 11.
akifhajiye7@gmail.com

NİZAMİ AZƏRBAYCANI DÜNYAYA QƏDİM TARİXƏ MALİK ÖLKƏ KİMİ TANIDAN ŞAİR VƏ MÜTƏFƏKKİRDİR

Azərbaycan xalqının dünya mədəniyyətinə bəxş etdiyi ən böyük şair və mütəfəkkirlərdən biri də XII əsrdə yaşamış Nizami Gəncəvidir. Sənətkar ailəsində doğulmuş, Gəncə mədrəsələrində təhsil almış, şəxsi mütaliə sayəsində orta əsr elmlərini mükəmməl öyrənmiş Nizami Yaxın Şərqi xalqlarının şifahi və yazılı ədəbiyyatına çox yaxından bələd olmuşdur. Ana dilindən başqa ərəb və fars dillərini mükəmməl bilən şairin qədim yunan, hind tarixi və fəlsəfəsini, habelə astronomiya, tibb və həndəsə elmlərini də yaxşı mənimsədiyi əsərlərindən aydın olur.

Ömrü boyu Gəncədə yaşamış, saray şairi olmaqdan imtina etmiş, halal zəhməti ilə dolanmış Nizami təqribən 1169-cu ildə Dərbənd hökmdarı Seyfəddin Müzəffərin kənz kimi göndərdiyi qıpçaq qızı Afaqla evlənmiş, 1174-cü ildə Məhəmməd adlı oğlu dünyaya gəlmişdi.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığa lirik şeirlərlə başlamışdır. Əsərlərindən məlum olur ki, şair hələ gənc yaşlarından yazdığı qəzəlləri, qəsidələri və rübailəri ilə şöhrət qazanmışdır. O, yerin, göyün əsrəfi sayılan insanı sevirdi. Ona görə də lirik şeirlərində insanın gözəlliyini böyük bir məhəbbətlə tərənnüm edirdi. Bu da əlbəttə, şairin yaşadığı dövrdə çox mühüm bir hadisə, yenilik idi.

Nizaminin müdrikliyi onun ilk yazdığı lirik şeirlərindən aydınca hiss olunurdu. O, gənclərə səmərəli ömür sürməyi, elə-obaya xeyir verən və insanın özünü əbədi yaşadan faydalı işlərlə məşğul olmağı vacib sayırdı.

Şair əməksevər, başqaları ilə mədəni rəftar edən, gözütox insanı ləyaqət sahibi hesab edirdi. Onun lirik şeirlərində haqsızlığa, zülmə, zalım hökmdarlara qarşı dərin nifrət hissi vardı. Bu, Nizaminin yaradıcılığında ötəri hal deyildi; o, bütün həyatı boyu insanlığın dərindən qalan, onun azad yaşamasını arzulayan humanist bir şair kimi çıxış edirdi [1].

Şair bədii yaradıcılığa lirik şeirlə başlasa da ən çox poemaları ilə – “Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl” və “İsgəndərnamə” ilə məşhurlaşmışdı. Onun 30 il ərzində, yəni 1174 – 1203-cü illər arasında yazdığı bu beş poema sonralar “Xəmsə” (“Beşlik”) adı ilə tanınmışdır. Nizaminin bu poemaları hələ şairin sağlığında geniş yayılmış, onu dünya ədəbiyyatının dahi sənətkarı səviyyəsinə yüksəltmişdir.

Şair ilk iri həcmli əsəri olan “Sirlər xəzinəsi” (“Məxzənül-əsrar”) poemasını Ərzincan hakimi Fəxrəddin Bəhram şaha həsr etmişdi. Poema orta əsrlər epik şeir ənənəsinə uyğun olaraq rəsmi başlanğıcla – Allahın və Məhəmməd peyğəmbərin mədhi, əsərin ithaf olunduğu hökmdarın tərifləri ilə başlayır.

“Sirlər xəzinəsi” poeması iyirmi məqalət və bu problemlərin əyani təsvirini verən mənzum hekayətlərdən ibarətdir. Nizami “Nuşirəvan və bayquşların söhbəti”, “Süleyman və əkinçi”, “Sultan Səncər və qarı”, “Kərpickəsən kişinin dastanı”, “Zalım padşahın zahid ilə dastanı” kimi hekayətlərində əsasən dövrünün zalım hökmdarlarını, şəhərləri xaraba, kəndli xırmanlarını dənsiz qoyan, qoca qarılığın ağ birçəyinə rəhm etməyən zülmkar hakimləri tənqid atəşinə tutmuşdur.

“Sirlər xəzinəsi” poemasında şair əsasən insan ləyaqətinin ucalığını, elmə, sənətə, əməyə hörməti, haqsızlığa, zülmə etirazı ön plana çəkmişdir. Ədalətli şah arzusu Nizaminin lirik şeirlərində olduğu kimi, bu poemadakı hekayətlərdə də önəmli yer tutmuş, nəsihətlərə geniş yer verilmişdir [2].

Şairin ikinci epik əsəri olan “Xosrov və Şirin” poeması məhəbbət mövzusunda yazılmışdır. Poemanın əsas süjet xəttini Sasani şahzadəsi Xosrov Pərvizlə Azərbaycan şahzadəsi Şirin arasındakı məhəbbət macərəsi təşkil edir. Şair məhəbbətin insanı saflaşdıran, onu ucaldan nəcib bir hiss olduğunu böyük bir ustalıqla qələmə almışdır. Bütün dövrlər üçün çox əhəmiyyətli olan bir sıra məsələlər – dövlətin ağılla və ədalətlə idarə edilməsi, qadın ləyaqəti, təmiz əxlaq, insana inam, sənətə və sənətkara məhəbbət və s. əsər boyu şairin izlədiyi problemlərdəndir.

Poemada Nizaminin əməkçi insanlar arasından seçdiyi Fərhad surəti daha səciyyəvidir. Şair Fərhadı Xosrova qarşı qoymuş və zəhmətkeş insanlara xas olan müsbət keyfiyyətləri onun simasında canlandırmışdı. Fərhad həm zahirən, həm də mənəviyyatca gözəl bir gəncdir.

Fərhadla Xosrovun qarşılaşması poemanın ən dramatik səhnəsidir. Şahlığına güvənən Xosrov Fərhadı Şirindən uzaqlaşdırmaq üçün onu var-dövlətlə ələ almağa çalışır. Fərhad isə buna əhəmiyyət vermir, əzmindən dönmür. Xosrov Fərhadı Bisütun dağına yarmağı təklif edir. Fərhadın bütün əzəməti, iradəsi onun dağı çapması ilə bağlı epizodlarda öz əksini tapmışdır. Nəhayət, Xosrov hiylə və xəyanətlə Fərhadı aradan götürür [3].

“Leyli və Məcnun” adlanan üçüncü poemanın mövzusu Şərqdə geniş yayılmış qədim ərəb əfsanəsindən götürülmüşdür. Poemada azad məhəbbətdən bəhs edilir. Əsərin qəhrəmanı Qeys məktəb yoldaşı Leylini sevir. Lakin feodal-patriarxal adət-ənənələri, islam zehniyyəti bu iki gəncin saf məhəbbətinin qarşısını kəsir. Nəticədə Qeys Məcnun (divanə) olub təbiətin ağışına çəkilir. O, azadlığı cəmiyyətdə deyil, təbiətdə axtarır.

Əsərin ikinci qəhrəmanı olan Leyli isə ev dustağı olur. Onu tanımadığı və sevmədiyi İbn Sələmə zorla ərə verirlər. Bu xəbəri eşidən Məcnun sarsılıb və Leyliyə məktub yazaraq onu vəfasız adlandırır. Leyli isə cavab məktubunda özünün qul kimi satıldığından, hüquqsuz olduğundan şikayətlənir:

**Dövrən ki, mənə məzadə saldı,
Bilməm kim idi satan, kim aldı,
Olsaydı mənə bir ixtiyarım,
Olmaz idi səndən bir özgə yarım.**

Ata-anasına etiraz etməyə cəsarəti çatmayan Leyli toy gecəsi ləyaqətini qorumağı bacarır. Bu faciəli məhəbbət hər iki nakam gəncin ölümü ilə bitir.

Bununla Nizami göstərir ki, feodal-patriarxal qayda-qanunların hökm sürdüyü belə bir cəmiyyətdə sevənlər ancaq mənəvi aləmdə bir-birinə qovuşa bilərlər. Əsərdəki faciəvilik də elə bununla bağlıdır.

Yarımfantastik “Yeddi gözəl” adlı şairin dördüncü poemasında Sasani hökmdarlarından olan Bəhram Gur və onunla bağlı əhvalatlardan danışılır. Poemanın birinci hissəsində Bəhram Gurun həyat və fəaliyyəti, ikinci hissəsində isə onun yeddi ölkədən gətirilmiş şahzadə qızların nağıllarına qulaq asması təsvir edilir. Poemada mənəvi saflığı, cəsurluğu ilə seçilən şahın kənizi Fitnə Sasani hökmdarı Bəhram Gura ağıl öyrədir, onun bir insan kimi kamilləşməsinə nail olur. Sonda Bəhram Gur səhvini etiraf edir, Fitnədən üzr istəyir və onunla qanuni nikaha girir.

Şair bu poemasında Fitnə ilə yanaşı, bir çox qadın obrazları da yaratmışdı. “Xeyir və Şər” hekayəsində Xeyiri ölümdən xilas edən kürd qızı, öz ağılı ilə bir çox kişilərdən üstün olan Səqlab şahzadəsi belə obrazlardandır.

Nizami bu əsərində də diqqəti çox mühüm məsələlərə cəlb etmişdir: dövləti idarə edənlər öz vəzifə borclarını necə yerinə yetirməlidirlər; ölkədə haqq-ədalət necə qorunmalıdır və s. Bu və ya bu kimi suallara böyük şair indi də öz əhəmiyyətini itirməyən tutarlı misallarla cavab vermişdir [4].

“İsgəndərnamə” adlı beşinci poemanı isə Nizami ömrünün son illərində yazmışdır. Poema iki hissədən ibarətdir. Əsərin baş qəhrəmanı İsgəndərin apardığı müharibələrdən bəhs edən birinci hissə “Şərəfnamə”, ictimai-siyasi və fəlsəfi məsələlərdən danışan ikinci hissə isə “İqbalnamə” adlanır. Əsərdə şairin əsas niyyəti Makedoniyalı İsgəndərin şəxsi həyatını, işğalçılıq müharibələrini nəzmə çəkmək deyil, ideal, xoşbəxt bir dövlət quruluşu, bəşəriyyətə səadət gətirəcək adil bir hökmdar obrazı yaratmaq olmuşdur.

Poemanın maraqlı yerlərindən biri İsgəndərin bir neçə ölkədən keçərək Azərbaycana gəlişidir. O, burada Bərdənin ağıllı, ədalətli hökmdarı Nüşabə haqqında eşidir və onu yaxından tanımaq istəyir. Nüşabə isə öz yurdunu İsgəndərin hücumundan qorumaq üçün əvvəlcədən tədbir görür. O, elçi sifətində saraya gələn İsgəndəri tanıyır, onun şərəfinə süfrə açdırır və bu süfrədə İsgəndərin qabağına yemək əvəzinə büllur qablarda daş-qaş qoydurur. Elə ki, əllər süfrəyə uzanır İsgəndər qabağındakı daş-qaşı görüb təəccüblənir:

**...Düzmüsən süfrəmə almaz, yaqut, dürr,
Daş-qaş yeyilərmə, bu nə deməkdir?
Nüşabə gülərək söylədi şaha:
Daşın ki, boğaza yolu yox daha,**

**Faydasız, yaramaz belə daş üçün
Bu qədər vuruşmaq, çarpışmaq neçin?
İndi ki, yeməyə yaramaz bu daş,
Onunla dünyada ucalarmı baş?..**

Şair bu poemasında İsgəndər kimi fatehi nahaq qan tökməkdən, ölkələr fəth etməkdən çəkəndirməyi bir türk qızının – Nüşabənin üzərinə qoymaqla burada yaşayan insanların böyük fəzilətlərə sahib olduğunu göstərmişdir [5].

Nizami Gəncəvi əsərlərini o dövrün tələblərinə, ədəbi ənənəyə uyğun olaraq fars dilində yazsa da onun bütün əsərlərində türkcəyə rəğbət, türk soykökünə məhəbbət açıq-aşkar hiss olunur.

Şair öz əsərlərində insanları xeyirxahlığa, dostluğa, elm, savad öyrənməyə, halal zəhmətlə dolanmağa çağırmış, dövrünün zalım hökmdarlarına tarixdən gətirdiyi ibrətamiz misallarla əxlaqi tərbiyə verməyə çalışmışdır. Bunu onun əsərlərindən nümunə gətirdiyimiz misralardan da aydın görmək olar:

**İnsana arxadır onun kamalı,
Ağıldır hər kəsin dövləti, malı.**

**Çalış öz xalqının işinə yara,
Geysin əməlinlə dünya zər-xara.**

**Qüvvət elmdədir, başqa cür heç kəs,
Heç kimə üstünlük eyləyə bilməz.**

**Həyatın cövhəri yalnız əməkdir,
Əməksiz bir insan nəyə gərəkdir?**

**Sözün də su kimi lətafəti var,
Hər sözü az demək daha xoş olar.**

**Bir inci saflığı varsa da suda,
Artıq içiləndə dərd verir o da...**

Nizami Gəncəvi Yaxın Şərq xalqlarının ədəbiyyatına son dərəcə yüksək humanist ideyalar və yeni sənətkarlıq nailiyyətləri gətirmiş, Şərq ədəbiyyatında yeni bir istiqamət açmışdır. O, ədəbiyyatı həmişə həyatla əlaqələndirməyə çalışmış, öz mövzularını tarixdən almasına baxmayaraq, onlara müasirlik baxımından yanaşmışdır. Dünya ədəbiyyatının Homer, Dante, Şekspir, Puşkin kimi nəhəng simaları ilə yanaşı duran bu dahinin sənət qüdrəti heç bir ölçüyə sığışmır. Şərq ədəbiyyatının görkəmli tədqiqatçılarından olan Bertels yazırdı ki, bu şair bizim üçün izah edilməyən bir möcüzədir... Hər halda, mən şəxsən dünya ədəbiyyatında buna oxşar paralel tapmaqda çətinlik çəkirəm.

XV əsrin böyük şairi və alimi Əbdürrəhman Camiyə sual verirlər ki, ən böyük Şərq şairlərinin peyğəmbərləri kimlərdir? O, 7 Şərq şairinin adını çəkir, Nizaminin adını isə çəkmir. Səbəbini soruşanda cavab verir ki, siz şeirin peyğəmbərlərini soruşdunuz, Nizami şeirin Allahıdır.

Təxminən, beş əsr sonra Məmmədəmin Rəsulzadə bu fikri təkrar edir və “söz xalığı” deyərək ondan bəhs edir.

Böyük özbək şairi Əlişir Nəvai Nizami sənəti qarşısında səcdə edir və deyir: “Nizami şeirinin bədii siqlətini ölçmək üçün elə bir tərəzi lazımdır ki, onun gözləri asiman boyda, daşları isə Yer kürəsi boyda olsun”. O, dahi Azərbaycan şairi Nizamini özünün müəllimi kimi yad edir.

Nizami öz vətəni Azərbaycanı sevmiş, onun gözəlliklərini və insanlarını yüksək zövqlə tərənnüm etmiş, Azərbaycan dilinə ana dili kimi məhəbbət bəsləmişdi. Nizaminin fikir və sənət dünyasının elmi təhlili göstərir ki, öz doğma torpağına bu qədər bağlı olan böyük mütəfəkkir öz ana dilində – Azərbaycan dilində yazmaya bilməzdi. Lakin hələlik onun Azərbaycan dilindəki əsərləri elm aləminə məlum deyil. Əldə olan əsərləri fars dilindədir. Nizamişünaslıq bu əsərlərə söykənir. Nizaminin lirik şeirləri – qəzəlləri, qəsidələri, rübailəri dillər əzbəridir. Onların bir çoxuna musiqi də bəstələnmişdir.

Nizami yaradıcılığı çoxcəhətli ədəbi məktəbdir. Nizami yaradıcılığı öz dövrünə görə, təbiət və cəmiyyət haqqında elmi nailiyyətlərin qamusudur. Bu gün filoloq da, filosof da, tarixçi də, astronom da, təbib də, bioloq da, fizik də, riyaziyyatçı da... Nizami irsinə müraciət edir [6].

İnsan zəkasının qüdrətinə dərin inam bəsləyən Nizami əsərlərində elmin fəzilətindən dönə-dönə bəhs etmişdir. Onun yaradıcılığında alim və filosof obrazları mühüm yer tutur. Onlar hökmdarları və cəmiyyəti düzgün istiqamətləndirən qüvvə kimi təsvir edilir.

Nizami Gəncəvi bəşəriyyət üçün çox böyük bir sərvətdir. İctimai fikir tarixində onun kimi dühaya sahib olmaq isə Azərbaycan xalqının böyük xoşbəxtliyidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, VII cild, Bakı, 1983, səh.244
2. Ədəbiyyat (“Abituriyent” jurnalının xüsusi buraxılışı), Bakı, 2014, səh.75-76
3. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin, Bakı, 1982
4. Nizami Gəncəvi. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. IV cild, Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1985, səh.305
5. Yenə orada, səh.395
6. Yusif Seyidov., “Azərbaycan dili” (Təkmilləşdirilmiş beşinci nəşri), Bakı, 2002, səh.75-76

Akif Hacıyev

**Nizami Azərbaycanı qədim tarixə malik
ölkə kimi dünyaya tanıdan şair və mütəfəkkirdir**

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan xalqının dünya mədəniyyətinə bəxş etdiyi böyük şair və mütəfəkkir Nizami Gəncəvinin yaradıcılığından bəhs edilir.

Yaradıcılığına lirik şeirlə başlasa da, ömrü boyu saray şairi olmaqdan imtina edərək Gəncədə yaşayan şair daha çox 5 poeması ilə tanınır.

Nizami Gəncəvi poemalarında insanları xeyirxahlığa, dostluğa, elmə, savadlı olmağa, o cümlədən zəhmətə çağırmış, tarixdən ibrətamiz nümunələrlə dövrünün despotik hökmdarlarına mənəvi dəyərlər aşılamağa çalışmışdır.

Şairin 30 il ərzində, yəni 1174 –1203-cü illər arasında yazdığı 5 poema sonralar “Xəmsə” (“Beşlik”) adı ilə tanınmışdır. Nizaminin özü “Xəmsə” adını heç bir yerdə çəkməmiş, yalnız son poeması “İsgəndərnamə”nin “Şərəfnamə” hissəsində – girişdə əvvəlki əsərlərinin adlarını sadalamışdır.

Nizami Gəncəvi həm də dövrünün görkəmli mütəfəkkiri idi. Onun bədii əsərlərində irəli sürülən fəlsəfi ideyalar göstərir ki, o, dünyanın Allah tərəfindən yaradıldığını qəbul etsə də dini görüşlərlə barışmamış, varlıq və idrak məsələlərinə düzgün və elmi cavab verməyə çalışmışdır. Şair axirət dünyası barədə ehkamlara da əks çıxaraq onları əfsanə adlandırmışdı.

Açar sözlər: mütəfəkkir, poema, haqq-ədalət, saf məhəbbət, fars dili, şahzadə, daş-qaş

Акиф Гаджиев

**Низами - поэт и мыслитель, представивший Азербайджан миру как
страну с древней историей**

Резюме

В статье рассказывается о творчестве великого поэта и мыслителя Низами Гянджеви, которого азербайджанский народ подарил мировой культуре.

Поэт, всю жизнь проживший в Гяндже, отказавшись стать дворцовым поэтом, хотя и начал свое творчество с лирической поэзии, наиболее известен своими 5 поэмами.

В своих поэмах Низами Гянджеви призывал людей к добру, дружбе, науке, грамотности, а также к упорному труду и пытался прививать нравственные ценности деспотичным правителям своего времени поучительными примерами из истории.

Пять поэм, написанных поэтом в течение 30 лет, т. е. между 1174–1203 годами, позже стали известны как “Хамсе” (“Пятерица”). Сам Низами имя “Хамсе” нигде не упоминал, только в последнем разделе поэмы

“Искендернаме”, называющимся “Шарафнаме” — во вступлении он перечислял названия его предыдущих произведений.

Низами Гянджеви также был выдающимся мыслителем своего времени. Философские идеи, выдвинутые в его трудах, показывают, что, хотя он и признавал, что мир создан Богом, он не мирился с религиозными воззрениями и пытался дать правильный и научный ответ на вопросы бытия и познания. Поэт, также противостоял представлениям о загробном мире, называя их легендами.

Ключевые слова: мыслитель, стихотворение, справедливость, чистая любовь, персидский язык, принц, драгоценности

**Nizami is a poet and thinker who introduced
Azerbaijan to the world as a country with an ancient history**

Summary

The article discusses the work of the great poet and thinker Nizami Ganjavi, who the Azerbaijani people introduced to world culture.

Although he began his career with lyrical poetry, refusing to be a palace poet for the rest of his life, the poet living in Ganja is mainly known for 5 poems.

In his poems, Nizami Ganjavi called people to kindness, friendship, science, literacy, as well as hard work, and tried to instill moral values in the despotic rulers of his time with instructive examples from history.

Five poems written by the poet during 30 years, between 1174 and 1203, were later known as “Khamsa” (“Five”). Nizami himself did not mention the name “Khamsa” anywhere, only the last poem in the “Sharaphnama” (Honor) section of “Iskendername” - in the introduction - listed the names of his previous works.

Nizami Ganjavi was also a prominent thinker of his time. The philosophical ideas put forward in his works show that although he accepted that the world was created by God, he did not reconcile with religious views and tried to give a correct and scientific answer to the questions of existence and cognition. The poet also contradicted the doctrines of the hereafter and called them legends.

Key words: thinker, poem, justice, pure love, Persian, prince, jewels

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: dos. Laləzar Əlizadə
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.**

dos. MUSAYEVA SEVINC ABBAS QIZI
sevinc333@rambler.ru
Bakı Slavyan Universiteti

N.A.NEKRASOVUN LİRİKASINDA QADIN OBRAZLARI

Xülasə

Məqalədə N.A.Nekrasovun yaradıcılığında qadın obrazlarının bədii orijinallığından bəhs edilir. Şairin şer və poemalarında rus qadınının xarakterinin və mənəvi dünyasının xüsusiyyətləri təhlil edilir. Ailənin bütün ağırlıqlarını çiyinlərində daşıyan sadə rus qadınlarının həyatına dair əsərləri xüsusu ilə əhəmiyyətlidir. Şair şer və poemalarında, o cümlədən “Saat altı idi”, “Rus elində kimin günü xoş keçir”, “Baba”, “Ana”, “Saldat anası Orina” və s. əsərlərində “möhtəşəm slavyan qadınlarına” xas olan dəyanəti, dözümlü, sədaqəti, mənəvi zənginliyi tərənnüm etmişdir. Doğma xalqına bağlı olan N.A.Nekrasov ürək ağrısı ilə əməkçi kəndli qadının çətin həyatını göstərmişdir. Məqalədə şairin yaradıcılığında əxlaq və mənəviyyat məsələlərinə də xüsusi yer ayrılmışdır. Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, N.A.Nekrasov öz personajlarını sosial, yaxud sinfi mənsubiyyətinə görə ağ və ya qara rənglərlə təsvir etməmişdir. O, öz qəhrəmanların mənəvi gözəlliyi ilə yanaşı əxlaqi qüsurları ilə olduğu kimi təsvir etmişdi. Çünki bu böyük şairin yaradıcılıq və bütövlükdə həyat prinsiplərində ən yüksək mərtəbədə mənəviyyat, əxlaq meyarları dayanır. “Rus qadınları” poeməsindəki baş qəhrəmanlara müəllifin rəğbəti onların yüksək mənəvi keyfiyyətləri ilə bağlıdır. Bu fədakar qadınlar öz qəlblərinin çağırışı ilə mənsub olduqları kübar cəmiyyəti tərəddüd etmədən tərk etmişlər. Bu qəhrəman qadınlardakı cəsarət çox nəsillərə nümunə olacaqdır. Bəlkə elə bu səbəbdən müəllif özünün digər bir əsərində (“Knyaginya”) elə həmin kübar cəmiyyətin başqa bir nümayəndəsinin düşüncəsiz seçiminə görə üzleşdiyi acı nəticələrini göstərmişdir. Bu qəhrəman yuxarda qeyd olunan qadınlardan köklü sürətdə fərqli əxlaqi xüsusiyyətlərə malikdir. Qeyri-ciddi davranışı onun mənəvi dünyasının deqradasiyasına gətirib çıxarır. Görünür, müəllif bu obrazı nümunə göstərərək əsərlərinin müsbət qəhrəmanlarının ləyaqətini vurğulamaq istəyirdi.

Açar sözlər: şair, qadın, xarakter, şeir, demokrat

Böyük rus şairi N.A.Nekrasovun yaradıcılığında mövzu rəngarəngliyi, demək olar ki, xalq həyatının, bütün sahələrini əhatə etmişdir. Demokrat sənətkarı ilk növbədə xalqın daha çox mərhumiyyətlərə məruz qalan təbəqəsinin taleyi narahat edirdi. Bu baxımdan, ailənin bütün ağırlıqlarını çiyinlərində daşıyan sadə rus qadınlarının həyatına dair əsərləri xüsusu ilə əhəmiyyətlidir. Şair istər nisbətən kiçikhəcmli əsərlərində (“Ana”, “Saat altı idi”, “Zinaya”, “Kalistrat”, “Saldat anası Orina”, “Lay-lay”) və istərsə də poemalarında (“Şaxta-çovğun, qırmızı burun”, “Rus elində kimin günü xoş keçir”, “Baba”, “Rus qadınları” ...) “möhtəşəm slavyan qadınlarına” xas olan dəyanəti, dözümlü, sədaqəti, mənəvi zənginliyi tərənnüm

etmişdir. Bütün ruhu ilə, canı ilə doğma xalqına bağlı olan sənətkar özünün yaradıcılığı boyu ürək ağrısı ilə əməkçi kəndli qadının həyatda üzləşdiyi üç qat əziyyəti xatırladaraq qeyd edirdi:

“Три тяжкие доли имела судьба,
И первая доля: с рабом повенчаться,
Вторая – быть матерью сына раба,
А третья – до гроба рабу покоряться” (4, 139).

Şərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi belə səslənir :

Taleyin üç ağır qisməti vardı:
Birinci: bir qulla nişanlanardı;
İkinci: qul oğla olardı ana,
Üçüncü: qəbrədək mütiydi qula .. (6 ,12).

N.A. Nekrasovun sevgi ilə qələmə aldığı qadın hər şeydən öncə anadır. O, qarşılaşdığı çətinlikləri belə dilə gətirir: “evin bütün işi mənə baxır. Uşaqları böyüdürəm, onları əlimdən alıb rekurda göndərirlər. Xəşbəxtəmmi? At yükünü çəkirdik biz, ondan deyim? Mala çəkən axta kimi işləyirdim, onu deyim?.....Bizim azad günümüzün açarını Allah özü, görünür ki, itirmişdir”. Bunlar azmış kimi, zavallı qadın üstəlik sərxoş ərin təhqirlərinə, fiziki zorakılığına, şiddətinə də dözməli idi. Şairin “Rus elində kimin günü xoş keçir” poemasının qəhrəmanlarından biri olan Matryonanın dilindən söylənilmiş yuxardakı sözlər, əslində, müəllifin nəinki bu möhtəşəm əsərinin leytmotivi, hətta onun yaradıcılığından keçən qırmızı xətt kimi qəbul edilməlidir. Azadlıq carçısı şairin qəlbini göynədən tək cə ictimai-siyasi quruluşdakı ədalətsizliklər deyil, həm də cəmiyyətdəki biganəlikdir. Onun haqlı iradına görə xalqın üzləşdiyi sosial bəlalərin başlıca səbəblərindən biri məhz biganəlikdir, ətrafda baş verən faciələrə münasibətdə ümumi susqunluqdur. Hamının gözü önündə cavan kəndli qızının qamçı ilə döyülməsi səhnəsini təsvir edən şair ürək ağrısı ilə qeyd edir:

“Ondan çıxmayırdı nə səs, nə səmir
Qırmanc səs salmışdı havada, yalnız....
Bu vaxt ilhamıma dedim: “Yaxşı bax!
Öz doğma bacındır o döyülən qız !”
 (“Saat altı idi” Tərcümə edən Q.Böyükağa) (5,58).

Böyük demokrat şairin 1848-ci ildə yazdığı bu kiçik şeirdəki cəsarətli çağırış heç də təsadüfi deyildir. İki il bundan öncə dahi rus tənqitçisi V.Q.Belinski özünün məşhur “Rus ədəbiyyatı 1845-ci ildə” məqaləsində yazırdı: “Bu gün bizdə şeir yazmaq, özü də əməlli başlı şeir yazmaq çətin deyil. Bu mənada bizdə şairlər “legion” təşkil edir”. Tənqidçi fikrini davam etdirərək yazır ki, bu şairlərdə “ay, gecə, iztirab, sevgi, ümitsizlik, şampanski, dostluq” əsas yer tutur ki, bu da “hamını bezikdiribdir. Nəsə bir yenilik gərəkdir....” (1,19). N.A.Nekrasovun şair könlünün rübabı olan ana obrazı daima məişət qayğıları və övladlarının ağır gələcəyi barədə

düşüncələri ilə yaşayır. Şairin belə əsərlərindən birində üç oğlan uşağı olan ana onlara dalğın-dalğın baxıb söyləyir:

“Bədbəxtlər, nə üçün doğuldunuz siz.
Gedəcək yolunuz görünür aydın,
Taleyin əlindən qaça bilməzsiz....”

Ancaq optimist şair öz qəhrəmanını nikbin olmağa səsləyərək, ona uşaqlıq sevinclərinə kədərli ovqatı gətirməməyi tövsiyyə edir. Çünki keçmiş zamanlarda elə dəhşətli hadisələr olmuşdur

Ki, onda tikanlı əklildən başqa,
Heç bir şey təmənnə eyləməz insan
 (“Ana” Tərcümə edən M. Seyidzadə)(5, 256).

Mütəxəssislərin qənaətinə görə şeirdə söhbət katorqaya sürgün edilmiş Çernişevskinin ailəsindən gedir. Lakin mətnin tərcümə variantında kobud səhvə yol verilməməsi göz qabağındadır, belə ki, rus şairi “венок” sözünü bu kontekstdə “əklil” mənasında deyil, “tac” anlamında işlətməmişdir:

Есть времена, есть целые века,
В которые нет ничего желанней,
Прекраснее-тернового венка (4, 212).

Göründüyü kimi, Nekrasov “терновый венец” ifadəsini Bibliyadan götürərək, kinayəli şəkildə işgəncə rəmzi kimi vermişdir. Məlum olduğu kimi, Pontiy Pilat İisusu ölüm cəzasına məhkum edərək onu Roma mühafizəçilərinin təhqirinə məruz qoymuşdur. Deyilənlərə görə, İisus özünü çar adlandırdığına görə Pilatın əmri ilə onun başına tikanlı taci zorla keçirib, başına zopa ilə vurub üzünə tüpürmüşdülər (Mark 15-17) (2). Qərribə də olsa, bu mühüm amil N.A.Nekrasovun əsərlərinin hətta ana dilindəki tərtibçilərinin də nəzərindən qaçmışdır. Böyük şairin dilində sakral ifadələrdən xüsusi ilə geniş istifadə hallarının onun üslubunun xarakterik xüsusiyyəti faktı kimi, çoxuna məlumdur. N.A.Nekrasovun başqa bir şeirində təsvir olunmuş digər ananın dərdi daha ağırdır. Saldat anası Orinanın həyat dramı pəhləvan cüssəli yeganə oğlu İvanuşkanı əsgərliyə göndərdikdən sonra başlamışdır. Vaxtı ilə meşədən dirəkləri təkbaşına gətirən “sarışın saçlı gözəl İvanuşka” əsgərliyin məşəqqətləri nəticəsində sağlamlığını birdəfəlik itirib evə dönmüşdür. Qeyd edək ki, Nekrasov yaradıcılığında rus anaların və gəlinlərin taleyində acı izlər qoymuş rekurd faktı tez-tez xatırlanır. Çarizm hakimiyyətinin möhkəmliyinin, sarsılmazlığının rəmzi hesab olunan hər b sistemindəki qeyri-insani rəftar minlərlə gəncin taleyinin üstündən qara xətt çəkmişdir. Əziz balasının yaşadığı bu acı faciələrin son günləri haqqında Orina ananın söylədiklərini ürək ağrısız dinləmək mümkün deyil. İvanuşkadakı rus xarakterinə xas olan dözümlü, dəyanət ona “əsgərlikdə keçən həyatından gileylənməyə” imkan vermirdi. Çünki belə acı xatirələr onsuz da məşəqqətlər yaşamış zavallı ananı daha da yandırardı:

“Ölüm yatağında lal və kar olmaq
Bir yaraşlıq verər xristiyana.

Bir allah bilir ki, hansı çətinlik
Belə dağ çəkmişdi bizim İvana !
Heç kəsin haqqında onun dilindən
Eşidə bilmədim şikayət, giley,
Ağzından nəfəsi çıxana qədər,
Təsəlli verirdi anasına hey (5, 216).
Sonra Vanyacığım söndü şam kimi,
Getdi bir yola ki, gedən qayıtmaz....” (5, 218).

Qeyd etdiyimiz kimi, rus qadının həyatındakı bu ağırlı mövzuya Nekrasov özünün ən müxtəlif janrlarda yazdığı əsərlərində toxunmuşdur. Şair bu haqda hətta uşaqlar üçün yazdığı şerlərdə də xatırlatmağı unutmamışdır. Müəllifin “Bülbüllər” şerində uşaq anasından soruşur ki, insanlar üçün meşə kimi qorxusuz yer varmı görəsən? Cavabında dünyagörmüş müdrik qadın söyləyir:

“–Yox, oğlum, rekrutsuz , bac və xəracsiz
Bir yer tapmaq olmaz, dünyanı gəzsən”

(“Saldat anası Orina”.Tərcümə edən Ə.Ziyatay) (5, 270).

V.Q.Belinski sonrakı məqalələrinin birində, daha dəqiq desək, “Peterburq məcmuəsi”- ndə N.A.Nekrasovun öz şeirləri ilə poeziyaya gətirdiyi yeni nəfəsi belə qiymətləndirirdi: “Onlar düşündürücülər; bu qız, ay haqqında misralar deyil; orada kifayət qədər ağıllı, dəyərlı və müasir fikirlər var” (1, 93). N.A.Nekrasovun poeziyasındakı realizmi müəllifin özünün həyat prinsipləri ilə üst-üstə düşürdü. Şair bu dəyişməz prinsiplərə sırf sevgi lirikasında da sadıq qalmışdır. Nümunə üçün şairin “Misilsiz gözəlsən” şeirinə nəzər salmaq bizcə, yerinə düşərdi:

Misilsiz gözəlsən tapılmaz tayın,
Lakin qüssələrə qər q olunca mən,
Sənin o şən üz lü, o gülər baxşın
Böyük bir ilhamla canlanır həmə n.
Ki, sənin eşqin ilə ağır qəmləri
Düşünüb bilərək çək irəm asan.
İrəli – bu zülmət qara dənizə
Baxıram ürəklə qorxu duymadan.

(“Misilsiz gözəlsən”. Tərcümə edən Q.Böyükağa) (5, 54).

N.A.Nekrasov rus qadını vəsv edərəkən onun zahiri görkəmi ilə mənəvi aləmini bir növ müqayisə etməklə həmin obrazın əsl portretini yaratmağa çalışırdı. Realist şair hesab edirdi ki, zahiri görünüş yanlış təsəvvür yarada bilər. Məhz elə buna görə də insanın həyat tarixcəsinə yalnız bələd olduqdan sonra onun haqqında düzgün mülahizə aparmaq olar:

Mülayim baxışlarından oxunan təlaş,
Soluxmuş simasına vurduğu rənglər,
Əynindəki o köhnə, o yoxsul geyim
Onun xoşbəxtliyindən verməyir xəbər.

Lakin gəlin bu səfil qadın üçün biz
Öz qəti hökmümüzü deməyək birdən...

(“Yoxsul və bəzəkli”. Tərcümə edən A.Babayev) (5,160).

Müəllifin fikrincə sosial bəlaların bir səbəbi mövcud quruluşdakı ədalətsizlikdirsə, digər səbəbi insanların mənəvi yoxsulluğu və iradəsizliyidir. Şair göstərir ki, əksər hallarda hər bir insan özü özünün əxlaq kodeksini müəyyənləşdirir. Bədəninə satmağa məcbur olan bu zavvalı qadın hələ uşaq ikən sərxoş atanın evdə daima qaldırıldığı qalmaqalların ucbatından bu hala gəlib çatmışdır. Evdən qaçandan sonra onlar “xaricdən gəlmiş çürük və saxta malların” aldadıcı şöləsinə uyub “rahat” həyat axtarışına çıxanlardan olmuşlar. Elə bu səbəbdən onları realist şair amansızlıqla qamçılıyır:

“Nəzər yetir, qibtə et, sən ey oğulsuz arvad,
Bu yerdə qadınlar nə minvalla dolanırlar?!
Üzərində parlayan birlyant, gül haşiyə,
Az qalır ki, heyrətdən ağılı başdan ala.
Alındasa, elə bil, yazılıbdır bu sözlər:
“Hərrac edir bu qadın öz əndamını pula!”

(“Yoxsul və bəzəkli”. Tərcümə edən A.Babayev) (5,162).

Nekrasovun əsərlərində daha çox təsvir olunan insan və cəmiyyət, mənəvi dəyərlərə münasibət və digər bu kimi problemlər bir qayda olaraq, əxlaq prinsiplərinin obyektiv formalaşma qanunauyğunluqları, yaxud dialektikası fonunda bədii həllini tapır. Müəllif göstərir ki, cəmiyyətdə üzləşdiyimiz sosial-mənəvi bəlaların əksəriyyətinin fəvqündə zəiflik və prinsipsizlik olmasına baxmayaraq onların belə pöhrələnməsinin səbəbkarı olan bizlərdəki biganəlikdir. Bir daha qeyd edək ki, biganəlik ən dəhşətli mənəvi bəladır. O, bütün milli dəyərlərin təhrif olunmasının, hətta ayaqlar altına atılmasının əsl səbəbkarıdır. Biganəlik olan yerdə mənəvi, əxlaqi hərci-mərciliyə geniş meydanın və münbit şəraitin yaradılması deməkdir. Cəzasız olanların, ictimai qınaqdan kənar qalanların mövcud olduğu mühitdə haqsızlıq, xəyanət və sair deqradasiya halları adiləşərək yolxucu xəstəlik kimi öz miqyasını durmadan artırır. Bu mövzular sırasında böyük şairin bədii irsinə xas olan güclü psixologizm məsələsi, publisistik haşiyələr, xalq danışığı dilinin zəngiliklərindən yüksək ustalıqla bəhrələnmək bacarığı yer almışdır. Məlum olduğu kimi, insan konsepsiyası xarakter etibarilə tarixi məfhumdur. O, müvafiq tarixi gerçəkliyin qanunları ilə, meyarları ilə xarakterizə olunur. Əgər antik dövrdə insan təbiət qüvvələri və müqəddəs (ilahi) obrazlar qarşısındakı acizlikdən İntibah humanizmində ali və hər şeyə qadir olan mərtəbəyə yüksəlmişdirsə, sonrakı tarixi mərhələlərdə o, müvafiq ictimai missiyanı yerinə yetirməklə fərqlənmişdir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bu inkişaf fenomeni heç də həmişə yüksələn düz xətlə inkişaf etməmişdir. Əksinə, dərinləşən ziddiyyətlərlə müşayiət olunan bu proses hər sənətkarın təxəyülündə dövrün məfkurəsinə müvafiq fərqli çalarlarla təzahür olunur. Nekrasov hər bir sözün, hər bir deyimin dəyərini dəfələrlə ölçüb-biçən

sənətkarlardandır. Onun işlətdiyi hər ifadənin arxasında yüksək müəllif məsuliyyəti, xalq danışıq dilinin ciddi korrektor meyarları dayanır. Realist şairin dili ifrat təmtəraqdan uzaqdır. Sənətkarın “Toy” şeiri məzlum, hüquqsuz qadının “əyyaş canavarla” məcburi izdivacının acınacaqlı nəticələrinin təsvirinə həsr edilmişdir. Onu da minlərlə cəfakəş rus qadınları kimi saysız-hesabsız məşəqqətlər, ürəkləri göynədən ailə dramı gözlədiyini müəllif sadə xalq-danışıq dili ilə təsvir edir:

Səni çoxlu danlaqlar, məzəmmətlər gözləyir,
Səni tənha gecələr, əziyyətlər gözləyir:
Öz xəstə uşağını gecə yırğalayaraq,
Baxacaqsan dəlisov ərin gələcək nə vaxt?..
Sən ağlayıb, işləyib edəcəksən çox fikir.
Ah! Ey cavan, bu həyat sənə nələr vəd edir?
 (“Toy”. Tərcümə edən Q. Böyükağa) (5,121).

Müəllifin yaratdığı rəngarəng obrazlar qalereyası cəmiyyətin bütün sosial təbəqələrini əhatə edir. Bu canlı və təkrarsız portretlər arasında dünya görmüş müdrik qoca da var, uşaqılıqdan atılmışlıq məşəqqətlərindən keçib namusla, şərəflə yaşamaq yolunu seçənlər də var, soyunun, elinin, obasının əsrlərdən bəri qoruyub saxladığı müqəddəs dəyərləri utanıb-çəkinmədən ayaqları altına atanlar da var. Doğma xalqının mənəvi dəyərlərini daima uca tutan şair təbii ki, sonunculara münasibətdə son dərəcə kəskin mövqedə dayanmışdır:

“Nə var, hayasızlıqla yenə mənə baxırsan ?
Nə ilə fəxr edirsən? Budur sənin dastanın:
Sən Parijə düşmüşsən hələ uşaq olarkən,
Alınıb bəkarətin, tapdalanıb vicdanın.
Öyrənmisən üzünə rəng çəkib aldatmağı,
İndi də bu sadələvh səltənətə gəlmisən.
Bizim yerdə yaşayan sərvətli ağaları
Talan edib soymağı, yoxsa, asan bilirsən?
Bəli, çətin deyildir! Ancaq bu aləmə sən
Əlində hazırlanmış vəsiqə gəlməlisən”

(“Yoxsul və bəzəkli”. Tərcümə edən A. Babayev) (5,163).

Şairin vətəndaşlıq mövqeyini, onun el-oba təəssübkeşliyini, qadın-ana həyasının müqəddəsliyini öz əsərlərində ürək yangısı ilə təsvir etmək bacarığı ilə yanaşı insan mənəviyyatının iflası və bunun gətirdiyi fəlakətlərin təsvirindən görmək o qədər də çətin deyil. Nekrasov poeziyasına xas olan insan gözəlliyi, təmiz və pak həyata bağlılıq onu bəzilərinin əxlaqi düşgünlüyünə qarşı belə barışmaz mövqeyini göstərir. Hələ böyük Dantenin “İlahi komediyasında” təsvir olunan Cəhənnəmdə ən dərin quyuların xainlər və satqınlar üçün nəzərdə tutulduğunu yaxşı bilən rus şairi öz şeirlərində ər-arvad münasibətlərində paklığı tərənnüm etmişdir. Bu yolda xəyanətin necə mənəvi ağrılar törətdiyini, habelə ərini aldatmış qadının kişisinin hansı seçim qarşısında olduğunu mahir psixoloq kimi əks etdirmişdir. Ancaq humanist sair qeyd

edir ki, kimisə öldürmək çıxış yolu ola bilməz; insanı kindən, qəddarlıqdan yalnız həyat eşqi, təbiətdəki gözəlliklər qoruya bilər:

Bax gilənar bağlarına
Elə bil ki, sün çilənib,
Günəş vuran körpə zoğal.
Pıçıl daşır dilə gəlib,
Səslənmədə sevinc ilə...
“Sev nə qədər bacarırsan,
Döz, nə qədər olar dözmək.
Keç, nə qədər bu mümkündür,
Allah sənə olar kömək”

(“Səslənmədə yaşıllıqlar”. Tərcümə edən İ.Soltan) (5, 208).

N.A.Nekrasovun yardıcılığında yer almış qadın mövzusunda yazılmış əsərlərin zirvəsini, təbii ki, şairin tarixi mövzuda yazdığı poemaları təşkil edir. Şairin “Baba”, “Rus qadınları” poemaları dekabristlərin şanlı mübarizəsi və mütləqiyyyət rejiminin dəmir qadağaları fonunda bu əyilməz qəhrəmanların həyatının ən ağır çağında onların yanında olmağı seçən ömür-gün yoldaşlarının fədakarlığına həsr edilmişdir. “Baba” poemasının baş qəhrəmanın prototipi 1856-cı ildə Sibir sürgünündən qayıtmış S.Q.Volkonskidir. Babanın dilindən söylənənlər real həqətlərdir.

Müəllifin əzilən insanlara olan dünyabaxışları bu poemada da dəyişməz qalmışdır. Bu baxımdan iki kəndli gəncin kilsədə nigahlanması səhnəsi xüsusi ilə yadda qalandır. Burada müəllif hakim zümrənin mənəvi eybəcərliyini bütün çırpıqlığı ilə göstərir. Onlar üçün heç bir müqəddəs məfhum mövcud deyil. Şair hadisələrin kuliminasiyasını məhz bu gənclərin öz üzüklərini dəyişməsi anında reallaşdırır. Qəfil gələn mülkədarın amiranə səsi eşidilir:

“Dayan dedi, kim icazə
Vermiş evlənir onlar!
Nigah qaldı. Ağa ilə
Etmək olmaz zarafat,
Əmr elədi, gənc oğlanı
Dərhal göndərdi saldat,
Qruşanı apardırdı
Öz kəniz otağına.
Kimsə cürət eyləmədi
Etiraz etsin ona!...
Hamı susdu danışmadı,
Danışmadı bir nəfər....
Söylə, Saşa, bu dərdlərə
Qəlbi olan kim dözər?”

(“Baba”. Tərcümə edən Q. Böyükağa) (5, 309).

N.A.Nekrasovun “Knyaginya Turbetskaya” və “Knyaginya Volkonskaya” poemaları dekabristlərin həyat yoldaşlarının misilsiz fədakarlığına həsr olunmuş ən möhtəşəm sənət nümunələrindəndir. Bu sədaqətli qadınları belə fədakarlığa sövq edən böyük sevgi və inqilabçı ərərinə əsl həmrəylik hissədir. Bunu knyaginya Volkonskaya əri ilə mədəndə görüşü zamanı onun ayaqlarındakı qandalı öpməyi ilə nümayiş etdirir. Anoloji sədaqəti və fədakarlığı knyaginya Turbetskayada da görürük. O, Qubernatorla olan aşağıdakı dialoqunda əsl dəyanəti, cəsəretini və ən başlıcası, ömür-gün yoldaşına olan sonsuz inamı ilə oxucuların yaddaşına əbədi həkk olunmuşdur:

Qubernator

Nə olsun?...İndidə miskin qul kimi,
Onun arxasınca yüyürsünüz!

Knyaginya

Yox,yox! Miskin bir qul deyiləm, xeyir,
Mən ərli arvadım, qadınım, ancaq!
Qoy mənim taleyim çox acı olsun,
Qəlbim o taleyə sadıq qalacaq!
O məni unudub yaddan çıxarıb
Başqa bir qadına uysaydı əgər,
Ona əli bağlı qul olmamağa ,
Mənim ürəyimdə qüdrətim yetər!
Onun qəlbimdəki vətən eşqidir,
Bax mənim rəqibim bilirəm bunu

(“Knyaginya Trubetskaya”. Tərcümə edən Ə.Əlibəyli) (5,346).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, azərbaycanlı mütərcim məharətlə müəllif üslubunu saxlaya bilmişdir. Məlum olduğu kimi, “əsərin zahiri faktlarına, yaxud onun mövzusuna bələdçilik mütərcimə kömək edə bilər. Əsərin mövzusu mütərcimə nə qədər geniş məlumdursa, o bir o qədər də orijinalın dərinliyinə vara bilər” (7, 94). Bu baxımdan tərcüməçinin bədii qəhrəmanın nitqini, daxili aləmini yaxından duyması təqdirəlayiqdir. Azərbaycanlı oxucu çox aydın duyur ki, dekabristlərin həyat yoldaşları kor-korana hissiyatın hökmü ilə bu uzaq Sibirə gəlməmişdilər. Belə zərif və eyni zamanda möhkəm iradə sahibi olan bu insanlar yüksək mənəvi ataraq, hər şeydən öncə həyat yoldaşlarına dayaq, arxa olmaq istəyi ilə buraya gəlmişdilər. Tanınmış ingilis yazıçısı S.Moem özünün “Ay və qara şahı” romanın qəhrəmanlarının birinin dili ilə sevgini belə ifadə etmişdir: “Sevgi adamın bütün varlığını tələb eləyir; aşiq özünü unudur; hətta ən bəsirətli adam belə başa düşə-düşə təsəvvür eləmir ki, sevgi öləri ola bilər. Sevgi insanın qanını və ruhunu xəyallarla isidir, insan bilə-bilə xəyali varlığı həqiqi varlıqdan çox sevir. Sevgi insanı qaldıra da, endirə də bilər. Sevən adam özünəməxsus olmur. O daha bir fərd kimi mövcud deyil, indi o öz “məni” nə yabancı olan bir məqsədə çatmaq üçün bir aləm, bir vasitədir. Məhəbbətdə həmişə bir sentimentallıq olur” (3,100). Bədii personajın

təsvirində mühüm amil olan müəllif mövqeyi Nekrsov yaradıcılığında özünün prinsipiallığı ilə seçilir. İnqilabçı – demokratik mövqedən çıxış edən şair daima sadə əməkçi xalqın müdafiəçisi olmuşdur, o, sosial ədalətsizliyə məruz qalmış məzlumların hamisi olmaqla harın hakim təbəqələrə qarşı barışmazlıq nümayiş etdirmişdi. Lakin realist sənətkar öz personajlarını sosial, yaxud sinfi mənsubiyyətinə görə ağ və ya qara rənglərlə təsvir etməmişdir. Başqa sözlə desək, hər kəsi mənəvi gözəlliyi ilə yanaşı əxlaqi qüsurları ilə olduğu kimi təsvir etmişdi. Çünki bu böyük şairin yaradıcılıq və bütövlükdə həyat prinsiplərində ən yüksək mərtəbədə mənəviyyət, yaxud əxlaq meyarları dayanır. “Rus qadınları” poeməsindəki baş qəhrəmanlara müəllifin rəğbəti onların yüksək mənəvi keyfiyyətləri ilə bağlıdır. Bu fədakar qadınlar öz qəlblərinin çağırışı ilə mənsub olduqları kübar cəmiyyəti tərəddüd etmədən tərk etmişlər. Məhz elə bu səmimiyyətlərinə görə müəllif onları sadə xalq mövqeyinə yaxınlaşdırmaq istəmişdir. Bu qəhrəman qadınlardakı cəsarət rus xalqının tarixində çox nəsillərə nümunə olmuşdur. Bəlkə elə bu səbədən müəllif özünün digər bir əsərində elə həmin kübar cəmiyyətin başqa bir nümayəndəsinin düşüncəsiz seçiminə görə üzvləşdiyi acı nəticələrini göstərmişdir. Bu knyaginya yuxarda qeyd olunan qadınlardan köklü sürətdə fərqli əxlaqi xüsusiyyətlərə malikdir. Görünür, müəllif bu ədəbi priyomla özünün (həm də xalqın) sevimlisinə çevrilmiş obrazlarını daha da qabartmaq istəmişdir. Nekrasovun 1856-cı ildə yazdığı “Knyaginya” şerinin qəhrəmanı müəyyən mənada dahi Şeksprin Gertrudasını (“Hamlet”) xatırladır. Ərinin ölümündən sonra tökdüyü göz yaşları qurumamış o yeni eşq macəraları yaşamağa davam etmişdir. Daima yüngül həyat həvəsi ilə yaşayan bu qadın etdiyi hərəkətləri ilə özünün mənəvi və cismani iflasını reallaşdırır:

“Birisinə könül verir, qeyrisini edir tərk;
Başqasının səadəti maraqlandırmır onu –
Ölsə belə birə-iki sevinc sarır ruhunu !
Lakin ömrün cavan çağı dönə-dönə məhəbbət
Buraxmışdı ürəyinə onun xoş bir hərərət...
Eyş-işrət aləmində aylar-illər ötüşdü,
Knyaginya ömrün payız zamanına yetişdi”

(“Knyaginya”. “Tərcümə edən Ə.Zyatay) (5,129).

Beləliklə, aparılan müşahidələr bir daha göstərir ki, qadın obrazı və bütövlükdə, rus qadının həyatı haqqındakı mövzular N.A. Nekrasovun yaradıcılığında geniş və çoxcəhətli yerə malikdir. Bu amil həmçinin demokratik şairin estetik baxışlarının öyrənilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Nümunələrdən də bir daha aydın olur ki, şairin bütün yaradıcılığında olduğu kimi, onun bu mövzuda yazdığı əsərlərində də insan xarakterinin bütün dolğunluğu ilə açılması məsələsi yüksək və istinasız əxlaqi müstəvidə reallaşdırılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Белинский В.Г. Собр. соч. в трех томах .Т. 3. М., 1948, 927с.
2. Библия. Книги Священного писания Ветхого и Нового Завета. М., 1992.
3. Mоем Somerset. Ay və qara şahı. Bakı: Azərənəşr, 1993, 200с.
4. Некрасов Н.А. Стихотворения и поэмы. М., 1980, 560 с.
5. Nekrasov N.A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərənəşr, 1951, 354s.
6. Nekrasov N.A. “Şaxta-çovgun, qırmızı burun”. Bakı, 1952, 76 s.
7. Попович А. Проблемы художественного перевода. М., 1980, 199 с.

dos. Musayeva S.A.

N.A.Nekrasovun lirikasında qadın obrazları

В статье «Женские образы в лирике Н.А.Некрасова» речь идет о художественном своеобразии женских образов в творчестве Н.А.Некрасова. На материале стихотворений и поэм великого поэта анализируются особенности русского характера, особенности духовного мира русской женщины. Особое значение имеют произведения, посвященные описанию жизни простой русской женщины, которая несла на своих плечах все тяготы женской доли. В своих стихотворениях, поэмах, а именно «Вчерашний день, в часу шестом», «Кому на Руси жить хорошо», «Дедушка», «Мать», «Орина, мать солдатская», а также и в других произведениях поэт показывает стойкость, выдержку, верность и духовное богатство «великолепных славянских женщин». Глубоко привязанный к родному Отечеству, к родному народу, Н.А.Некрасов с нескрываемой болью описывает тяжелую судьбу женщины-крестьянки. В статье особое внимание уделяется вопросам морали и этики в творчестве поэта. Следует отметить, что Н.А.Некрасов изображает своих персонажей в белом или черном цвете, не в зависимости от их социальной или сословной принадлежности. Он описал не только духовную красоту своих героинь, но отразил также и их морально-нравственные недостатки. В принципах творчества и жизни этого великого поэта в целом моральные или этические критерии стоят на высшем уровне. Неслучайно, симпатия автора к главным героям поэмы «Русские женщины» обусловлена их высокими моральными качествами. По зову сердца эти бескорыстные женщины без колебаний покинули высшее светское общество, представителями которого они являлись. Мужество и героизм дворянских женщин послужит примером для последующих поколений. Должно быть, именно по этой причине в другом своем произведении («Княгиня») автор показывает тяжкие последствия необдуманного выбора еще одной представительницы того же аристократического общества. У этой героини моральные качества коренным образом отличаются от вышеупомянутых женщин. Легкомысленное поведение героини приводит к деградации ее духовного мира. Нам кажется, что на

примере данного образа автор хотел подчеркнуть достоинство положительных героинь своих произведений.

Ключевые слова: поэт, женщина, характер, стихотворение, демократ

Musayeva S.A.

Female images in the lyrics of N.A.Nekrasov

SUMMARY

The article "Female images in the lyrics of N.A.Nekrasov" deals with the artistic originality of female images in the work of N.A.Nekrasov. Russian character traits, the peculiarities of the spiritual world of the Russian woman are analyzed on the material of the verses and poems of the great poet. Particular importance have the works devoted to the description of the life of a simple Russian woman who has borne all the hardships of a woman's fate on her shoulders. In his verses, poems, namely "Yesterday, at the sixth hour", "Who lives well in Russia", "Grandfather", "Mother", "Orina, soldier's mother", as well as in other works, the poet shows fortitude, endurance, loyalty and spiritual wealth of "magnificent Slavic women". Deeply attached to his native Fatherland, to his native people, N.A.Nekrasov describes with undisguised pain the difficult fate of a peasant woman. The article pays special attention to the issues of morality and ethics in the poet's work. It should be noted that N.A. Nekrasov painted his characters not only in black and white, which was primarily due to their social class affiliation. He described not only the spiritual beauty of his heroines, but also reflected their moral and moral shortcomings. In the principles of creativity and life of this great poet as a whole, moral or ethical criteria are at the highest level. It is no coincidence that the author's sympathy for the main characters of the poem "Russian women" is due to their high moral qualities. At the call of their hearts, these selfless women did not hesitate to leave the high society of which they were representatives. The courage and heroism of noble women will serve as an example for future generations. It must be for this reason in his other work ("The Princess") the author shows the grave consequences of the ill-considered choice of another representative of the same aristocratic society. This heroine's moral qualities are radically different from the aforementioned women. The frivolous behavior of the heroine leads to the degradation of her spiritual world. It seems to us that by the example of this image, the author wanted to emphasize the dignity of the positive heroines of his works.

Key words: poet, woman, character, poem, democracy

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.12.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.12.2021

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, prof. Rafiq Manaf oğlu Novruzov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.**

İÇİNDƏKİLƏR:

DİLÇİLİK

ZEMFİRA ƏHMƏDOVA DİLÇİLİKDƏ SİYASİ ÜNSİYYƏT.....	3
ƏLİYEVƏ LƏTAFƏT ƏLİŞAH QIZI KOMMUNİKASİYADA EMOSİONALLIĞIN MORFOLOJİ-SİNTAKTİK İFADƏ VASİTƏLƏRİ.....	11
ДЖАБАИР ГУСЕЙНОВА КОНЦЕПТ КАК СПОСОБ ОТРАЖЕНИЯ КАРТИНЫ МИРА И НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ	21
PƏNAHOVA Aysel XAIR AZƏRBAYCAN TOPONİMLƏRİNDƏ ERMƏNİ TƏHRİFLƏRİ.....	31
İLƏHƏ MƏMMƏDOVA İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ MÜASİR TƏDRİS METODLARINDAN İSTİFADƏ.....	39
MEHDIYEVA SƏİDƏ, ORUCOVA SƏİDƏ İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ TƏLƏBƏLƏRİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	47
L.K. ZEYNALOVA ANTONİM KOMPONENTLİ FRAZELOGİZMLƏRİN SEMANTİK TƏSNİFİ	55
ФАТАЛИЕВА НАРМИНА АРИФ РОЛЬ ЭВФЕМИЗМОВ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ: ОТ СМЯГЧЕНИЯ ПЕРЕДАВАЕМОГО СООБЩЕНИЯ ДО ЕГО ВУАЛИРОВАНИЯ В ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ.	62
LALƏ VÜQAR QIZI RASULOVA “CODEX CUMANICUS”DA TƏRZİ-HƏRƏKƏT VƏ ZAMAN ZƏRFLƏRİ	73

MAMEDOVA SEVİNC HƏSƏN QIZI AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ YENİ TƏLİM ÜSULLARINDAN İSTİFADƏ.....	81
ELMİRA XANƏLİYEVƏ MULTİKULTURALİZMİN AZƏRBAYCAN MODELİ VƏ İNKİŞAF YOLU	92
NƏZRİN MUSTAFAYEVƏ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN MƏNA QRUPLARI	100
MAHMUDOVA DİLBƏR MİRƏHMƏD FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI AZƏRBAYCANLI ÖYRƏNCİLƏRİN ETDİKLƏRİ TƏLƏFFÜZ SƏHVLƏRİ VƏ ONLARIN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI.....	106
MƏMMƏDOVA TƏRANƏ FRANSIZ DİLİNDƏ TƏKTƏRKİBLİ CÜMLƏLƏRİN STRUKTUR NÖVÜ OLAN ADLIQ CÜMLƏLƏR VƏ ONLARIN SEMANTİK FUNKSIONAL NÖVLƏRİ.....	116
İLƏHƏ BAYRAMOVA POSİTİV SİFƏTİN ƏSAS FORMASI KİMİ	124
BAGIROVA RUHLANƏ İDRİS QIZI ADVERBIAL FUNKSİYADA İŞLƏNƏN PARTİSİPLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İADƏSİ	135
QƏHRƏMANOVA ÇİNARƏ MƏMMƏD QIZI AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İŞGÜZAR MƏKTUBLARIN LİNGVİSTİK TƏHLİLİ	146
İMANOVA KƏMALƏ XALİD qızı INTERACTIVE METHODS OF TEACHING.....	155
AYNUR TURABOVA AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ TERMİN YARADICLIĞINDA MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	163
NƏZAKƏT HƏSƏNOVA MƏTN VƏ DİSKURS TERMİNİNƏ YANAŞMA.....	175

ARZU MİRZƏYEVA
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ BİRLƏŞMƏ İDİOMLARIN
YARANMA YOLLARI..... 182

VƏFA BAĞIROVA
İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ MƏZMUNA
ƏSASLANAN TƏLİMİN (MƏT) ROLU..... 188

НУБАР ШАХМАЛЫЕВА
КАТЕГОРИЯ СВЯЗНОСТИ В УСТНОМ ТЕКСТЕ.....197

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

ГАСЫМОВА ВУСАЛЯ АКИФ ГЫЗЫ
КОРНИ ОРИЕНТАЛИЗМА В РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ
XIX - НАЧАЛА XX ВЕКА 204

ZEYNALOVA ELVIRA MÜBARİZ
TÜRKİYƏ YAZIÇISI YAŞAR KAMAL YARADICILIĞINDA
ZİDDİYYƏTLİ MƏQAMLAR..... 212

ÜLVİYYƏ BƏŞİRLİ
XALQ ŞAİRİ N.HƏSƏNZADƏNİN “QARABAĞDAN GƏLƏN VAR”
POEMASINDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK VƏ MİLLİ QÜRUR TƏRBİYƏSİ..... 220

ZEYNALOVA GÜLŞƏN
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ TƏNQİDİNDƏ NEKROLOQ JANRI 228

Akif HACIYEV,
NİZAMİ AZƏRBAYCANI DÜNYAYA QƏDİM TARİXƏ
MALİK ÖLKƏ KİMİ TANIDAN ŞAİR VƏ MÜTƏFƏKKİRDİR.....234

MUSAYEVA SEVINC ABBAS QIZI
N.A.NEKRASOVUN LİRİKASINDA QADIN OBRAZLARI.....241

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
N.MƏMMƏDLİ

Çapa imzalanmış 29.012.2021
Şərti çap vərəqi 14,5. Sifariş № 502
Kağız formatı 60x84 1/8. Tiraj 500

Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnib, çap olunmuşdur
E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4